

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК

Бр. 5.

XIII.

СЛУЖБЕНИ ДЕО

УКАЗИ КРАЉЕВСКОГА НАМЕСНИШТВА МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

Указом господе Краљевских Намесника, од 18. априла ове године, на предлог министра просвете и цркв. послова, постављен је за начелника треће класе просветног одељења *Стеван Ловчевић*, професор прве београдске гимнасије.

Разрешен. Пређашњи начелник просветног одељења у министарству просвете и црквених послова, г. *Нера П. Борђевић*, разрешен је од начелничке му дужности 24. пр. месеца, пошто је Народном Скупштином изабран и указом господе Краљевских Намесника од 1. априла ове год. постављен за члана Државног Савета.

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Указом господе Краљевских Намесника од 1. ов. месеца премештен је за професора:

у ваљевску нижу гимнасију: *Лука Лазаревић*, професор прве београдске гимнасије, по молби.

ПРЕТПИСИ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Разрешења

Претписом министровим разрешени су:

у првој београдској гимнасији: г. *Стеван Ловчевић*, професор, 18. априла ове године, пошто је променио положај.

у трећој београдској гимнасији: г. *Живан Живановић*, професор, 12. пр. месеца, пошто је Народном Скупштином изабран и указом господе Краљевских Намесника од 1. априла о. г. постављен за члана Државног Савета.

у зајечарској гимнасији: *Радован Мишић*, предавач, 20. априла ов. год., по молби.

у Вишој Женској Школи: *Станислава Сондермајерка*, класна учитељица, 15. апр. ов. год., по молби.

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА

Претписом министровим од 30. апр. ове год. уважена је оставка махинском фактору у управи држ. штампарије *Пери Зорићу*, а на његово место постављен је *Борђе Вучетић — Деда*, словослагач те управе.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Постављења

Претписом министровим постављен је: у пожаревачком округу: за привременог учитеља у Црљенцу *Глигорије Петровић*, пређ. привр. учитељ, 27. апр. ове год.

Разрешења

Претписом министровим разрешен је: у врањском округу: *Михаило Јанковић*, привр. вршилац дужности учитеља у Преображењу, 29. апр. ове године.

СТЕЧАЈ

На Великој Школи имају да се попуне катедре трговачког и меничког права са специјалним поступком, и међународног и државног права.

Министар просвете и црквених послова објављује овим стечај за попуњење тих двеју катедара, и позива компетенте да се са својим сведоштвама пријаве до *првог јуна ове године*.

Плата професора Велике Школе износи у почетку 3282·80 динара, а сваких пет година повишава се са 757·80 динара.

По члану 5. закона о регулацији професорских плата од 28. фебруара 1875. год., „ако би се тичало знатних научника, може се, по споразуму с академијским саветом Велике Школе, одредити мера прве плате професора Велике Школе,“ као што се могу Краљевим указом признати и године професорске службе проведене на страни.

ПБр. 1488. Из канцеларије министарства просвете и црквених послова, 28. априла 1892. године у Београду.

РАСПИСИ И ОДЛУКЕ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

Министар просвете и црквених послова прописао је ова

1. Правила о испиту зрелости у гимназијама и реалкама

I. Задатак испита зрелости

Члан 1.

а.) Задатак је испиту зрелости, да се види, колико је целокупнога успеха имала код ученика настава у гимназијама и реалкама, и у колико су ученици спремни за изучавање наука у факултетима.

б.) Као доказ постигнуте зрелости, на овом испиту се тражи од свакога приправника, да је толико у наукама напредовао и умно се развио, да може без великог напрезања и с поуздањем дати у главном рачун о ономе, што је дотле у гимназији или реалци учио, и да је задобио потребну спрему за даље факултетско образовање.

в.) Према томе испит зрелости не треба да буде само просто понављање онога што је приправник у целој гимназији или реалци учио, нити ће се од приправника тражити механичко знање свих појединости у предметима средње школске наставе. С тога се приправнику не ће ни стављати сувише детаљна питања из појединих предмета, него ће се више пазити на то: је ли приправник изнео из гимназије или реалке довољну меру основног, хармонијски спојеног знања, уме ли тим знањем да се користи, и показује ли потребну логичност у извођењу, а поузданост и правилност у исказивању својих закључака.

II. Погодбе за примање на испит

Члан 2.

а.) На испит зрелости примају се ученици, који су свршили целу гимназију или целу реалку најмање с добрим успехом у годишњем резултату најстаријега разреда из свију научних предмета, и који имају из владања најмање оцену: *добар*. — Годишњи испит из најстаријега разреда гимназије или реалке ови ученици не ће полагати.

б.) Који ученик најстаријега разреда гимназије или реалке из једног или из два предмета има слабу оцену у годишњем резул-

тату, примиће се на испит зрелости ако пре тога положи годишњи испит из тих предмета с добрим успехом.

Члан 3.

а.) Редовни испит зрелости, писмени и усмени, држи се у месецу јуну, а предавања у најстаријем разреду завршују се 15. дана месеца маја.

б.) Накнадни и поновни испит зрелости држи се прве половине месеца септембра, и то у оним местима, која одреди министар просвете и црквених послова.

в.) Изван ова два рока никакав се испит зрелости не може полагати.

Члан 4.

Приватни ученици полажу испит зрелости као и редовни, ако пре тога положе испит из најстаријега разреда гимназије или реалке најмање с добрим успехом (чл. 3. в.). — Приватни ученици полажу испит заједно с редовним.

Члан 5.

За испит зрелости пријављују се ученици директору у року, који он одреди.

III. Испитни одбор

Члан 6.

а.) У испитном одбору председава, као министарски изасланик, одређени надзорник дотичне средње школе, у смислу прописа члана 2., тачке 2., закона о надзиравању школа. Потпредседник је испитном одбору директор школе, који у случају потребе замењује председника (министарског изасланика). Ако пак за испит зрелости у којој школи не буде одређен министарски изасланик, председничку дужност врши директор те школе за време целог испита. У том случају директор одређује себи заменика, као потпредседника испитном одбору. — Чланова испитног одбора има онолико, колико има научних група, из којих се испит зрелости полаже. Све чланове испитног одбора и, за случај потребе, њихове заменике одређује професорски савет у првом реду између професора виших разреда, који су предавали науке, из којих се испит зрелости полаже.

б.) И ако испит зрелости није јаван, допуштено је осталим наставницима присуствовати испиту, али они не смеју стављати

питања приправницима, нити којим било начином утицати на испитни рад.

в.) Члановима испитног одбора, као и свима наставницима, који би се случајно десили при вршењу испитног посла, ставља се у дужност, да све што буду сазнали држе савесно у тајности.

Члан 7.

Кад се заврши списак свију за испит пријављених ученика, директор позива предметне наставнике, чланове одбора, да му у одређеном року поднесу потребни број задатака за писмени испит зрелости. Од ових задатака директор с наставником утврђује по десет за сваки предмет у очи самог испита зрелости, а на дан писменог испита испитни одбор одређује од предложених десет задатака онај, који ће се радити. Ако министарски изасланик не пристане на одређени задатак, забележиће своје примедбе у записнику.

IV. Писмени испит зрелости

Члан 8.

Предмети писменог испита зрелости ово су :

А. У гимназијама :

а) писмени састав из српског језика ; рад траје највише 5 часова ;

б) превод с немачког језика на српски, и са српског на немачки ; рад траје највише 4 часа ; или

превод с француског језика на српски, и са српског на француски ; рад траје највише 4 часа ;

в) превод с латинског језика на српски ; рад траје највише 4 часа ;

г) математички задаци ; рад траје највише 4 часа.

Б. У реалкама :

а) из српскога језика ;

б) из франц. или немачког језика ;

в) из математике ;

г) из нацртне геометрије (два задатка) ; рад траје највише 4 часа ;

д) из цртања свих врста узимају се за оцену сви задаци ученички, рађени у три највиша разреда.

Члан 9.

а.) Израда писменог задатка из српскога језика има да обухвати један подужи са-

став у прози, који се узима у домаћају могућног развитка знања и мисли у свршеног гимназиста или реалца. У том саставу треба да се огледа мера опште образованости и умне зрелости приправникове, а ово се познаје нарочито по концепцији (схватању) и по распореду градива, које је задатком обухваћено, по јасности и доследности у излагању мисли, по природности и правилности у извођењу закључака. Особито се има узети на ум тачност и складност у српском говору. —

б.) Из немачког језика : превод једног краћег састава српског у прози на немачки, и једног дужег и тежег састава с немачког на српски језик. Ученику је допуштено служити се речником.

За француски језик вреди све што је наређено за немачки. —

в.) Из латинског језика има се преводити на српски један краћи састав из познатијих класика у прози. У том раду може се ученик служити речником. —

г.) Из математике имају се разрешити :

А. У гимназијама :

Један алгебарски задатак, два задатка из геометрије, и један из тригонометрије ;

Б. У реалкама :

Један алгебарски задатак, један геометријски, један тригонометријски и један математичко-физички задатак.

д.) Сем речника (за језике), логаритамских таблица и књиге формула (за математичке задатке) приправницима је забрањено служити се којом другом књигом или уџбеником на писменом испиту зрелости.

ђ.) Ни из једног се предмета не сме за писмени испит одредити задатак исти или сличан задатку, који је већ био рађен у школи.

Члан 10.

а) Задаци за писмени испит зрелости држе се у тајности, и објављују се приправницима оног дана и часа, кад се испит отпочне, и то свагда само за онај предмет, из кога ће се тога дана испит држати. Свако прекорачење ове забране, било да се учини посредним или непосредним путем, сматра се и казни као злоупотреба дужности.

б) Непосредно пре давања првог писменог задатка, председник испитног одбора

саопштиће приправницима одредбе под тачком г.) овога члана, и скренуће им пажњу на последице којима би се изложили, кад би се о те одредбе огрешили. Да је ова опомена извршена, ставиће се у записник (чл. 12.).

в) Сви приправници полажу писмени испит заједно, а под непрекидним надзором дотичнога наставника и још једног члана испитнога одбора. Поред ове двојице и директор, или његов заменик, кад год је могуће, води надзор над писменим испитима приправничким. Министарски изасланик дужан је такође сваки дан походити писмени испит зрелости.

г) О писменим испитима дају се свима ученицима једни исти задаци. Надзорни наставници дужни су пазити: да сваки ученик сам, без икакве туђе помоћи, израђује свој задатак, и да се у том раду не служи никаквим забрањеним средствима, према чему је сваки дужан да у потребној даљини од другог седе, да друге питањем, или шушкањем, или позајмљивањем књига, не узнемирује, и у туђ рад никако не загледа. Који би од ученика овоме противно радио, биће у први мах озбиљно опоменут, и овакав случај забележиће се у записнику. У поновљеном таквом случају исти ученик, као морално незрео, губи право на испит зрелости за ту годину, о чем ће испитни одбор, по предлогу директора и надзорних наставника, пресудити, а о томе и министра известити. Ако би који од ученика прекинуо свој писмени рад и без допуштења излазио на поље, такође губи право на даље полагање испита.

Члан 11.

а) Писмени испит има се свршити за четири дана, радећи задатке само до подне.

б) Сваки приправник предаје свој рад једном од надзорних наставника, одмах чим га изради, и то концепат и препис заједно. Ако не доспе да сврши препис, онда ће предати само концепат. А ако ни с овим до одређенога времена није могао бити готов, предаће га онако, како је и колико је могао да изради.

в) Сви састави у концепту и препису писаће се чисто и разговетно на половини превијеног табака, како би наставници после могли своје исправке и белешке ставити са стране.

Члан 12.

а) О сваком писменом испиту зрелости воде надзорни наставници наизменце записник, у који уписују све што је важније, и што би се имало поменути за време испита. У том записнику бележи се: када је тачно (у који час) отпочет писмени рад приправников; који су наставници одређени за надзор, и да ли су непрекидно или наизменце, и докле који, надгледали; кад је који ученик с радом био готов, и ко је само концепат, а које концепат и препис за одређено време свршио; најпосле, је ли, и ко је, опоменут због покушаја, да се недопуштеним средствима помогне.

б) Овај записник потписују: предметни и надзорни наставници.

Члан 13.

Рад учеников на писменом испиту прегледаће тачно и поправиће предметни наставник, и ставиће на крају своју оцену. Осим тога и два члана испитног одбора дужни су прегледати писмене радове свију приправника, и, ако том приликом опазе какву неуредност, они је достављају председнику. Приликом прегледања свију задатака пази се и на српски језик.

Члан 14.

а.) Предметни наставник бележи на прегледаним и оцењеним радовима ученичким своје оцене по овим ступњима: *слабо, добро, врло добро, одлично*. Коначне оцене даје испитни одбор већином гласова.

б.) Оцене приправничке, добивене на писменом испиту зрелости, записују се речима у главном протоколу о испиту зрелости, који ће још пре испита спремити директор, а по обрасцу, који буде прописан од министарства.

Члан 15.

а.) Који би ученик на писменом испиту зрелости из свију предмета добио *врло добре* или *одличне* оцене, не ће полагати усмени испит из тих предмета, ако је из њих у најстаријем разреду имао годишње оцене *врло добар* или *одличан*, и био *примерног* владања. Који пак ученик добије на писменом испиту оцене *добре, врло добре* и *одличне*, ослобађа се усменога испита само из оних предмета, из којих има одличне оцене, уз исту погодбу врло доброг или одличног

годишњег напретка и примерног владања. Онај ученик, који је на писменом испиту добио *врло добре* и *одличне оцене* из свију предмета, ослобађа се усменог испита и из оних предмета, из којих се писмени испит не полаже, ако има из тих предмета у последње две године резултат *одличан*, и ако је *примерног владања*.

б) Тога ради спремиће директор још пре испита и изнеће пред испитни одбор, по свршеном писменом испиту, табеларни преглед годишњих оцена, које су ученици добили у два најстарија разреда из владања и из напретка у свим оним предметима, из којих се полаже усмени испит зрелости (чл. 18.), или из којих се тај испит не полаже, већ се просечна оцена, добивена у два најстарија разреда, ставља у сведочанство зрелости (чл. 20.).

в.) Који приправник на писменом испиту зрелости добије *слабу* оцену само из једног предмета, или из два предмета, међу којима није српски језик, може се пустити на усмени испит; ако је пак од добивене две слабе оцене једна из српског језика, или ако су добивене више од две слабе оцене, приправник ће се одбити од даљег испита на годину дана.

V. Усмени испит зрелости

Члан 16.

а) Усмени се испит зрелости држи најдаље на три дана после писмених испита.

б) На усменом испиту зрелости морају бити сви чланови испитнога одбора (чл. 6.).

в) Усмени испит зрелости за један предмет и једног ученика траје око 10 минута.

г) Наставник је дужан у стављању питања и давању обавештења према приправнику служити се најудеснијом, већ свикнутом, методом, остављајући му времена, да се о свакој ствари, која у стављена му питања долази, може јасно, тачно, смишљено и доследно исказати.

д) Председник испита може утицати на усмени испит зрелости, и по свом нахођењу може га скратити или продужити у једном или у више предмета, и код једног ученика више него код другог.

Члан 17.

а) О сваком усменом испиту зрелости мора се водити записник, у којем ће се у кратко забележити: који су приправници

и којим редом прозивани и испитивани, и колико је времена који говорио. — Овај ће записник после свега свршеног усменог испита потписати министарски изасланик, директор и сви остали чланови испитног одбора.

б) Једног дана могу се усмено испитати највише десет приправника, и то највише по петорица за пола дана. Који ће ученици бити испитивани, саопштава им се непосредно пред сам почетак усменог испита.

в.) Испитивање се врши по предметима на овај начин: по свршеном испиту свих за једно пола дана одређених приправника из једног предмета приступа се исте половине дана испитивању истих приправника из другог предмета, и тако даље, док се не сврши сав усмени испит с једном целом групом приправника.

г) Из програма, по којима су предмети предавани, саставља предметни наставник питања за усмени испит приправнички. Ова питања, по што буду у седници испитног одбора прегледана и одобрена, распоређује дотични наставник на листиће. На испиту извлачи сваки приправник по један листић. Број листића за сваки поједини предмет уде сиће се овако: ако је целокупни број свих приправника мањи од десет, спремиће се десет листића више но колико је приправника; ако приправника има више од десет, број листића треба да буде за пет већи од броја приправника. Свакој групи на испит (за једно пола дана) пуштених приправника износи се целокупни број неизвучених листића. Листићи један пут извучени не долазе више на испит.

д) Ако испитаник, најдаље за пет минута по извлачењу листића, изјави да није у стању одговорити на стављена питања, допустиће му се да и по други пут вуче један листић. Први пут извучени листић вратиће приправник испитном одбору, који ће тај листић помешати с осталим још невученим, сматрајући га као да није ни извлечен. Извлачење другог листића забележиће се у записнику, и имаће се у виду при давању оцене том приправнику.

Члан 18.

Усмени испит зрелости полаже се из ових предмета:

а) *Српског* и *старог словенског језика* с *литературом* — у гимназијама; *српског језика* с *новом литературом* — у реалкама.

- б) Немачког или француског језика.
 в) Латинског језика — у гимназијама.
 г) Историје народне и опште са земљописом — у гимназијама; историје народне и нове опште са земљописом — у реалкама.
 д) Јестаственице — у реалкама;
 љ) Физике — у гимназијама; физике и хемије — у реалкама.
 е) Математике.

Члан 19.

а) Из српског и старог словенског језика с литературом тражи се: знање главних граматичких правила српског језика (за гимназије и реалке); превођење и тумачење појединих места старог словенског и српског словенског текста, које може разумети приправник, према оном што је учио из старог словенског језика и српског на историјској основи (за гимназије); — главнији моменти наше старе књижевности (за гимназије); народне песме; познавање дела наших бољих писаца (за гимназије и реалке). — Поред тога има се мотрити, да ли је приправник у стању да о ствари, која му је у домашају његове моћи знања и размишљања стављена, искаже доста тачан и јасан суд у правилним облицима српског говора.

б) Из живих туђих језика, немачког или француског, тражи се разумевање и лако превођење списа из лакше литературе, без речника. Ради уверења о напретку у живом туђем језику држаће се о усменом испиту у приправности неколико књига на том језику, које ученик пре тога није имао у рукама, и које ће испитни одбор, пре самог испита, одредити за овај посао.

в) Из латинског језика има се тражити стварно и граматичко тумачење и превођење Caesaris Commentarii de bello Gallico, а, према потреби, и лакша места из Ливија, без речника.

г) Из историје народне и опште са земљописом. Од ученика у овим предметима има се тражити јасан преглед старије и новије историје српског народа. Из опште историје главни политички и културни моменти свију периода (за реалке: само нове историје). Из земљописа траже се главне основе математичке и физичке географије, политичка подела земљине површине, а нарочито балканског полуострва и остале Јевропе.

д) Из јестаственице треба приправник да покаже познавање системне поделе трију царстава и њихових главнијих класа и редова; даље, да уме у неколико разложити физиолошке појаве и функције важнијих животињских и биљних органа.

ђ) Из физике се тражи поглед на општа својства тела и на природне појаве које отуда долазе; познавање закона кретања и равнотеже, топлоте, светлости, звука, магнетизма и електрине.

е) Из хемије се тражи да се знају: елементи, хемијска једињења, сродства, силе, знаци, формуле, киселине, базе, соли, знатнији метали и њихова хемијска својства, алкохол, етар, животињске материје.

ж) Из математике. I. Аритметика и алгебра: О метарским мерама, рад с обичним и десетним разломцима и рачунским задацима из живота. Прве четири врсте рачунања с алгебарским бројевима и изразима. Размере и сразмере. Степеновање и кореновање. Квадрат и квадратни корен алгебарских бројева и одређених бројева. Логаритмовање алгебарских израза и бројева. Решавање једначина првог степена с једном и с више непознатих количина. Аритметички и геометријски редови; њихово сабирање. Решавање квадратних једначина с једном непознатом и с више непознатих. Из науке о комбиновању: начин склапања и број пермутација, комбинација и варијација. — II. Геометрија: Врсте геометријских слика. Правила о линијама и угловима у кругу. Израчунавање кружног обима, лука и површине. Врсте и особине рогљастих и округлих тела. Израчунавање површине и запремине код призама, пирамида, правилних тела, облица, конуса и лопте. Основни обрасци тригонометријских функција; њихове примене на решавање троуглова. Главни појмови из аналитичне геометрије.

Члан 20.

Из филозофске процевитике и јестаственице, у гимназијама, не полаже се испит зрелости, већ се просечна оцена од последње две године, у којима се ови предмети уче, ставља у сведочанство о зрелости.

Члан 21.

Ако би се десило, да приправник на испиту почне неуљудно одговарати и непристојно се понашати, биће најпре озбиљно

опоменут, а у поновљеном случају као морално незрео од испита удаљен.

Овако удаљени приправник губи право на даље полагање испита зрелости за годину дана, о чем ће испитни одбор пресудити. Ако приправник и потоње године због истог узрока буде удаљен с испита, онда губи на свагда право да полаже испит зрелости.

VI. Одлуке испитног одбора

Члан 22.

а) По што се са сваком групом прозваних приправника сврши усмени испит, испитни се одбор договара о сваком испитаном приправнику и за сваки предмет појединце, какве ће оцене дати приправницима. Ове се оцене заводе и речима уписују у главни испитни протокол (чл. 14., тач. б.).

Оцене се бележе као и при писменом испиту: *слабо, добро, врло добро, одлично.*

б) За сваког приправника и за сваки предмет појединце предлаже наставник-испитач оцену усменог испита. Из писмене и усмене оцене изводи се општа. Ако би у општој оцени била и половина, онда испитни одбор, с погледом на приправниково дотадашње учење и владање, с погледом на постигнути напредак из осталих предмета испита зрелости, решава: хоће ли му се ова половина рачунати у цело, или не. У сваком случају, када се одбор не може да сложи на једногласну одлуку, приступа се, на позив председников, гласању, почињући од најмлађег члана (по рангу), и одлучује се већином гласова. При једнакој подели гласова пресуђује глас председника испитног одбора. — Сваком је члану испитног одбора допуштено да одвоји мишљење, које ће се, на његово захтевање, унети у записник (чл. 17. тачка а.).

в) Испитни одбор доноси на испитном састанку, на исти начин, одлуку о приправниковој оцени и из онога предмета, из кога се обично испит зрелости не полаже, или оних, из којих се због ослобађања усмени испит није полагао (чл. 15.).

г) Ученику, који на првом испиту зрелости добије *слабу* општу оцену из једног предмета, из којег се полаже и писмени и усмени испит зрелости, или из два предмета, из којих се полаже само усмени испит, допуштено је да месеца септембра исте го-

дине (тачка б. члана 3.) понови испит само из тог једног или из та два предмета. Који приправник добије слабе оцене из два предмета, међу којима је један из кога се полаже и писмени и усмени испит, или из више од два предмета, одбија се на годину дана.

Приправник, који буде одбијен на годину дана, може поновити најстарији разред као редован ученик.

д) Ако приправник и на поновном испиту добије слабу оцену и из једног предмета, или, без довољних разлога, не дође на време да испит понови, одбор га одбија на годину дана, и онда је такав приправник дужан, да месеца јуна нове школске године полагаже поново цео испит.

ђ) Ако приправник и на другом редовном испиту зрелости, који полаже после годину дана, добије слабу оцену и само из једног предмета, он ће се одбити од даљег полагања испита зрелости. Само у ретким случајима, који заслужују особити обзир, министар просвете и црквених послова може, по саслушању професорскога савета, изузетно одобрити, да овакав ученик и по трећи пут полаже испит зрелости. За овај трећи испит плаћа се такса као за приватан испит. — Полагање испита зрелости по четврти пут не допушта се никако.

е) Који се приправник пријавио за полагање испита зрелости, али због болести или другог важног узрока није могао доћи на редовни испит, месеца јуна, или ако је из оправданог узрока одустао од започетог полагања испита, томе ће испитни одбор одобрити, да испит зрелости полаже, или прекинути испит настави, у месецу септембру. Понављање испита из појединих предмета у смислу тачке г.) овога члана допуштено је овим приправницима у месецу јуну потоње календарске године.

ж) Који ученик не би полагао испит зрелости исте године, кад је свршио најстарији разред у гимназији, или у реалци, моћи ће се за полагање испита зрелости јавити још само друге године у време редовног испита, месеца јуна, и онда је дужан поднети уверење о своме владању за минулу годину. Изузетак, ради и доцнијег полагања испита зрелости, одобрава министар, по саслушању проф. савета.

Све одредбе ове тачке вреде и за оне приправнике, који на првом редовном или

накнадном испиту зрелости буду одбијени на годину дана, па се не јаве за полагање поновног испита одмах крајем нове школске године (тачка д. овога члана).

Члан 23.

а.) По што се утврде оцене свију приправника из владања и из свију предмета прописаних за испит зрелости, испитни ће одбор, на позив председников, за сваког приправника појединце донети одлуку о том: да ли се приправнику, према показаном целокупном његовом напретку, може или не може признати зрелост за факултетске студије.

б.) Сматраће се да је приправник положио испит, ако у резултату ни из једног предмета није добио слабу оцену. Али је допуштено, да се приправнику, који према свом ранијем учењу и владању заслужује призрење, призна зрелост и онда, кад има само из једног предмета слабу оцену, ако тај предмет није *српски језик* или *математика*, и ако је приправник из свих осталих предмета на испиту зрелости добио *врло добре* и бар једну *одличну* оцену.

в.) Осим оцена усменог и писменог испита узима испитни одбор у обзир и владање приправниково. Оцена о наравственој зрелости има се такође ставити у сведоцбу приправниковоу.

г.) Кад се о свима из свију предмета испитаним приправницима донесе одлука о зрелости, онда потписују записник сви чланови испитног одбора. Одлука пак одборска о том, која ће се у записнику забележити, гласиће овако :

„Према добивеним оценама на испиту зрелости, који су полагали приправници Н. Н., Н. Н. итд, испитни одбор признаје им зрелост и спремност за факултет Велике Школе или университета”.

Или, у противном случају :

„. испитни одбор није им (му) могао признати зрелост и спремност за факултет Велике Школе или университета.”

д.) Резултат испита зрелости саопштава приправницима сутра дан, по свршеном испиту свих приправника, министарски изасланик, с подесним речима похвале или подстицаја на бољу спремност за нов испит зрелости, или упућења на други начин живота, како је према коме потребно.

Члан 24.

а.) Директор гимназије (реалке) доставиће министру, најдаље за 14 дана по свршеном испиту зрелости, свој кратки извештај о току испита, а уз то и оверен извод из главног испитног протокола, и оверен препис задатака (темата), који су на писменом испиту зрелости приправницима дати на израду.

б.) По свршеном испиту зрелости, министарски изасланик је дужан у одређеном му року поднети министру просвете и црквених послова извештај о целокупном испиту, по датом му упуству.

VII. Сведочанство о испиту зрелости

Члан 25.

а) Сведочанства о положеном испиту зрелости издају се, по службеној дужности, свима приправницима најдаље за осам дана, по што се сав испит сврши. Ну сведочанство о неположеном испиту зрелости издаје се тек по нарочитом захтеву.

б) Сведочанства о испиту зрелости исписује, на штампаним за то обрасцима (чл. 26.), а према испитним протоколима, разредни старешина у најстаријем разреду, и предаје их испитном одбору ради прегледа и тачног упоређења с оценама у главном испитном протоколу.

в) Сведочанства о испиту зрелости, о којима се испитни одбор уверио да се потпуно слажу с главним испитним протоколом, потписује министарски изасланик, директор и чланови испитног одбора, а приправницима их предаје директор.

Члан 26.

Образац сведочанства о испиту зрелости гласиће овако :

Сведочанство о испиту зрелости

Приправник Н. Н., (народност и вера), рођен (датум), у, који је у школској години свршио разред у гимназији (или реалци), на испиту зрелости, држаном дана, показао је овај успех :

- а) Из српског језика с литературом
б) « немачког (или франц.) језика
в) « латинског језика

и т. д.

ОЦЕНЕ

(Ставити напомену за предмете, из којих су ученици ослобођени усменог испита.)

Према показаном напретку именованог приправника Н. Н. испитни одбор признао му је — (или: није му могао признати) — зрелост и спремност за факултет Велике Школе или универзитета.

Владао се: _____ (Потписи)

Министарски изасланик,

Н. Н.

Бр. _____

Директор гимназије (реалке),

Н. Н.

(Датум и место завода.)

Чланови испитног одбора:

(Печат.)

Н. Н.

Н. Н.

Н. Н. и т. д.

Ступњи испитних оцена: *слаб, добар, врло добар, одличан.*

Ступњи оцена из владања: *лоше, добро, врло добро, примерно.*

Члан 27.

У случају кад приправник прво сведочанство изгуби, може му се на основу главног протокола о испиту зрелости (чл. 14. и 22.) издати друго сведочанство, на коме ће се при крају забележити да се по други пут издаје.

Овим се правилима замењују «Правила испита зрелости» од год. 1880. (Просв. Зборн. стр. 206.), укида распис од 28. јан. 1883. год., ПБр. 449. (Просв. Зборн. стр. 222. и 352.), распис од 2. маја 1890. год., ПБр. 6390., и писмо министра просвете и црквених послова од 19. марта 1884. год., ПБр. 13308. — 1883. (Просв. Збор. стр. 909.).

ПБр. 3878.

10. априла 1892. године,
у Београду.

Министар

просвете и црквених послова,

Анд. Николић.

2. Директорима свију виших гимназија и реалака

Ради упуства за што правилније држање испита зрелости, и ради тачног вршења правила о испиту зрелости, прописаних под 10. априла ове год., ПБр. 3878., нашао сам за потребно издати Вам ове напомене појединим члановима тих правила:

1. **К члану 2.** — *Научни су предмети они, из којих оцена утиче на прелаз у старији разред.*

2. **К члану 5.** — *Списак ученика најстаријег разреда поверене Вам школе, који су се пријавили да полажу испит зрелости, треба да има ове рубрике:*

1. Редни број.

2. Име и презиме приправника.

3. Место, година и дан рођења.

4. Где је свршио поједине разреде гимназије или реалке.

5. Из којег живог туђег језика жели полагати испит.

3. **К члану 6., тач. а.** — «Чланова испитног одбора има онолико, колико има *научних група.*» Под «научном групом» разумеју се предмети (поједини или више њих), из којих се, према чл. 8. и 18. правила о испиту зрелости, полаже испит. Према томе у испитном одбору, сем председника и потпредседника, треба да буде у гимназијама *седам*, а у реалкама *осам* чланова, јер се испит зрелости полаже у *гимназијама* из ових група: I. српског и старог словенског језика и литературе; II. немачког, или, III. француског језика; IV. латинског језика; V. историје народне и опште са земљописом; VI. физике; VII. математике; а у *реалкама* из: I. српског језика и нове литературе; II. немачког, или, III. француског језика; IV. историје народне и нове опште са земљописом; V. јестаственице; VI. физике и хемије; VII. математике; VIII. нацртне геометрије. — Напред означени број одборских чланова (*седам* у гимназијама, *осам* у реалкама) смањиће се пак у случају, ако би који од наставника имао да испитује из више од једне научне групе.

Према оваквом саставу испитног одбора, само чланови одбора могу бити испитачи, те при испитивању не може сада бити других каквих испитача ван одбора, као што је то по пређашњим правилима о испиту зрелости могло — а за неке предмете и морало — бити.

Сваком члану одбора, био он испитач или не, одређује се заменик, ако је тај члан чим било (болешћу и т. д.) спречен да дође на испит.

Директор, био он председник или потпредседник испитног одбора, може у исто време бити и испитач.

Директор, кад је потпредседник испитног одбора, замењује одређеног министарског изасланика «у случају потребе», т. ј. ако изасланик не би дошао на време, или би чим год био спречен да дође на испит.

4. **К члану 7.** — Распоред за писмени и усмени испит зрелости утврђује професорски савет гимназије или реалке, и доставља га на време министарству, ради одобрења и саопштења министарском изасланику.

5. **К члану 8.** — У време, одређено за израду писмених задатака, не ће се рачунати и време употребљено на диктовање задатка.

6. **К члану 9., тач. г., А.** — Од она два геометријска задатка, који се, према одредби овога члана, имају разрешити на писменом испиту зрелости у гимназијама, треба да је један из *планиметрије*, а други из *стереометрије*.

7. **К члану 12.** — За све писмене испите удесиће се само један, заједнички, записник, који ће после сваког појединог писменог испита потписати дотични наставници (чл. 10., тачка в.), а по свршеном целом писменом испиту тај ће записник потписати и директор, приложивши му писмене радове ученичке.

У записник о писменом испиту зрелости треба да се унесе и текст задатка, који је приправницима дат на израду.

8. **К члану 14., тач. б., и чл. 22., тач. а.** — Уписивање испитних оцена у главни протокол испита зрелости вршиће један члан одбора, којег овај бира из своје средине.

9. **К члану 15., тач. б.** — При завођењу и срачунавању оцена из «два најстарија разреда» у табеларном прегледу поступиће се овако:

Код сваке групе наука, било да се из ње учио само један, или се учило више предмета у једном од оба најстарија разреда (VII. и VIII. у гимназијама, VI. и VII. у реалкама), треба у *леву* рубрику, испод наслова дотичне групе, у табеларном прегледу уписати општу (годишњу) оцену, или, ако је више предмета у једној групи, резултат њихових годишњих оцена; из те две опште оцене (или резултата општих оцена) двају настаријих разреда, које ће се у левој рубрици ставити једна испод друге, извешће

се *просечна* оцена, која се уписује у *десну* рубрику дотичне групе, и која ће се имати у виду, кад се буде доносила одлука о ослобађању од усменог испита зрелости. Ако је, н. пр., приправник имао у VII. разреду из алгебре оцену 3, из геометрије 4, а у VIII. разреду из геометрије 5, онда ће се те оцене у дотичне рубрике табеларног прегледа овако забележити:

МАТЕМАТИКА	
VII.: $\left. \begin{matrix} 3 \\ 4 \end{matrix} \right\} 3$	4
VIII.: 5	

Код групе «историја народна и општа са земљописом» бележиће се из *народне* историје годишње оцене, добивене у III. и IV. разреду, у *леву*, а њихова *просечна* оцена у *десну* рубрику ступца за тај предмет одређеног. За *општу* историју узеће се годишње оцене из VII. и VIII. р. (међу оценама VIII. раз. биће и оцена из географије) у гимназијама, а из VI. и VII. разреда у реалкама.

Код групе «јестаственица» узеће се у гимназијама оцене из VI. и VII. разреда и из њих извести *просечна* оцена ради уписа у сведочанство о испиту зрелости (чл. 20. прав.). У реалкама ће се завести оне опште оцене из јестаственице, које је ученик имао у III. и IV. разреду.

Ако се код оних приправника, који су неке разреде учили у другој којој школи, оцене не би могле сазнати још пре овогодишњег испита зрелости, ради завођења у табеларни преглед, онда се оне не ће ни узимати у обзир. Од идуће школске године пак, старешина завода, у ком ће се полагати испит зрелости, биће дужан да на време затражи од таквих ученика потребна школска сведочанства ради бележења њихових ранијих оцена у табеларном прегледу.

10. **К члану 15., тач. в.** — По утврђењу оцена из писмених радова, у смислу чл. 14., испитни одбор доноси одлуку о том: који се приправници — са свим или од чести — ослобађају усменог испита, који се пуштају на тај испит, а који се одбијају од даљег испита на годину дана.

11. **К члану 23., тач. г. и д.** — Одборска одлука о признавању или непризна-

вању зрелости, о ослобађању од усменог испита и о одбијању од испита, забележиће се у кратко, ради лакшег прегледа о целокупном резултату испита зрелости, у рубрици «Напомена» у главном испитном протоколу.

Резултат испита зрелости саопштава приправницима председник испитног одбора у присуству свих чланова одборских.

12. **К члану 24., тач. а.** — Писмени радови приправнички чувају се три године дана у школској архиви. По истеку тога рока треба их уништити, да се њима не би пунила архива.

13. **К чл. 25.** — Сведочанство о испиту зрелости треба написати и потписати одмах сутра дан по свршеном испиту, а приправницима раздаће их директор најдаље за осам дана по свршеном испиту.

Препоручујем Вам, да се ових упуштава тачно придржавате, и да их саопштите и свима члановима испитног одбора.

ПБр. 5443.

21. маја 1892. год.
Београд.

Министар
просвете и црквених послова,
Анд. Николић

3.

На основу чл. 6. правила о испиту зрелости од 10. априла ове год. ПБр. 3878, и тачке 2. члана 2. закона о надзиравању школа, министар просвете и црквених послова одредио је за 1891.—1892. школску годину

1. За изасланике на испитима зрелости, и у исто време за надзорнике ради прегледа целокупног наставног и дисциплинског стања:

у првој београдској гимназији, г. д-ра *Мил. Јовановића-Багута*, професора Велике Школе;

у другој београдској гимназији, г. д-ра *Јована Туромана*, професора Вел. Школе;

у зајечарској гимназији, г. *Борфа Станојевића*, професора војне академије;

у крагујевачкој гимназији, г. *Живка Поповића*, професора београдске учит. школе;

у крушевач. гимназ., г. *Љубомира Ковачевића*, професора војне академије;

у нишкој гимназији, г. *Мил. Б. Милићевића*, библиотекар Народне Библиотеке;

у пожаревачкој гимназији, г. *Милана Недељковића*, професора Велике Школе;

у шабачкој гимназији, г. *Михаила Валтровића*, професора Вел. Школе;

у београдској реалци, г. *Димитрија Нешића*, професора Велике Школе;

у ужичкој реалци, г. *Косту Главинића*, професора Велике Школе.

II. За надзорнике средњих школа, ради прегледа целокупног наставног и дисциплинског стања тих завода:

у трећој београдској гимназији, г. д-ра *Јована Туромана*, професора Велике Школе;

у пиротској гимназији, врањској, горњо милановачкој и лесковачкој нижој гимназији, г. *Боку Анђелковића*, директора јагодинске ниже гимназије;

у београдској учитељској школи, г. *Јована Борђевића*, професора Вел. Школе;

у нишкој учитељској школи и јагодинској нижој гимназији, г. *Мил. Б. Милићевића*, библиотекар Народне Библиотеке;

у алексиначкој и чачанској нижој гимназији, г. *Љубомира Ковачевића*, професора војне академије;

у ваљевској нижој гимназији, г. д-ра *Мил. Јовановића-Багута*, проф. Вел. Школе;

у вел.-градиштанској и смедеревској нижој гимназији, г. *Милана Недељковића*, професора Велике Школе;

у књажевачкој и неготинској нижој гимназији, г. *Борфа Станојевића*, професора војне академије;

у лозничкој нижој гимназији, г. *Михаила Валтровића*, професора Вел. Школе;

у параћинској и свилајначкој нижој гимназији, г. *Живка Поповића*, професора београдске учитељске школе.

ПБр. 5220. Из канцеларије министарства просвете и црквених послова, 16. маја 1892. год. у Београду.

4. Удупство за министарске изасланике на испитима зрелости школске 1891.-92. године

Министарском изасланику ставља се у дужност:

1.) да се стара о тачном и савесном вршењу правила о испиту зрелости, прописаних под 10. апр. ове год., ПБр 3878., као и накнадно издатих објашњења појединих њихових одредаба;

2.) да пажљиво прати цео ток испита зрелости, како би по свршеном испитном раду био у стању што боље оценити целокупни резултат испита, а нарочито уверити се:

а) да ли су приправници показали онолико знања из појединих испитних предмета, колико се од њих тражи према одредбама правила;

б) да ли су приправници достигли ону меру опште образованости и онај ступањ умне зрелости, да могу с успехом наставити своје научно образовање у великој школи или универзитету;

3.) да по свршеном испиту, и то најдаље за месец дана, достави министарству свој извештај, у ком ће изложити све што је на том испиту искусио у правцима поменутих у 1. и 2. тачки овог упуства; да ли је нашао за потребно стављати какве напомене у испитном записнику, и које су те напомене поименце; најзад

4.) да у извештају изнесе своје мишљење о том: у којој су се мери нова правила о испиту зрелости, ове школске године први пут примењена, показала у пракци као подесна и корисна по целокупни испитни рад, и да ли би и у чем правила требало изменити или допунити.

ПБр. 5442.

20. маја, 1892. год.
у Београду.

Министар
просвете и црквених послова,
Анд. Николић с. р.

5. Упуство надзорницима средњих школа за 1891. 1892. школску годину.

Надзорнику средњих школа ставља се у дужност:

1., да се похођењем предавања из свих — или бар већине — предмета увери о садржини, методу и успеху у настави, и да, ако нађе за потребно, и сам пропитује ученике, пазећи при том, да ни у ком погледу не вређа углед наставников; ако би преглед школе пао у време годишњих испита, надзорник ће присуствовати на испиту из оног предмета, из којег се, према раније утврђеном и одобреном распореду, држи испит; надзорник је пак овлашћен, да на случај, ако му не буде достајало времена, нареди, да се у време, распоредом незаузето, ученици сазову и испитају и из других предмета;

2., да се увери: каква дисциплина влада у школи, да ли се ученици служе пропи-

саним учбеницима, или су се, без невоље, неки предмети диктовали ученицима;

3., да скрене пажњу на целокупно стање завода, а нарочито да се увери: у каквом су стању школска зграда и просторије у њој; да ли су и у колико библиотеке и кабинети снабдевени књигама и училима;

4., да прегледа начин вршења администрације у школи, т. ј. да види у каквом су стању књиге и прегледи, прописани за школску администрацију, као што су: деловодни протокол, главна уписница ученика, разредни дневници и т. д., и како је уређена школска архива;

5., да по извршеном прегледу школа, и то најдаље за месец дана, достави министарству извештај, у којем ће, изложивши резултат прегледа, изрећи свој суд о целокупном стању прегледаног завода, и учинити своје напомене и потребне предлоге о начину, како би се могле уклонити мане и недостаци, на које би надзорник при прегледу наишао.

ПБр. 5441.

20 маја 1892 год.
у Београду.

Министар
просвете и црквених послова,
Анд. Николић с. р.

6.

На основу чл. 73. и 74. закона о основним школама, а по саслушању Главног Просветног Савета, министар просвете и црквених послова одредио је за школске надзорнике основних школа за ову, 1891—92. школску годину ова лица:

У Београду:

за школе код Саборне цркве г. *Миту Живковића*, проф. из Београда;

за школе на Сави и вежбаоници В. Ж. Школе г. *Михаила Банића*, професора из Београда;

за школе на Теразијама г. *Ђорђа П. Рокнића*, проф. из Београда;

за школе на Дорћолу и Јалији г. *Стеву Давидовића*, проф. из Београда;

за школе на Запад. Врачару г. *Милоша Динића*, проф. из Београда;

за школе на Источ. Врачару г. *Петра Павловића*, проф. из Београда; и

за школе у Палилули, Топчидеру и Дому за сиротну и напуштenu децу г. *Љубомира Јовановић*, проф. из Београда.

УНИВЕРЗИТЕТСКА
БИБЛИОТЕКА

У Нишу :

Г. *Луку Лазаревића*, проф. из Ваљева.

У округу ваљевском :

за варош Ваљево и срезова : подгорски и колубарски, г. *Милорада Петровића*, проф. из Београда ; и за срезове : посавски и тамнавски, г. *Станоја Ј. Николића*, учитеља из Београда.

У округу врањском :

за варош Врање и срезове : масурички, пољанички и пчињски, г. *Павла Аршинова*, дир. и проф. из Лесковца ; и

за срезове : лесковачки и јабланички, г. *Љубомира Давидовића*, директора и проф. из Врање.

У округу крагујевачком :

за варош Крагујевац г. *Буру Милијашевића*, дир. и проф. из Београда ;

за срезове : крагујевачки и гружански, г. *Јована Шмихала*, проф. из Крагујевца ;

за срез лепенички г. *Стеву У. Борђевића*, учитеља из Крагујевца ; и

за срез јасенички, г. *Петра Марковића*, предавача из Ниша.

У округу крајинском :

за варош Неготин и школе у Дуљанима, Душановцу, Јабуковцу, Јасеници, Кобишници, Радујевцу, Рајцу и Штубицу, среза крајинског, г. *Сретена Лукића*, предавача из Ниша ;

за срез крајински (осим Дуљана, Душановца, Јабуковца, Јасенице, Кобишнице, Радујевца, Рајца и Штубика), г. *Борђа Стојковића*, директора и професора из Неготина ; и

за срезове : кључки, и поречки г. *Николија Стевановића*, учитеља из Београда.

У округу крушевачком :

за варош Крушевац и срезове : моравски и жупски, г. *Милоша Марковића*, професора из Крагујевца ;

за срезове : алексиначки и ражањски, г. *Николу Чолаковића*, учитеља из Врање ; и

за срезове : расински и трстенички, *Димитрија Тричковића*, професора из Крушевца.

У округу моравском :

за варош Гуприју и срез белички г. *Саву Антоновића*, професора из Београда ;

за срезове : левачки и параћински г. *Божидара Прокића*, професора из Београда ;

за срез ресавски г. *Љубомира Протића*, предавача из Јагодине ; и

за срез темњишки г. *Тому Тодоровића*, учитеља из Крушевца.

У округу пиротском :

за варош Пирот и срез белопаланачки г. *Косту Стојановића*, професора из Ниша ;

за срезове : лужнички и власотиначки, г. *Михаила Милошевића*, учитеља из Крушевца ; и

за срез нишавски г. *Светозара Вучовића*, учитеља из Београда.

У округу подринском :

за варош Шабац и срез поцерски г. *Симу Тројановића*, професора из Лознице ;

за срез рађевски и азбуквачки и за школе у Лозници, Ковиљачи, Јаребицама и Недељицама, среза јадранског, г. *Јосифа Шмига*, проф. из Београда ; и

за срезове : мачвански и јадрански (сем Лознице, Ковиљаче, Јаребица и Недељица) г. *Марка Антоновића*, учитеља из Ваљева.

У округу подунавском :

за срез врачарски г. *Петра Павловића*, проф. из Београда ;

за срез космајски г. *Борђа П. Рокнића*, проф. из Београда ;

за срез посавски г. *Милоша Динића*, проф. из Београда ;

за срез колубарски г. *Михаила Банића*, проф. из Београда ;

за варош Смедерево, срез грочански и школе у Крњеви, Вел. Плани и Паланци, среза јасеничког, г. *Андру Газриловића*, проф. из Београда ;

за срез јасенички (осем Крњева, Вел. Плана и Паланке) г. *Николу Милорадовића*, учитеља из Крагујевца ; и

за срез смедеревски г. *Михаила Шљивића*, проф. из Београда.

У округу пожаревачком :

за варош Пожаревац г. *Миту Живковића*, проф. из Београда ;

за срезове : голубачки и хомољски, г. *Илију Милковића*, учитеља из Петровца, окр. пожаревачког ;

за срез млавски г. *Радована Кандића*, предавача из Пожаревца ;

за срезове : моравски и звишки, г. *Васу Петровића*, професора из Пожаревца ;

за срез пожаревачки г. *Илију Вукићевића*, пред. из Београда ; и

за срез рамски г. *Јована Митровића*, дир. и проф. из Свилајинца.

У округу рудничком :

за варош Чачак и срезове : трнавски и љубишки, г. *Михаила Илића*, проф. из Крагујевца ;

за срезове : жички и таковски, г. *Михаила Јовичића*, учитеља из Бељине, окр. рудничког ; и

за срезове : драгачевски, качерски и студенички, г. *Стевана Зарића*, учитеља из Београда.

У округу тимочком :

за варош Ђважевац г. *Петра М. Никетића*, учитеља из Београда ; и

за срезове : бањски, заглавски и сврљишки, г. *Илију Радосављевића*, учитеља из Зајечара.

У округу топлничком :

за варош Прокупље и срезове : добрички и косанички, г. *Божу Кнежевића*, проф. из Ниша ; и

за срез нишки г. *Петра М. Никетића*, учитеља из Београда.

У округу ужичком :

за варош Ужице и срезове : ужички, рачански и црногорски, г. *Мишу Петровића*, пред. из Ужица : и

за срезове : златиборски, моравички и пожешки, г. *Светозара Мојковића*, проф. из Ужица.

У округу црноречком :

за варош Зајечар и срез бољевачки г. *Богољуба Тирића*, професора из Ниша ; и

за срез зајечарски г. *Косту Николића*, предавача из Параћина.

ПБр. 5015.

10 маја 1892 год.

у Београду.

Министар

просвете и црквених послова,

Анд. Николић с. р.

7. Упуство надзорницима основних школа за 1891.-92. школску годину.

Господине,

По предлогу Главног Просветног Савета, а на основу чл. 74. закона о основним школама, одредио сам Вас за надзорника основних школа — јавних и приватних — у за ову школску годину.

Ваше главне надзорничке дужности побројане су у чл. 78. закона о основним школама; с тога ћете сам закон пажљиво проучити пре почетка поверенога Вам посла. У колико би Вам требало још каквих објашњења и упустава за правилније извршење надзорничке дужности у погледу наставном и васпитном, упућујете се на упуство надзорницима основних школа за прошлу школску годину, које је штампано у «Просветноме Гласнику» стр. 284—290, где ћете наћи све што би Вам могло устробати.

Сви прописи прошлогодишњег упуства важе у главном и за ову школску годину, па с тога Вам се они овде и не понављају.

Сем казаног у прошлогодишњем упуству, које треба пре почетка поверенога Вам посла пажљиво да проучите, налазим за потребно да Вам овде учиним још некоје главније напомене, које се специјално тичу ове школске године, и које Вам је потребно знати при вршењу овога посла.

1. У течају ове школске године прописани су нови наставни програми и планови за нижу основну школу. Главна одлика њихна јесте смањеност наставне грађе из појединих наставних предмета и њена боља сређеност. С тога је у министарској наредби, којом су спроведени нови програми и планови у живот, наређено, да се наставници морају тачно придржавати прописаног програма и свршити га целог до краја школске године. Само је допуштено оним наставницима, чије школе нису могле радити из буди којих узрока најмање 7 месеци, да могу смањити наставну грађу у програму, пошто им најпре то одобри министар просвете и црквених послова. За то ћете Ви свуда тражити од наставника да су прешли цео програм, а где то не нађете, тражићете нарочито министарско одобрење за смањивање или одступање од програма. Где не бисте нашли поменуто министарско одобрење, Ви ћете таквим наставницима при давању оцене за рад узети за отежицу то, што нису програм до краја свршили. У министарској наредби од 1. фебруара ове године, ПБр. 1302., којом су спроведени нови програми и распореди, има важних напомена о школи и раду у њој, и Вама ће у многоме бити олакшан надзорнички посао, ако пре почетка поверена Вам посла проучите поменуто наредбу, која се налази у свакој школи.

2. Досадашњи начин подношења посебнога извештаја о свакој школи и сваком наставнику замењен је новим. За сваку школу, односно за свакога наставника, шаље вам се у прилогу . овога писма по један лист (формулар),*) на коме се налазе побројани сви подаци, који су потребни министарству да их има о свакоме наставнику посебице.

*) Види формулар на стр. 335.

Срез _____

Школа и разред _____

Округ _____

Име и презиме наставника _____

Шта је учио? _____ Године старости _____ Године службе _____ Брачно стање _____ Има ли деце? _____ Колико је год. у том месту? _____ Кад је држао испит? _____ Колико је час. трајао? _____ ОЦЕНА успеха _____ реда и чистоте _____ Систем. плата _____ Жели ли премештај, где и зашто? _____

Чија је шк. зграда: општ., држ. или приватна _____ Од какве је грађе: тврде или слабе? _____ У каквом се стању находи: добром, приличном, рђавом? _____ Има ли у месту цркве? _____ Како је походио наст. цркву с ученицима? _____

<p>Је ли прешао цео програм, ако није зашто? Које партије и из ког предмета није прешао? Из којих је предмета постигао најбољи успех?</p>		<p>Треба ли шта доградити или преправљати на школској згради?</p>	
<p>Какав је радник у опште? Има ли каквих недостатака као наставник? Које су му добре стране?</p>		<p>Има ли школа потребних учила и намештаја? Ако нема, шта нема?</p>	
<p>Како су деца походила школу? Ако су рђаво, то из којих главних узрока?</p>		<p>У каквом се стању находи архива и шк. књижница, и има ли свих књига препоручених од министарства? Којих нема?</p>	
<p>Какво је васпитање код ученика?</p>		<p>Држи ли школа „Просветни Гласник“ и чувају ли се све свеске?</p>	
<p>Каквог је владања наставник? Како се слаже с општином и школским одбором? Има ли каквих жалаба противу учитеља и зашто?</p>		<p>Има ли школа двориште и врт? Је ли врт обрађен и чиме је засађен.</p>	
<p>Како су држани састанци школ. одбора и како су извршиване његове одлуке? Ако је неуредно — зашто? До кога је највећа кривица?</p>		<p>Напомена.</p>	
<p>Има ли каквих неуредности или злоупотреба од стране наставника или школског одбора?</p>			

јуна 18 _____ год.

Надзорник,

Ви ћете за свакога наставника употребити овакав један лист и означене рубрике у њему попунићете брижљиво и тачно, па ћете по свршетку посла све ове листове послати министарству просвете на употребу. При попуњавању рубрика пазите

на тачност и одређеност Ваших одговора, како би се одмах могло знати шта ће се за коју школу наредити из министарства. С тога ће најбоље бити, да све рубрике у поменутиим листовима попуните одмах у самој школи, по што испит свршите.

Овим начином подношења посебнога извештаја, као и начином подношења осталих статистичких података, у многome је олакшан Ваш надзорнички посао. С тога Вам се препоручује, да посебни извештај по овоме начину заједно са статистичким подацима поднесете министарству најдаље до 10. јула ове године. Код оваких и оволиких олакшица никакав разлог не ће се примити за оправдање, ако до тога дана не поднесете све податке о школама и наставницима из круга поверене Вам ревизије.

3. Ако бисте Ви, поред оних одговора и напомена о свакој школи, односно наставнику, који се захтевају поменути формуларом, увидели потребу да изнесете Ваше опште погледе на школу и њен напредак, онда то учините у засебном, општем извештају, који можете поднети и доцније. Тако исто, ако бисте у кругу Вашег рада наишли на прилике од особите важности, Ви ћете их, у интересу општега напретка, у свом извештају изложити и учинити формалан предлог министарству: какве би мере требало предузети, па да се школске прилике у томе крају поправе и усаврше.

4. У прилогу ||. и |||. шаљу вам се два обрасца: један за статистику основних школа и ученика, а други за издатке учињене на издржавање основних школа у овој рачунској години. За попуњавање ових образаца наређено је свима наставницима односно управитељима нарочитим расписом, да све, потребне Вам податке, спреме раније тако, да ће се Ваш посао у овоме погледу састојати само у томе, да их проконтролишете и да их упишете у образац. На шта при том имате у главноме да пазите, наћи ћете у напоменама, које се налазе при дну другог обрасца. Овде Вам се само напомиње, да у оба обрасца и свима рубрикама, по свршетку ревизије, изведете збир за сваки срез посебно. Без тога ће Вам се обрасци вратити.

Ја очекујем од Вас, да ћете поверени Вам посао тачно и савесно извршити, и о свему ми, према овоме и прошлогодишњем упуству, тачан извештај поднети.

ПБр. 5383.

17. маја 1892. год.

у Београду.

Министар просвете и црквених послова,
Анд. Николић с. р.

8. Управи града Београда и Ниша и свима среским властима

При прегледању основних школа, које се врши на крају сваке школске године од стране министарских изасланика, позвати су надзорници, да, поред оцене учитељева рада и реда у школи, прикупе у кругу поверених им школа и статистичке податке о настави у дотичној школској години. Те статистичке податке школски надзорници прикупљају по годишњим забелешкама учитељевим, те с тога тачност тих података и зависи једино од уредног и брижљивог бележења наставниковог сваке појаве, која улази у круг разматрања школске статистике, чим се она деси. Шта и о чем треба водити годишње забелешке за школску статистику прописано је ранијим министарским наредбама, а прописани су за то и нарочити формулари, као: уписнице, дневници, преводнице, извеснице и т. д., и то сви наставници, с већом или мањом тачношћу, врше. Ну највеће погрешке чине у сређивању тих својих забележака, које на крају године треба да предаду школском надзорнику.

Да би се у министарству долазило до што поузданијих и што тачнијих података о школској статистици, нашао сам за потребно наредити ово што иде:

1. Сваки учитељ, односно управитељ, мора да спреми пре доласка ревизорова ове податке, и то за сваку школу, по разредима, посебно, како за мушку, тако и за женску:

а. Број уписаних ученика и ученица у почетку школске године;

б. Број досељених ученика и ученица у току школске године;

в. Број ученика и ученица који су оставили школу: због болести, због смрти, из других узрока, који су ослобођени и који су одсељени у другу школу. Под речју «из других узрока» разумеју се они ученици, који нису оставили школу ни због болести, ни због смрти, нити су ослобођени, нити одсељени у другу школу, а нису *никако долазили на предавања најмање за последна три месеца*;

г. Број ученика и ученица по годишњим оценама;

д. Број ученичких изостанака: оправданих, неоправданих, = свега. Овде не треба рачунати изостанке оних ученика,

који су оставили школу из узрoкa наведених под в.;

ђ. Број ученика и ученица, који нису изостали ни један дан од предавања; који су изостали до 40 дана; који су изостали од 40—80 дана и који су изостали преко 80 дана;

е. Број кажњених ученика: затвором један пут; затвором више пута; другом казном = свега. И овде не треба рачунати оне ученике, који су оставили школу из узрoкa, наведених под в.;

ж. Број ученика и ученица по годинама старости: од 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 и преко 12 година;

з. Број ученика по занимању њихових родитеља: од свећеника, чиновника, наставника, трговца, занатлија, земљоделца и слугу; и

и. Број ученика и ученица из места, где је школа, и из места удаљених од школе. Под местима удаљеним од школе разумеју се само она, из којих долазе ученици у дoтичнy школу, а која припадају тој школској општини. Сви други ученици рачунају се да су из места где је школа, па ма били рођени и у другом ком месту, само кад ту стално живе док уче.

2. При сређивању ових података треба наставници да обратe нарочиту пажњу на збир код сваке поједине ове рубрике. Нарочито се скреће пажња наставницима на то, да број ученика и ученица у рубрикама под г., ђ., ж., з., и и. мора бити онај исти, који дају и рубрике $a + б - в$. На пр. број уписаних ученика у почетку школске године био је 60 + број досељених ученика у току године 8 — ученици који су оставили школу $12 = 56$.

Овај број ученика, 56, мора бити и у рубрикама под г., ђ., ж., з. и и. За ове ученике треба срачунати и изостанке и њихове казне.

3. Све напред казане податке наставници ће средити посебно за мушку, посебно за женску школу по разредима. Ако случајно у једном месту има више школа, било мушких било женских, онда треба посебно податке средити за сваку поједину школу, назначивши одмах у почетку, с колико је разреда та школа, а с колико одељења. Под једном школом разумеју се онолико разреда, колико се налазе на једном месту

под својим засебним именом. На пр. у Шапцу има 3 мушке и 2 женске школе; у Београду 9 мушких и 9 женских; у Враћевшници, округа рудничког, 2 мушке школе: горња и доња, и т. д. — Свака српска основна школа може бити једноразредна, дворазредна, троразредна, четвороразредна, петоразредна и шесторазредна, с тога треба одмах у почетку назначити с колико је разреда дoтичнa школа. Ну свака школа, како мушка тако и женска, може имати и паралелних разреда (одељења), с тога и то треба забележити с колико је свега одељења дoтичнa школа. На пр. школа је четвороразредна, али она може имати свега 4, 5, 6, 7, 8, 9 и т. д. одељења; ну она може бити четвороразредна али да има само једно, 2 или 3 одељења, т. ј. неки су разреди комбиновани, а неки одељени, или сви чине једно одељење. О свем овоме треба тачно извести школског надзорника.

4. Сем ових података препоручићете сваком наставнику, односно управитељу, да, пре доласка ревизорова, у споразуму с председником школског одбора, прикупи све податке о учињеним издацима школске општине на издржавање својих школа за ову школску годину, и то:

а. Колико је школска општина утрошила на кирију, а колико на оправку школске зграде;

б. Колико је издала наставницима на име награде за стан, а колико на огрев;

в. Колико на плату школским послужитељима;

г. Колико на набавку: 1) дрва за школу; 2) научних средстава; 3) школског намештаја; 4) књига и других потреба за сиромашне ученике;

д. Колики је издатак учињен на остале потребе за школу; и

е. Ако се школи дају дрва из општинске шуме, то ће наставници тачно прикупити податке о том, колико је утрошено свега кола или хвати дрва, по што се купује један хват или једна кола.

И ове податке о издацима треба сређивати за сваку школу посебно, као и оне о ученицима.

Да би наставници, односно управитељи, могли што лакше спремити ове податке, то им се овде износе и оба обрасца које ће надзорници собом понети.

V.

Прочитан је извештај комисије о чл. 9. законског пројекта за преуређење Богословије, који гласи :

Главном Просветном Савету.

Примивши писмо од 24. овог месеца, СБр. 7. с прилогом 9. члана законскога пројекта о уређењу богословије, размотрили смо га по поруци Главнога Просветнога Савјета.

Ну, како нијесмо имали пред собом цео пројекат о уређењу богословије, и како је Главни Просветни Савјет нагласио у својему горепомеутом писму, да му што скорије пошљемо своје мишљење о томе 9. члану; част нам је напоменути, да је врло трудно дати своје мишљење, само о једном члану без цијела пројекта, које би било довољно разложно.

Ипак, одзивајући се позиву Главнога Просветног Савјета, размотрили смо 9. чл. горепомеутога уређења, и нашли смо, да могу остати наставни предмети у њему без измјене од 1. до 15. броја закључно.

Број 16. да се замијени овако: Литерарни облици.

Број 17. остаје.

Број 18. да се побрише.

Број 19., 20. и 21. остају.

Број 22. да се побрише; а да се дометне к броју 23. на крају ово: с историјским развитком.

У број 24. да се побрише ово: „с народном медицином“, јер то није наука.

Број 25. да се замијени овако: вртарство и воћарство, јер „пољска привреда“ има широк појам и опсег.

Број 26. да се премјести до броја 6. као број 7.

Бројеви 27. и 28. остају.

Број 29. да се споји с бројем 27.

У броју 30. да остане само јелински језик, и то: обавезан; јер су све наше литурђијске књиге с њега преведене, а и називи црквенијех утвари задржани су јелински.

Број 31. остаје с тијем да ти језици нијесу обавезни.

Бројеви 32. и 33. остају.

У броју 34. остаје само прва половина, а друга „црквени животописи“, ако је баш и то потребно, да се пренесе и споји с бројем 8.

Број 35. остаје.

Част нам је послати Главном Просветном Савјету ове своје напомене, и уједно вратити прилоге.
Београд.

28. јануара 1892. г.

С најодличнијим поштовањем:

Н. Дучић, с. р. АРХИМАНДРИТ, Жив. Живановић с. р.,
Димитрије Јосић с. р.

По прочитању овога извештаја Савет је сам приступио прегледу чл. 9. зак. пројекта, поредећи тачку по тачку с мњењем стручне комисије, па је том приликом учинио ове измене:

На крају 7. тачке да се дода: „и с основама реторике“.

Тачка 15. да гласи: „Историја Света“.

Тачка 16. да се измени и да гласи: „Географија с космографијом (с обзиром на календарографију)“.

У тачку 17. речи „са словенском књижевношћу“ да се замени речима: „с црквено-словенском књижевношћу“, а на крају ове тачке да се дода: „и с литерарним облицима“.

Тачка 18. (Геологија) да отпадне.

Тачка 20. и 21. да се споји и да гласи: „Психологије с логиком“.

Тачка 22. да отпадне.

Тачка 23. да гласи само: „Педагогика“.

Тачка 24. да се измени и да гласи: „Хигијена (и прва помоћ); основи демографије“.

Тачка 26. да отпадне.

Тачка 27. и 29 да се споје и да гласе: „Старословенски и црквено-словенски са српским језиком“.

Тачка 30. да гласи: „Јелински језик“.

Тачка 31. да гласи „Француски или немачки језик (необавезно)“.

После 31. тачке да се дода нова тачка, која ће гласити: „Аритметика“.

У тачки 33. да отпадне речи: „с музиком“.

Тачка 34. да се изостави, а један део садржине њене да се унесе у тачку 8. основног пројекта, која ће имати да гласи: „8. обредословље с црквеном археологијом и с црквеном иконографијом и историјом богослужабних књига“.

VI.

Прочитано је писмо г. др. Ник. Ј. Петровића, упућено г. председнику Гл. Просв. Савета, којим јавља да се због многих других послова не може примити прегледања прерађенога и поправљенога „Буквара“ од г. Стеве Чутурила.

Савет је одлучио: да се на место г. др. Петровића избере за референта г. Сретен Ацић, предавач нишке учитељске школе.

С овим је свршен овај састанак.

САСТАНАК 510-ТИ

5. фебруара 1892. год., у Београду.

Били су: председник, Стојан Марковић; редовни чланови: П. П. Ђорђевић, др. Мил. Јовановић-Ватут, Љуб. Ковачевић, Ж. Поповић, Ст. Ловчевић; ванредни чланови, Ж. Милосављевић, Ђ. Станојевић, Свет. Никетић, Ст. Вајаловић, Љуб. Јовановић, Дим. Ј. Путниковић и Ст. Ј. Николић.

Пословољ, Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник прошлога редовнога састанка.

II.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и пръв. послова, министра иностраних дела, од 29. пр. месеца, ПБр. 1015, којим се тражи од Савета да врати дело „Ботаничар“ од г. К. Црногорца, који је молио да му се дело врати, пошто је рад да у њему учини неке поправке, па да га за тим на ново врати Савету.

Како је г. Јуришић, као један референт, већ поднео реферат о овоме делу, и оно се налази сада у г. Јакшића, као другог референта, то су неки чланови у Савету тражили да се дело не враћа писцу, докле га и г. Јакшић не оцени и докле се оба реферата не прочитају у Савету.

Други су чланови били за то да се дело одмах изиште од г. Јакшића и да се врати писцу, а о хонорару г. г. референтима одлучиће се доцније.

На послетку је ово питање стављено на гласање, и са 6 противу 6 гласова одлучено је: да се дело врати писцу, а кад стигне одговор од г. Јакшића, онда ће се у Савету донети одлука о рефератима.

III.

Прочитано је писмо г. заступника министра просвете и пръвених послова, министра иностраних дела, од 3. овог месеца, ПБр. 1153, којим се спроводи Савету на оцену молба г-ђице Љубице Барошићеве, пређашње учитељске заступнице, која молби да јој се заступничке године проведене у учитељству урачунају у привремене године службе, како би могла полагати само практички учитељски испит и постати сталном учитељицом.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ове молбе умоли г. Љубомир Ковачевић.

IV.

Саслушан је усмен реферат г. Љуб. Ковачевића о молби г. Јевте Ђукића, учитеља у Јошеви, који је молио да му се урачунају у сталне године

учитељске службе оне године, које је провео као учитељ у српским школама ван граница Краљевине Србије.

Пошто је молитељ за доказ своје службе поднео такве документе, да се у истинитост њихову морало посумњати, то је Савет одлучио: да му се тражене године учитељске службе не могу уважити.

V.

Прочитан је реферат г. г. Стојана Марковића и Станоја Ј. Николића, о молби госпођице Видосаве Јовановићеве, учитељице, која је молила да јој се у сталне године учитељске службе урачуна оно време, које је провела као помоћница Више Женске Школе.

Савет је, усвајајући мњење г. г. референта, одлучио: да се молитељки може уважити оно што тражи.

VI.

Прочитан је реферат г. Стевана М. Веселиновића, професора II. београдске гимназије, о књигама „Кратка свештена историја старог завета“ и „Кратка свештена историја новог Завета“ од г. Вож. Н. Јовановића, вероучитеља I. београдске гимназије.

Тај реферат гласи:

Главном Просветном Савету.

Прегледао сам књиге г. Воже Јовановића, намењене за уџбеник науке хришћанске у гимназијама, и част ми је поднети Главном Просветном Савету, о њима, овај реферат.

Хришћанска је наука једна од најпопуларнијих наука за које зна историја. Природно би било, да она, као наставни предмет, с најмање тешкоћа достиже свој циљ. Ну, благодарећи досадањим уџбеницима, наука је хришћанска изгубила много од своје популарности, и као наставни предмет она се данас бори за свој опстанак у нашим школама. — Главни узрок овакога положаја њеног лежи у погрешно схваћеној задањи науке хришћанске као наставног предмета. Писци уџбеника као да нису имали никакве друге задаће, него: да унесу што више и што разноврснијег библијског материјала и да га учине подесним за „слишавање“. Тако се у састав школских књига унело много предмета сувишних и недопуштених за школу у опште, а за децу — у појединости. — Материјал није имао никаква плана. Пророштва су стала напоредо с причама; историја, — са баснама; адегорски описи, — с буквалцима; материјал каноничних књига — с материјалом апокрифа. Вазда се предавало забраву, да књиге св. писма нису деци приступачне у

свој својој целини и разноврсности; да се алегорија св. писма, предана на милост и немилост ограниченом децјем разумевању, — претвара у опасан буквализам, који не води правом веровању и моралу. — Једном речи, при састављању школских књига, библијски се материјал уносио без сваке одређености, без погледа на различан његов карактер. Циљ науке хришћанске, као наставног предмета, сводио се на форму и обим. Писци су и без богословске теорије и без педагошке спреме приступили избору библијског материјала и разради овога.

У највећој оскудици школских књига за науку хришћанску, г. Божа Јовановић је уложио свој труд на преводјење: „Свештене историје старог завета“ и „Свештене историје новог завета“. — Ове су књиге преведене с руског ориџинала г-ђе Козиреве, израђеног по руском наставном програму од 1872. год., и важе као школске књиге за све средње заводе у Русији. Обе имају довољно широку садржину, која је црпена из библијских књига, без обзира на њихову каноничну вредност. Обе састављају систему библијских догађаја, израђених по црквеној хронологији. У обема је чист језик; леп и јасан опис свештеноисторијских факата.

Ну, лепота форме развијена је и у овим књигама на рачун садржине, тако, да ни оне неће бити кадре, да предупреду опасне последице од неправилног упознавања са св. писмом, које већ имамо пред очима.

Општи недостаци ових књига јесу: педагошки, историјски и богословски.

Ако је науци хришћанској задатак, да лепим, ненадмашним библијским примерима, на педагошкој основи, морално васпита децу и упути их на пут цни добра и врлина; овда је аутор ових књига промашио тај смер, уносећи, с једне стране, примере недопуштене с педагошке тачке и супротне моралном васпитању у опште; а пропуштајући, с друге стране, примере од стварног, васпитног значаја. — Недопуштено је за школу и децу све оно, што стоји у нарочитим одељцима на страни 8, 11, 40 и 50 у првој књизи. Пропуштено је много лепих примера у обема књигама. Н. пр. о *поштовању светиње*, или: казна Божја над синовима Ароновим, који су без права свештеничкога приступили светињи; о *чувању светиње и богопоштовању*, или: пример доброга цара Јосија, који се, пронашавши св. књиге у староме храму, с целим народом саветовао Богу, који га спасе од несреће, намењене отаџбини његовој; о *побожности*, или: пример доброга цара Језекије, који наследи опустошену владавину безбожнога оца свог Азаха; ну

очистивши Јерусалим од идола, заслужи милост Божју и поврати пређашњу славу народу својем; и многи *примери добротинства, милосрђа, љубави, вере* и т. д. — Наведено тврди, да „*писац Свештених историја*“ није имао педагошке вештине, која је *пречно потребна при избору библијскога материјала*.

Госпођа Козирева схвата библију као историју и материјал библијски распоређује по методу историјском; али не схвата карактер историје као науке, кад предаје забораву многа историјска факта, која у историји не могу бити заборављена. Сувишно би било набрајати сва изостављена факта; ну, да би се видело у коликој је мери преступљен задатак историје, ја ћу навести само ово:

У првој књизи, на стр. 48. стоји ово: *Израилско царство трајало је само две стотине педесет и седам година. За све то време у њему је владало деветнаест царева из десет разних владалачких породица, које су, да би се дочепао власти, истребљивале једна другу.* — Кад се узме у обзир како писац до највећих ситница разлаже о израиљцу Товију, о „жалосним данима његова живота“, о његовом „путовању“ и скандалозној женидби с „девојком“, која је у власти злога духа, коју су већ седам пута удавали и којој су сви седам младожења умрли првога дана брака; онда је заиста чудно, за што г. Козирева износи историју целог једног народа у онакој минијатури, кад је она пребогата историјским фактима и може да се опише као права историја? — Значи, да *писац није знао задатак и карактер историје као науке*, кад је приступио изради „Свештених историја“.

Напоследку, *писац није испунио ни богословски захтев* у својим књигама. Идеја о спасењу, — то је срж целокупне Библије, центар, око кога се групишу сва факта свештене историје. Веза старог и новог завета, или вечног савеза између Бога и људи, г-ђа Козирева учинила је врло мало, да би се месијанска идеја познала као таква. Загушена у маси разноврснога материјала, она се тек понегде појављује (највише у почетку и при свршетку прве књиге), и то: више по усиљеном тумачењу саме г-ђе Козиреве, него по природном истицају из библијских факата.

То се имало рећи у опште о овим књигама. — А у појединостима, прва књига, т. ј. „Свештена историја старог завета“ има у себи: материјала, противнога јасном смислу Библије, библијској географији и историји, па у неколико — и истојеђем догматичном веровању.

Писац на пр. вели: „Нојевии потомци дуго су живели око оних места, где се је зауставно ковчег“

(стр. 8); међу тим, из Библије знамо, да су они отишли на исток у земљу Сеноар и тамо живели (к. *Постања XI. 2*).

Сеоба народа представља се у овој књизи као дело смишљено, као стална намера и потреба самих људи, која је отпочета од зидања вавилонске куле (стр. 8); а књига *Постања XI* гл. представља је као казну Божју, као дело, о коме људи нису ни мислили, докле се није извршило.

Такође је неоснован навод: „Бог заповеди Авраму да се пресели у земљу халдејску у предео ханански“ (стр. 9.); јер је Халдеја била та земља из које је Аврам изазвао (к. *Постања XI и XII*); а предео ханански са свим није спадао у халдејску територију, која је тада обухватала десну страну Еуфрата, обалу персијског залива и један део Арапске. Ханан је лежао далеко од Халдеје, на западу, на обали средоземнога мора. О томе предмету врло јасно говори поменута књига св. Писма: „и изведе их Бог из земље халдејске, да иду у хананску земљу“, представљајући у исто време разлику између њих.

О Месопотамији се говори врло неодређено; и ако би се на основу св. Писма могло много тачније говорити. Из описа на стр. 12. и 13. пре би се могло извести да је Месопотамија неко сеоце или варош, него широко земљиште (средина) између Тигра и Еуфрата, као што то сам назив сведочи (месос — средина, потамос — река). Најбоље би било, да је писац, просто, по Библији навео: „Јаков је дошао у Харан, град месопотамски“ (к. *Постања XXVII и XXVIII* гл.).

Описујући „стриљење Јовово“ писац је учинио географску погрешку, рекавши, да је он живео у *Аравији* (стр. 20). У св. Писму каже се, да је Јов живео у земљи „*Авсигидијској*“ (књ. Јова I). Та се земља другачије звала „*Хус*“. А Хус је пустиња, која лежи на северу од Палестине, близу Дамаска, а не у Аравији.

Пздазак Израћљаца из Мисра и путовање кроз пустиње описала је г-ђа Козирева супротно књизи *Изласка*, као главном историјском споменику тих догађаја. Тако исто и буње израћљске описане су с географским недостацима и противно *четвртој књизи Мојсијевој*.

Буна, коју је изазвао извештај ухода о Ханану, није се догодила на граници земље хананске, како вели писац (стр. 27 и 28); него у пустињи фаранској (IV књ. Мојсијева XIII), која је раздвојена била од Ханана царством едомским.

Освајање земље хананске није у овој књизи описано. Речено је само како је освојен Јерихон (стр. 30); а шестогодишња борба с царевима ха-

нанским није поменута у овој књизи, која носи назив историје!

Погрешан је историјски факат, да је Саул помазан за цара у Моспу (стр. 36). У првој књизи *Царства* гл. XI стоји ово: „и дође сав народ у *Галгале*, и тамо помаза Самуил Саула на царство пред Господом у *Галгалама*“. У Масифату је он само коцком изабран (види X гл. исте књиге).

Нетачан је историјски опис пропасти израћљског царства. По речима аукторовим, оно је одмах пропало (стр. 48); но IV књига *Царства*, гл. XVII тврди, да је Салманасар, цар асирски, најпре ухарачио ту земљу. И тек доцније, кад је Осија цар израћљски ступио у тајне преговоре са Сигором, царем египатским, Салманасар је пошао на Израћље, победио их после трогодишње упорне борбе и раселио по Мидији (а не по Асирији, како писац вели).

Тако исто је нетачно описан пад царства јудејскога. По вишчевом тврђењу (стр. 54), Јоаким цар јудејски није био жив, кад су Вавилоњани освојали Јерусалим; међу тим IV књига *Царства* XXIV гл. сведочи обратно: да се најпре „Јерусалим напунио крви од Халдејаца“, а за тим: — „почину Јоаким са својим предцима“. — Писац још вели, да је Јоаким покушавао да се ослободи од Вавилона; а у св. Писму стоји, да Јехонија, син његов „створи лукаво пред очима Господним“, за што је и одведен био у ропство.

Догматичном учењу противна су само ова места:

На страни 1. писац тврди да је видљиви свет створен *из ничега*; а одмах за тим он пориче своје тврђење, говорећи, да Адам није из ничега, него од земље. Писац, као што се види, не разумева догматично учење о формама стварања; при том, он истиче на видик и своју педагошку слабост, стављајући предмете специјалне догматике у школску књигу за I. разред гимназија.

Говорећи о постању у опште, писац не помиње постање анђела. Ну, да појава њихова не би била налик на појаву метеора у његовој „историји“, он говори о њима онде где им није место и где му није време.

У историји првога греха догматични су узроци могли изостати, кад писац није могао да их објасни другачије, него што је то учинио на стр. 4.

На 12. страни приписује се Богу такав епитет, који природи његовој ни у колико не одговара. „*Свештена историја новог завета*“, осим поменутих недостатака, пропустила је и нека факта из живота и рада Христовог. Но, при свем том, она се много разликује од прве књиге: историјска факта.

која су у њој, имају више тачности и одређености; њени су недостаци мање осетни; а лепота описа многих догађаја из Христовога живота, поткрепљена јасним тумачењима, не може се обихи без похвале.

Имајући у виду и добре и рђаве стране ових књига, мислим: да би прву књигу г-ђе Козиреве (Свештену историју старога завета) требало са свим одбити; а другу (Свештену историју новога завета) — пустити у употребу дотле, докле се уџбеници по новим програмима не израде.

Благодарим Просветном Савету на поклоњеном ми поверењу.

20. Децембра 1891. год.

у Београду.

Стеван М. Веселиновић,
професор Богословије

За овим је прочитан реферат г. Јеврема Бовића, професора Богословије, о истим делима, који гласи:

Главном Просветном Савету.

Главни Просветни Савет изводео је упутити ми (под 7 октом. 1891. год., СБр. 78) две штампане књиге, да их прегледам и оценим, и „да кажем Савету своје мњење о вредности и употреби ових књига“.

Наслов прве књиге јесте:

„Г-ђе Козиреве кратка свештена историја старога завета. За I. разред гимназија и реалака с најновијега руског издања превео Божа Н. Јовановић, вероучитељ I. београдске гимназије. Београд 1891.“

Наслов друге књиге:

„Кратка свештена историја новога завета, превео с последњега руског издања Бож. Н. Јовановић, вероучитељ I. београдске гимназије. Београд 1891.“

Ја сам обе књиге, и ако су превод, као оригинално дело прегледао и оценио, јер оригинала, с којег су преведене, нисам имао.

Наука хришћанска у школама треба и мора да заузима и одржава оно значење и висину, коју она (наука хришћ.) заузима (и има) у умној и моралној природи човека (народа) у опште. Предавање науке хришћанске треба (мора) да је у свему сугласно с учењем православне цркве с једне стране; да се подеси према ступњу развоја и добу узраста ученика и задатку дотичне школе (а и народа) с друге стране.

Циљ, ка коме тежи предавање науке хришћанске, јесте: да се потпуно приме и усвоје је-

ванђелске истине, истине које човека, у свима узрастима и ступњима умнога развоја (као и у срећи и несрећи, благостању и сиротињи, здрављу и болести) убеђују у биће Бога, као апсолутног свемоћног творца, судију, оца и промислитеља света и човека.

Тако усвојена и схваћена суштина науке хришћенске, заиста препорођава човека; он тад *хоће* добро; чини, остварује добро *ради добра*. Човек тада постаје чврст и непоколебљив у истини, добру, моралу, правди, у свима, у свима врлинама и променама свога земаљскога живота, јер има непомишан, сталан ослонац — веру у Бога. Човек је тада хришћанин. А ако нема вере у Бога, узалуд ће се проповедати и предавати ученицима (а и иначе ма коме): наука, просвета, истина, правда, једнакост, напредак, „хуманитет“; све то и томе слично остаће и биће празно маскирање, које нема душе, — живота: тврђење следства а одрицање узрока. Човек без вере не познаје и не може познати циљ живота.. Где нема вере, тамо место њено *морају* заузети: животињске страсти, егоизам, и остали пороци — идоли. . . .

Као год што су сидни природни закони у материјалном свету, тако су исто сидни закони јеванђелских истина у духовном свету. . . .

Свештени историјски догађаји, предмети и обреди имају *свој* тон, стил и начин излагања. Светиња увек мора остати на својој висини.

То је основ, са којег сам оценио и ценим преведене књиге г-ђе Козиреве. . . .

Пада у очи одмах, за што на насловном листу II. књиге нема имена г-ђе Козиреве; није означено ни за који је разред ова II. књига удешена, као што је то на првом насловном листу I. књиге речено.

У предговорима („место предговора“) обеју књига наводе се цитати из „Журнала Ученога Комитета при Светом Синоду.“ У тим цитатима „дело“ г-ђе Козиреве обасипа се врло, врло великим хвалама. Она се као „писатељка“ (у месту предговора I. књ.) преузноси над свима писцима ове врсте! Н. пр. у „место предговора“ II. књиге (стр. III.), пошто се похвалио I. део, каже се: „Други део — Историја Новога Завета — ни мало не уступа првоме. И у њему, као и у првом налази се онај исти обим свештено-историјских догађаја, исти мудри избор библијских факата, које су могли изабрати само нежни женски осећаји и педагошка мудрост, иста јасност, природност и лакоћа приповедања, на послетку и онај исти смерни тон и красота при излагању свештених догађаја и лица. Последње

дане живота Исуса Христа писатељка је изложила с таквом оригиналном (?) простотом и таквом смерношћу, каква се не налази ни у једном уџбенику (?)... „У опште сва њена новозаветна историја, од почетка до краја, носи одблесак дубоких религиозних осећаја, који потичу из срца и дирају срце“... „У том погледу дело г. Козиреве стоји више од свију досадањих уџбеника Науке Хришћанске за светске учебне заводе“?

Само то, па је већ много речено. (Треба прочитати целе цитате у оба „места предговора“, па тек да се виде те велике хвале).

Цитати су наведени, али не само што нису казане стране, одакле су цитати узети, него ни књига (свеска), па ни година „журнала“, него се само каже: „у журналу Учебнога Комитета...“!

Правило је, да се свагда каже, одакле се цитат узме, па ма он био и у оригиналу наштампан; иначе, то се зове: цитат без цитата.

Свака наука, која треба да је популарна, а и иначе, мора имати своју одређену целину. Целину излаже деоба; деоба се изражава системом; систему сачињава логична веза, — доследност, методи.

У овим уџбеницима г-ђе Козиреве тога нема. Истина, деоба је нека учињена, — морала је бити према природи самог предмета, — али није ништа казано о целини и обиму предмета, о системи.... На један пут, не казавши ни шта је период, помиње се: „период вођа“, „период судија“, „период царева“, (стр. 22., 30., 36.). Пре тога је речено „доба патријараха“ (стр. 8.).

Тај недостатак у школској књизи, за лако схватање саме науке, доста је осетан. То је логична, педагошка погрешка.

1. Сама суштина науке.

Прва књига. На стр. 4. говори се: „Бог назва тај (седми) дан даном одмора и освети га, заповедивши нам да шест дана радимо, а седми дан да посветимо Богу...“ То се каже да је било пре него што су Ева и Адам згрешили. Овде ће се лако у уму ученика појавити питање: шта су прародитељи у рају, пре пада (грехопалења), имали да раде за шест дана? А оно: „заповедивши нам“ односи се и на нас; ми смо се у греху родили, и према томе излази: Бог нам је пре пада заповедио оно, што смо имали после да радимо?! Овоме „заповедивши нам“ није ту место било, него доцније, а кад је већ казано, што није и једно и друго објашњено?

Стр. 7. Казавши о жртви Нојевој, не помиње се ништа, како је Бог благословио, да човек употребава за јело чисте животиње; да се не сме убијати и да је за убиство човека узаконена казна. То је важно и није требало да изостане.

Стр. 9. Каже се да је Аврам син Ситов, а то није.

Стр. 12. Вели се: да је „Ревека водела млађег сина (Јакова) и, по Божијем шапућу, хтела је да благослов добије Јаков“. Даље се вели, Ревека „преваром принуди слепог мужа (Исака)“, те он благослови млађег сина Јакова, место старијег Исава. У закључку излази: Бог је био саучесник у тој превари, јер је Ревека по Војем „шапућу“ то учинила. То је замршено, необјашњено, погрешно.

Стр. 14. Каже се: Јаков је назван „Израиљ, т. ј. јачи од Бога“?! То је погрешно. (И у Даничићевим „Приповеткама старог и новог Завета“ тако стоји, али то не ваља). Израиљ значи: сила, јак с Богом. *Израиљ* *бздеть* *имя* *твое*: *понеже* *оукрѣпился* *си* *с* *Богомъ*, (књига бића, 32., 28.). То не значи: јачи од Бога. (Israel, Jisrael, од sarah, борити [се] и ел. Бог, буквално, дакле, значи: Богорац, а никако не: јачи од Бога).

Стр. 27. под насловом: „зиданье храма“, говори се: „Мојсије се врати од Бога с новим таблицама, метну их у ковчег и назва га *ковчег од сведочанства*; за тим је за њега начинио оделиту кућицу; она се звала *шатор од састанка* (у коме се Бог састајао с Мојсијем) (?) т. ј. покретни храм“!

Дакле, под насловом: „зиданье храма“ изађе: „кућица“, шагор, покретни храм! Зна се да Скинија није била зидана, нити од камена.

Тај исти наслов: „Зиданье Храма“ налази се и на стр. 42., где му и јест место, јер тамо се говори о зидану Соломонова храма. Према овим насловима излази: између Скиније Мојсијеве и храма Соломоновог, у спољашњем облику (форми), нема никакве разлике!

Овде има и још једна велика недоследност и погрешка. На насловним листовима ове књиге стоји: „Историја старог Завета“, а овде се каже „*ковчег од сведочанства*“. Ако остане овај назив „*ковчег од сведочанства*“, онда се мора главни наслов књиге ове променити, па ставити: Историја од старог сведочанства; или, ако остане наслов књиге онакав какав је сад, онда се мора овај назив „*ковчег од сведочанства*“ променити, па ставити: *ковчег завета*. Садашњи наслов књиге узет је из св. писма, а они што су св. писмо назвали старим и новим *заветом*, ваљда су имали за то основа. Исус Христос, установљавајући тајну св. причешћа, каже: *пийте ѿ нея вси*: *Сја бо ѿстаъ кровъ моя новаго завѣта*. (Мат. 26., 28.).

Дакле, назив: „*ковчег од сведочанства*“ није правилан и не треба да остане. Тако исто и назив: „*шатор од састанка*“, мислим, да би требало заменити називом: Скинија, или покретни храм.

На стр. 25. вели се: „мана је личила на јутарњу росу; она је личила на брашно, помешано с медом...“ На стр. 29. стоји: „а и мана не беше укусна“?! То су противности.

Стр. 36. Кад је Саул дошао код Самуила, вели се тамо: „Тада Богом задахнути старац изди на главу Саулову уље из уљанице, и отпуштајући га обвеза га, да никоме не каже ни речи док не буде време“. За тим, мало ниже, каже се: „Тада га (Саула) Самуило пред свима помаза за цара“. Самуил није два пут помазан за цара, него један пут.

Стр. 37. Каже се: „...тога ће он („Саула) исећи, као ове краве“. Није тако. Саул је претпо Израиљцима, који не дођу у војску, да ће им стоку (говедо) исећи, а не њих. (По сему сотворятъ говедомъ его. (1. књ. царст. 11., 7.).

Стр. 44. Вели се, да су пророку Илији „вране доносиле храну“? У Библији се каже *гаврани*, а не *вране*. И *вранове приношаху ему хлѣба*. (III. цар. 17., 6.).

Стр. 46. Каже се, како је пророк Илија предсказао, да ће жену Ахавову, Језавељу, „умртвити пси“. Тако се не каже. Пророк је предсказао, да ће Језавељу *пси појести* а не „умртвити“. Језавељу, по заповести цара Ијуја, пробацили су кроз прозор; она је пала и, разбивши се, крвљу својом оросила дуварове куће, прегажена, па је мртву пси појели. (III. књ. цар. 21., 23. IV. књ. цар. 9., 30. — 37.).

Књига друга. Стр. 8. „У скоро после рођења Божанског Младенца Исуса дођоше у Јудеју с далека истока три знаменита научењака, — *волхва*, који су знали науку, по којој се тумачи судбина људи по звездама. Ова наука беше лажна, али је Бог хтео помоћу ње да објави овим научењацима о великом светском догађају на овај начин. Мудраци су изненада видели на небу необично сјајну звезду и, објаснивши себи ову појаву по својој науци, упутише се за звездом и приспеше у Јерусалим“?!

Ово је једна између врло грубих и великих догматичких погрешака. Мора се човек дивити тој површности и лакоумности, да се таква погрешка може учинити!

Дакле, Бог се служио лажном науком (у овом случају астрологијом), да објави „научењацима“ (волхвима) рођење свога јединородног сина Исуса Христа! Мудраци пак, помоћу своје *лажне* науке, објасне себи „ову појаву“!! Лажном науком открива се истина?!!

Ова погрешка ни под каквим условом, не само што ни у једну школску књигу доћи не сме, него ни иначе, ни у какву озбиљну и научну књигу, јер противоречи логици. Митологија је приписивала

својим Боговима лаж и превару... ну у хришћанској вери (науци) тога није било, нити сад има.

После оноликих хвала, таква погрешка!

Стр. 11. Вели се за Садукеје: „не цењаху најсветију дужност човека — саучешће у нужди свога ближњег“. Ту се претпоставља мања дужност већој, друга — првој. По науци Христовој, прва заповест јест и најсветија дужност човеку, а та је: љуби Бога свим срцем својим, свом душом својом и свом мишљу својом, па тек онда љубав („саучешће“) к ближњему. (Матеја јеванђ. 22., 37. — 38.).

Стр. 13. „За тим, кад се Исус Христос, оставивши пустињу, успео на највиши притвор јерусалимског храма, ђаво му се опет приближи“, (да га куша). Ово нити је казано, као што стоји у јеванђељу (Мат. 4., 5. Лука 4., 9.), нити пак удешено за децу, него изгледа, да се Христос нео, као обично што се деца пењу.

Стр. 14. Св. Јован Крститељ сведочи, „да Дух Божији лежи на овоме јагњету (Христу). У јеванђељу тако се не каже (Јован, 1., 32.—3.). Не може се рећи: Дух Божији *лежи*.

Стр. 15. Каже се: „Не зна се за што, али ове речи (Христове) учинише велики утисак на Натанаила“. Зна се за што, јер Христос је Натанаилу рекао: *Ево правога Израиљца у коме нема лукавства*. Дакле, казао му је карактер, прозрео његове мисли; за тим: *пре него те позва Филии, видеах те, кад бејаше под смоквом*. (Јов. 1., 47.—9.).

Таква сила морала је потрести онога, који се сумњао и говорио: *от Назарета можетъ ли что добро быти*. (Стих 46.).

Стр. 20. „Пошто је Самарјанка отишла, ученици Спаситељеви вратише се из града...“ У јеванђељу се каже: *Тада дођоше ученици његови и чуђаху се, где говори са женом, али ни један не рече... шта говориш с њом. А жена остави судове своје и отиде*. (Јов. 4., 27.—8.).

У овој књизи ни у чему нема разлике између науке и поуке! На стр. 28. под насловом: „Наука на гори“ каже се: „Пошто је Исус Христос изабрао Апостоле, он сиђе са горе, али кад је видео мноштво народа, који се је сакупио из разних места да чује његове поуке, он се заустави на половини пута. Овде он исприча својим ученицама следећу поуку о путевима блаженства и о високом значају апостолске службе“.

Овака погрешка и збрка појмова, не знам чим би се могла објаснити. Не разумем, како се може и сме извртати јасан и одређен смисао јеванђелских речи. У јеванђељу од Матеја (гл. 5., 1—2) стоји: *А кад он (Христос) виде народ, поше се на*

гору и сједе, и приступише му ученици његови; и отворивши уста своја учаше их... а не поучаваше их. У јеванђељу се каже: *поше се на гору*, а у овој књизи: „сиђе са горе и застави се на половини пута“?!

Стр. 29. „За тим Спаситељ рече: не мислите да сам ја дошао да покварим закон, ја сам дошао да *доурумим*“. У јеванђељу се каже: „*да испуним*“, а испунити и допунити није једно.

На истој страни (29.) стоји: „чули сте да је казано старим: око за око, и зуб за зуб. А ја вам кажем: ко те удари по десном твом образу, обрни му и други“, па се онда објашњава под заградом: „(т.ј. не светите се; но спокојно преносите увреде)“. У том објашњењу каже се категорички, да „треба спокојно преносити увреде“. Овако објашњење једнострано је, заплеће смисао, јер не каже, како ће се поступати, кад „увреде“ руше право и закон. Христос је, кад га је један од првосвештеничких слугу ударио по образу, казао: *Ако зло рекох, докажи да је зло; ако ли добро, за што ме бијеш?* (Јов. 18., 22.—3.).

Боље је никако не тумачити текст јеванђелских речи, него рђавим тумачењем заплетати и извртати смисао јеванђелских речи.

Као год што нема разлике, у овој књизи, између науке и поуке, исто тако нема разлике ни између приче и приповетке! Стр. 33. под насловом: „Прича о сејачу“, стоји: ...Христос „поче поучавати народ, причајући му ову приповетку?!... (Стране: 35., 50., 51., 52., 53. и т. д. свуд прича и приповетка једно значе).

У јеванђелској науци реч приповетка не употребљава се, него прича, јер се причом у алегорији предаје наука.

Стр. 42. Говори се: народ није разумео беседу Исуса Христа о тајни св. причешћа, и многи су га оставили. „Но Спаситељ не нађе за нужно да објасни оно, што је требало да се објасни у будуће...“! Из тога следује: Спаситељ није испунио своју дужност, кад „не нађе за нужно“ и не објасни, што је требало да се објасни, па ма то било и у „будуће“?!!

Да ли се види, какве су то (стр. 8.) погрешке, куд оне иду и у шта засецају? Непојмљиво је, како се може тако површно и лакомислено о догматима да говори.

У насловима на стр. 16., 25. и 43. *ради служба* узимају се као са свим идентични појмови, а то није. Ну и кад би се узело, да су рад и служба идентичног значења, то и тада не би било умесно, јер нема доследности у форми. *Служба* треба да

се каже, јер Христос је дошао да послужи роду људском, и да спасе многе. (Мат. 20., 28.).

Стр. 44. Говорећи о преображењу Христовом, вели се: „а хајине (Христове) изгледаху беле и провидне“?! Та реч: *провидне* самовољно је додата; то не сме да буде.

На стр. 57. почето је јеванђелско казивање о болести и смрти Лазаревој; за тим се то казивање, без икаквог основа, прекида, умећу се други јеванђелски догађаји: „Благосиљање деце“, „Наука богатоме младнћу“, „Прича о посленицима у винограду“, па тек онда (па стр. 60.) наставља се и довршује о васкрсењу Лазаревом. (Педагогика!)

У јеванђељу тога прекидања нема. (Јов. 11, 1—45.).

Стр. 61. Каже се: „да ће васкрсење Лазара бити венац његове (Христове) славе за сваког човека“? Венац Христове славе јесте: Васкрсење Христово.

Стр. 72. Говори се о другом доласку Христовом. „Стражите, дакле додаде (!) Спаситељ, јер не знате, кад ће доћи Син човечији. Да би их *поучио*, да ово стражење не треба да је само у једној вери, него и у употреби сила и способности, које је Бог човеку дао, да притекне у помоћ свом ближњем, Исусе Христос исприча приче: о десет девојака и десет таланата“.

У причи „о десет девојака“ говори се са свим обратном. Кад су „луде“ девојке занскале уља од мудрих, ове им нису дале уља (дакле, нису притекле у помоћ „свом ближњем“), него им одговорише: „да не би недостало и нама и вама, боље је идите к трговцима и купите себи, (Мат. 25, 1—12.). Оне одоше, жених дође, врата се затворише, оне осташе и не примише их...“

Тако и у причи о талантима, нема ништа о помоћи ближњему.

Какав контраст, каква недоследност?!

Ова историја доведена је само до Вознесења Христовог. Ни о силаску Духа светог на Апостоле није казано. У историју новог завета узима се и историја рада апостолског, а то и мора бити, јер се ту казује распрострањење науке Христове. А овако, ова је историја непотпуна, пресечена, а то није требало да буде.

2. *Језик*. У овим књигама стил и језик не одговарају својој предмети. Врло често употребљавају се изрази и речи, које не додикују смислу науке и значењу предмета. Има хронолошких и географских погрешака.

Прва књига. Стр. 54. Пророк Јеремија предказао је Јудејима „да ће седамдесет година ро

бовати у Асирији“. Нису у Асирији Јудеји робовали, него у Вавилону.

Стр. 54.—5. Каже се Навукодоносор је одвео Јудеје у ропство, у Вавилон, 558. год. На стр. 58. Јудеји су се из ропства повратили 536. год. Излази, према рачуну, да су Јудеји место 70 год. били у ропству само 22 године! Навукодоносор је умр'о 561. год.; дакле, три године после своје смрти одвео је Јудеје у ропство!

Стр. 19. Израилџци (Јаков) су се преселили у Мисир 1824. год. Стр. 24. Излазак Израилџаца из Мисира и био је 1609. год. Дакле, Израилџци су живели у Мисиру 215 год., а на истој (24.) страни вели се: „потомство његово (Јаковљево) живело је тамо (у Мисиру) четири стотине и тридесет година“!!

Стр. 9. Вели се: „Бог заповеди Авраму да се пресели у земљу Халдејску у предео Ханански“.

Бог је заповедио Авраму да се *исели* из земље халдејске и да иде у земљу хананску, јер ханански „предео“ није у Халдејској.

Стр. 33. „Судија и првосвештеник Илија“. Није Илија, него Илије, јер Илија и Илије два су различна имена.

Стр. 43. и 51. Стоји једнак наслов крупним словима написан: „Царство Јудејско“. Дакле, и над Израилџским царством! (У садржају је правилно).

Стр. 12., 62.... Реч „шануће“ не казује оно што се хоће и шта треба.

Стр. 66. Каже се за Ирода, да је он поубијао „неколико својих блиских рођака и међу њима и два сина од његове миле жене Маријамне“, па на послетку и своју *милу* Маријамну убије. Не разумем, каква је то милост!

Друга књига. Стр. 3. Пресвету Деву назива: „Свето Девочице“!

Христос се назива разним именима (епитезима), као: „Божанско дете“ (с. 10.); „Божански Учитељ“ (с. 46., 56., 60....); „Божански Лекар“ (с. 49); „...велики Гост“ (с. 51); „Божански Гост“ (с. 63); „добри Учитељ“ (с. 8.); „велики Учитељ смерности“ (с. 87.); „...смерни Мученик“ (с. 88.); „Божански Судија“ (с. 86.)....

Сви ови и њима слични епитети мањи су од имена: Исус Христос, не могу се с њим ни сравнити, јер Бог: *дарова ему имя, вже паче всякаго имени.* (Филип. 2., 9.—10.). Није, дакле, те епитете требало употребљавати, јер тим предмет много губи.

Стр. 87. Пилат, показујући народу Христа, „рече врло тужно: И Он је човек!“

„И Он је човек“! Каква бесмислица!!

Има и других израза, који не допукују достојанству предмета. Стр. 22. „Знајући шта мисле

Његови земљаци Спаситељ рече: Ви *ћете* Ми рећи пословицу...“ *Земљаци!*

Стр. 80. Каже се за Јуду: „Видевши да му Спаситељ иде на сусрет, Јуда рече: Здраво Учитељу!“ — За Христа се каже: „Док Спаситељ говораше, глас је Његов звонио таквом неземаљском величанственошћу“!

Звонио и величанственошћу!

Стр. 26. Казује се, како је Христос исцелио болесника у „овчијој бањи“ (Витезди). Болесник, поставши здрав, виде доцније Христа у храму и „сматраше за пријатну дужност, да јави Фарисејима, да је чудни његов исцелитељ био Исус“!

За пријатну дужност! Овде је тај израз, као и онај: *здрво учитељу*, своје врсте вулгаризам.

Има и неправилних облика у језику, н. пр. „упитаху“ (с. 16.); „повикаху“ (с. 88.); „повероваху“ (с. 94.). — „Да *праве* свога народа поправи“ (с. 52. I. књ.)....

Заслужује признања уложени труд у преводу ових књига. Преводилац је тим трудом засведочио своју добру вољу за рад, — ја то високо ценим и то је за похвалу.

Онај уџбеник за науку хришћанску од покојнога Ђ. Даничића, који се у нашим гимназијама сад употребљава, заиста ни у колико није добар, нишпи одговара својему предмету.

Ну, при свем томе, услед многих и скоро свију врста погрешака, ја не могу ове преведене књиге г-ђе Козиреве препоручити као уџбеник.

Бад би се *све* поменуле — као и непоменуле, а и њих има много, — погрешке и недостаци, стил и језик поправили, онда би се ове књиге, по моме мишљењу, могле за време, по невољи, употребити, док се не би бољи уџбеник израдио, пошто није добар ни онај, који се сад употребљава.

19. јануара 1892. год.

Београд.

Јеврем Бојовић,
професор Богословије.

По прочитању ових реферата приступило се гласању, и Савет је, с 5 противу 5 гласова, одлучио: да се оба ова дела, оваква каква су, не могу примити за школску потребу као прописани уџбеници, пошто нису удешени како би требало да буду.

Г. г. референтима одређено је на име хонорара свакоме по педесет (50) динара.

С овим је свршен овај састанак.

НАУКА И НАСТАВА

ФРАНЦУСКА И ЕНГЛЕСКА РЕВОЛУЦИЈА

КУЛТУРНО-ИСТОРИСКА ПАРАМЕЛА

од

Драг. М. Павловића.

(НАСТАВАК)

Није тешко било повести грађански рат. Ни по селима ни по варошима не беше централних власти краљевских. Финансија, војска, правосуђе, све беше у рукама локалних власти, које беху готово са свим независне. Поједина графства, вароши и крајеви ступише у савез да се заједнички помажу, заједнички скупљаху порезу, војску дизаху и т. д. У савезу пет источних графства, која се борише за парламенат, Кромвел је први пут показао свој таленат и својој моћи постави основу¹⁾.

Грађански рат све се већма удаљавао од основица правде, све је опаснији, све несноснији бивао. „Још док је рат највећма беснио, узвици: мир! мир! чуше се на вратима парламента. Гомиле народа беху тако велике (које подношаху петицију за мир) да је парламентска власт морала да употреби силу да их растури. Наоружане чете сељака јавно говораху и пређаху да неће допустити да њихове њиве и ливаде пустоше нити војска краљева нити парламента, и да ће, ма ко то био ко прође кроз њихове земље, наићи на отпор. Све ово казује како је грађански рат био тежак и како се једва чекало да се сврши. Напослетку је рат свршен, краљ је ухваћен и пред Вајтхалом изгубио свој живот. Краљевство је уступило места републици.

Република је имала многе непријатеље — ројалисте, независњаке и Leveller-е. Као и свака новина, тако и она дочекана је с неповерењем. У почетку дугог парламента нико није озбиљно помишљао на републику и веровао да она може заменити краљевство. Па и кад плану грађански рат, вође тога покрета беху далеко још од те мисли. Тек у току самога рата република је стекла ватрене присталице међу војницима пуританским. По свршетку рата, официри из ко-

манде Fairfax-а поднесе петицију парламенту, у којој тражаху да се парламенат распусти, предлажући битну реформу изборног закона — да се што више прошири и да се по ново обележе изборни окрузи. Парламенат је с пажњом и благодарношћу саслушао петицију, али ништа не предузе по њој. Први важнији акт парламента и привремене владе био је укидање горњег дома. Са 44 противу 29 доњи дом 6. фебруара 1649. донесе одлуку да је: „дом перова штетан и опасан и да се с тога укида“. Печат краљевства би разлупан. Смрћу се казнио сваки онај, који је хтео да прокламује новог краља. Али је и нова установа — република — имала доста противника. Сви духови у земљи не беху задовољни пуританцима. На Северу и Западу беху јаке симпатије за краљевство. У многим грофовствима било је и оружаних устаника. У пркос парламентарне одлуке на многим местима осташе знаци краљевства. Када је наређено да се сви чиновници у војсци, судовима универзитетима, синодима и т. д. заједно новоме уређењу „без краља и горњег дома“, многи одрекоше да положе заклетву, а велики део свештенства помагаше их у томе. На све стране летеше памфлети и брошуре противу „убица краљевих“. Lord Mayor не хтеде да изврши заповест парламента да прокламује републику у најзнатнијем предграђу лондонском — City. Он би збачен и други постављен, али и овај изврши наредбу парламента тек после три месеца. Од 12 великих судија 6 одрекоше послушност, а 6 примише да суде, али по старим законима, и парламенат пристаде. Кад су хтели да кују републиканске новце, директор ковнице не пристаде и би збачен¹⁾. Независњаци (Independenter-и) тражише више но што им је република могла дати. Они су тражили перманенцију парламента, отпуштање државног савета, укинуће цензуре и превентивних мера противу слободе штампе, укинуће десетине и дација поповских, брзе реформе правосуђа, издржавање попова од стране општине и т. д. Најжешће нападаше Кромвела и републику независњак

¹⁾ Guizot. 21. Betrachtungen.

¹⁾ Guizot. Betrachtungen, 28.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

John Lilburne. Његов се памфлет звао «нови окови Енглеске», где сам наслов казује садржину. Он је нападао на Кромвела као на највећег непријатеља енглеске слободе. Њега и неколико његових присталица уапсише, али он нађе прилике да своме перу да маха. Он је успео код војника. Трупe, које су биле намењене за Ирску као посада, побунише се и тражаху исплату награде и утврђење енглеских слобода. Па и други се гарнизони побунише и полетеше памфлети, у којима се пређаше «тиранима» да ће их казна постићи, ако и длака с главе фали Lilburne-у. Leveller-s беху комунци. У својини они су гледали извор свију зала. Живели су заједнички, новац су презирали, и веровали да му нема места у њиховом друштву, које се брине за сиротињу, и где сваки има да живи.

Све ове незгоде нова влада мислила је да избегне терором. Она постави изванредне судове (Ausnahmegerichte). Тајна полиција никад није имала толико посла колико тада. Неприкосновеност писама није се поштовала. Колико су се бојали ројалистичких комплота, најбоље доказује нови закон о велеиздаји¹⁾. Противу Leveller-а мораше се употребити сила. У Surrey-у војници их растераше. Тако је република имала да издржи очајну борбу за опстанак. Непрестанце је као на мртој стражи стрепила од својих противника. Република, види се, није срдечно дочекана од масе, она јој је шта више негодовала. Мисао о републици гајена је само у пуританским слојевима. Маса није желела републику и мирно је гледала како се она крвави са својим непријатељима. Па ни пуританска Шкотска ни католичка Ирска не хтедоше да чују за републику. Републиканска управа осим пасивног држања масе имала је да се бори и противу својих непријатеља. Седам завера и устанака за две године, и то или од ројалиста или ројалистичких презбитеријанаца. Противу Ирске и Шкотске морао је да иде сам Кромвел. У управи графства и општина, у државним и варошким, финансијама, у државној служби, у приватним и свима другим грађанским односима не беше више никаквог реда, никакве сигурности. По друмовима и близу самих вароши пљачкаха чете разбојничке. За своју разбојничку радњу узели су политичку маску, питајући

¹⁾ Stern, 201. и 202.

свакога да ли је положио или не заклетву републици, и према одговору зостављаху га или пуштаху. Да би се овоме учинио крај, морадоше повећати војску и коњицу трзати сваки час, али и то је слабо користило. Да би се спасла од опасности које јој пређаху, република се послужила терором и средствима насилним, средствима која доликују апсолутној монархији, а никако демократској републици. Нико није могао постати члан парламента, који је био за време грађанског рата краљев присталица и противник парламента. Такав није могао бити примљен ни у државну службу. Заклетва верности пређе је тражена само од чиновника, а сада и од свакога Енглеца који је напунио 18 година, и ко се иоле није могао успротивити пред судом да брани своја права. Тако је дакле разлика у мишљењу условљавала и разлику у правима — неједнакост грађанску. Конфискације имања беху обичне појаве¹⁾. Штампa је била још једино слободно поље, на коме се опозиција могла да бори. Република је увела сада страшну цензуру, такву, да је последњи цензор морао дати оставку немогући да трпи злоупотребу силе над јавном речи. Узалуд је Милтон, ватрени поборник републике, својим славним говором бранио слободну штампу! У Енглеској су само четири вароши — Лондон, Јорк, Оксфорд и Кембриџ, имали право да штампају. Ни новине ни икакав спис не могоше изаћи без одобрења владе. Штампари морадоше улагати велике кауције, и не само онај, који је учествовао при публиковању каквог бунтовничког списка, но и сваки купац, ако за 24 сахата није пријавио спис власти, био је кажњаван. Није боље прошла ни религиозна слобода — толеранција. Она иста странка, која се читавих 50 година борила за слободу религиозну и разметала се њоме, кад је дошла на управу земље, искључила је од сваке слободе ове три групе: католике, епископовце и слободоумне (Freidenker). За католике беше најгоре. Њихова су имања конфисковали, а њих истеривали из државне службе. Религиозна толеранција постајала је само за победиоце. Исто је тако прошла и политичка слобода. Кад судове нису могли за се да придобију, онда су узимали или изванредне судове, или се парламенат претварао у суд-кавалере,

¹⁾ Guizot, 53. Betrachtungen.

католике и друге у масама их изгонише из Лондона. И политичке слободе беше али само за победиоце.

Сва ова насилна средства, сав терор републике доказује да она није имала ослоња код масе. Република није имала чврсте основе у енглеском друштву. Имађаше много непријатеља, а маса према њој беше равнодушна. С тога је она хтела макар и насилним средствима да одржи свој опстанак. Отуда наста анархија. Природна је последица анархије реакција (у ужем смислу те речи). С тога није чудна појава протекторство. Кромвел као увиђаван човек осећао је потребу јаче централизације власти, што стабилнију управу. Његова дела и заслуге помогли су му жељи. Покоривши Ирску и Шкотску, он је стајао на врхунцу славе. На скоро за тим постао је протектор. Али то је био прелаз монархији. Парламенат је и под његовим протекторством сазиват, али то беше само сенка од парламента. Мир је био основ његове политике. Измиревши се с Данском, Холандијом и Португалијом неутралитет је био основа његове спољне политике.

Република се није могла намах утврдити. Једним ударом није се могла уништити монархија — толики устанци најбоље то доказују. Енглески народ није желео републику. Циљ борбе његове била је одбрана уставних права а не уништење монархије. Република није могла да буде оличени принцип реда и стабилности. Протекторат Кромвелов и ако није дочекан одобравањем, а оно бар немим ћутањем. Али тиме беху дани избројани енглеској републици. Док је Кромвел био протектор, он је својим ђенијем могао и одржавати ову по имену републику. Енглеска се покорила сили његовој, ђенију његовом, али не хте да пригрли владу његову (*seine Herrschaft nahm es nicht an*¹⁾). Али и ако је Кромвел успео да поврати поремећени ред у земљи, и ако је његова спољна политика имала сјајне успехе, ипак његов положај не беше најосигуранији. 15 завера противу његова живота и његове управе најбоље то доказују. На послетку се повукао од свију и зазирао је од свију. И ако је он оборио монархију, он је ипак силом факата био уверен да за енглеско тадање друштво република беше апсурдна, и да је понајзгоднији облик управе уставна монар-

¹⁾ Guizot, 56. Betrachtungen.

хија. И сада је почео о томе да сања — да оживи монархију, али уставну, а не апсолутну. Али, не хотећи да ствара расцеп, он је желео да му се круна једногласно понуди — што опет није могло бити. У његовој странци било је доста њих, који хтедоше да очувају републику и остану републиканци. Предлог је био изнесен пред парламенат, и таман се спремао Кромвел да метне круну на главу, када већи део његових официра предаде парламенту петицију, да се одржи старо стање — република. Кромвел се тада формално одрече круне.

По смрти Кромвеловој постаде протектор син његов Ричард. Кромвел беше велики човек, и Гизо, упоређујући га с Виљемом III. и Вашингтоном, истиче га изнад обојице обимом и енергијом урођеног талента. Ричард није наследио очеве особине. Маса, као што смо већ напоменули, беше равнодушна према републици, а и сами војници не беху задовољни протекторством Ричардовим. Отуда није тешко објаснити, од куда да генерал Монк на скоро за тим успе, да мирним и легалним путем преокрене протекторску републику у уставну монархију. Како је лако извршена ова мена најбоље казују речи Карла II., када се искрцао на обалу енглеску и не наиђе ни на какав отпор: „сигурно је то моја рођена кривица, што нисам још пре дошао, јер данас не видех никога, који ме не би уверавао да је непрестанце жудео за мојим повратком“. Реставрација Стурта извршена је без капи крви — најбољи доказ колико је маса била равнодушна према републици. Ми смо имали прилике да нагласимо да у историји човечанства ништа не бива без одобрења масе, да у крајњој инстанци постоји суверенитет масе. Маса може одобравати активно — учешћем, или пасивно — ћутањем. С овога гледишта, Гизо има право кад вели, да је енглеско друштво било за уставну монархију, а не за републику. Да је енглеском друштву стало било до републике, не би онако ћутке допустило да се изврши реставрација Стурта без капи крви. Енглеско друштво хтело је да одбрани своје уставне тековине од напада апсолутних краљева, али даље не, и с тога је оно равнодушно гледало како се уздиже и пада република. С Карлом II. настала је реакција. У души беше апсолутиста и католик. Све његово владање није ништа друго до

колебање између поларних тачака — апсолутизма и уставности. Покушавао је с министрима свију партија. Најпре са својим другом у изгнанству и писцем историје енгл. револуције Кларендоном, за тим са Cabal — министарством, Danby-ем, Виговским и т. д. На послетку изгуби сваку вољу да влада уставно. Јаков II. покушавао је да влада најпре парламентарно, али није могао, јер беше и по убеђењу и по осећајима католик и апсолутиста. Виговци се два пут бунеше противу њега у Шкотској и Енглеској под графом Argyle-м и херцегом од Monmouth-а. После тих безуспешних устанака отпоче своју терорску владу с познатим судијом Џефрисом. Али револуциони дух још није био клонуо. Апсолутизам је био у револуцији побеђен, и од сада није имао чврсто земљиште у Енглеској. Истина да су лордови рестаурацијом опет добили своје место у парламенту а краљеви своје прерогативе, али је револуција израдила уставне појмове на монархију. Могао је Хобес писати какве хоће теорије и апсолутизам учинити догмом или принципом, његове идеје, као и присталица његових, моглоше се допадати или не, у пракцији је питање било већ решено. И ројалисте и револуционари сматрали су сада парламент као право земље и као потребу. Револуција је помогла развитку уставне свести. Сад се не дељаху виговци од торијеваца, ни револуционари од ројалиста, — свима беше у свести уставна монархија. И ако Whigs и Tories беху две начелно противне странке, и ако пређе Торијевци помогаше Јакову II. да угуши устанак Виговаца, сада после онолике тираније Јакова II., кад му се роди син, заједничка их опасност опет приближи. Народ енглески после оних крвавих ратова у револуцији не хтеде лако да се диже, он беше још неопорављен, али приморан успехом тираније пристаде уз покрет. Вође обеју странака — Russel, Sidney, Cavendish, Danby, Lumley, Chrewsbury и др. споразумеше се и удружише. По њиховој одлуци адмирал Herbert, преобучен као матроз, оде у Холандију и предаде принцу од Ораније формалан позив од поменутих шест вођа и Compton-а архиепископа лондонског, да заштити законе и веру Енглеске. И ова друга револуција, као и рестаурација Стуарта, свршила се мирно, без проливања крви.

Гизо, који није пријатељ насилних и крвавих преврата, који није ни потпун реакционар а ни потпун слободњак, но у уставној монархији налази највеће гаранције и погодбе за раавитак и живот једнога друштва, брани ову револуцију, као потпуно легалан акат. Као непријатељ свију, тако да кажемо, агресивних револуција, које теже да измене основе друштва, он ову револуцију брани као законито средство одбране. Он, који није пријатељ претеране демократије, налази да је успех ове револуције у томе што су интереси оба та, иначе различна, елемента хармонисали. У савезу аристократије и демократије, у равнотежи ова два елемента — налази успех ове револуције. Није, вели он, револуција од 1688. дело једне странке, већ се све странке удружише да је изведу. То је дело узајамног споразума и заједничке потребе.

Ово легитимно одушевљење Гизо-а, и ако се не може потпуно оправдати, ипак има врло много истине. Револуција 1688. заиста је успела, што ју је извела демократија и аристократија. Али она је успела не само с тога што су је извели државници — Staatsmänner — а не револуционари, но што је енглеско друштво било проникнуто уставном свешћу, што је дакле маса енглеског друштва тако хтела. Успех друге револуције није резултат једнога момента, једне једине мирне буне, но је свршетак оне мучне борбе, која је вођена неколико столећа између племства, народа и владаоца. У тој борби оштрио се дух енглескога народа и свест о грађанским слободама све већма је расла. Интереси племства и грађанства (народа), и ако су се привремено разишли у првој револуцији, ипак су се позније сложили при заједничкој опасности. Обе револуције беху политичког карактера. Оба моћна сталежа — грађанство и племство — беху васпитани у политичкој слободи, те је и племство, и ако је у првој револуцији, зазирући од претеране демократије пуританске, било на краљевој страни, сада, када је и демократија постала умеренија, стајало на страни масе у борби противу апсолутне тираније.

III. Француска револуција.

Феудализам у Француској моћнији него у Енглеској. — Трећи стадеж и краљеви у борби с феудализмом. — Апсолутизам и централизација. — Умни развитак. — За што није успела реформација. — Литература XVIII. века; Волтер; *Système de la Nature*, Русо. — Утицај литературе XVIII. в. на владоце (просвећени деспотизам) и на револуцију. — Резултати владе апсолутизма — Стање друштва француског пре револуције. — Револуција.

Далеко је компликованији, значајнији по судбину човечанства и интереснији историјски појав, својим космополитским карактером, француска револуција, но локална енглеска. И данашњи век још осећа утицај тога епохалног догађаја. Велике идеје, прокламоване у француској револуцији, још нису сишле с дневног реда.

Као год што се сваком историском догађају не може одредити математичком прецизношћу почетак и свршетак, већ се варијацијом својих мотива и резултата слива и претапа у друге, тако се ни о овоме епохалном чину не може рећи: „овде му је крај, а овде почетак“, већ му је извор у много давнијој прошлости, а проблеми које је он изнео још ће за дуго бити покретачи у великој социјалној борби. Тражећи узроке томе историском појаву и бележећи карактер његов, морамо се осврнути на раније доба француске историје, када се скристалисало француско друштво и добило свој карактерни тип.

Најдавніји трагови француске историје губе се у тамној прошлости германског племена Франака. После пада римске империје дивљачка германска племена навалише на Галију. Још изодавна беше то културна земља. Римска цивилизација нашла је ту подесно земљиште. Богатство културне Галије мамило је дивљачка германска племена. Победиоци Гали бише побеђени културно и романизовани. Из мешавине та три елемента: римског, галског и франачког, постала је француска нација. Природно је да је сваки од ова три елемента сачувао нешто свога и унео у нову зграду културну. Политичке установе Франака постале су сада установе нове државе. Као и код свију примитивних народа, тако и код њих појам слободе не беше туђ. Власт краљева не беше апсолутна, но јако ограничена Народном Скупштином, где су сви слободни решавали о рату

и миру, постављању и збацивању краљева. Чувени салиски закони потврђени су Народном Скупштином.

Не само код Франака, но и код свију примитивних народа није деспотизам обичан облик удружења, но напротив — слобода. И код старих Словена и код старих Германа и свију народа тога ступња развића находимо слободоумне установе. Суверенитет народа истицао се над самовољом владара. Парламентаризам није дакле специјална творевина енглеског духа, већ има трагова у историји свих народа.¹⁾ Што ближе идемо примитивном животу — како вели Хелвалд — то све већа слобода. Али каква? Необуздана, анархична, без реда. Почетком сваке културе нестаје те слободе и настаје ропство. Оно је поучљива лекција за генерације које у њему живе. Из њега — ропства — рађа се тек права слобода, слобода с редом. Такав је процес развића био и код Франака. Народна Скупштина, у коју је долазио сваки слободан грађанин (а не по цензусу и по рођењу), имала је сву суверену власт. Код Гргура из Тура имамо довољно сведожаба о томе. Народна Скупштина имала је суверено право о рату и миру. Карло Велики држао је 20 Скупштина, а за време Луја Побожног 33. На њима су расправљена политичка и правна питања. Карло Велики молио је од „највећег“ до „најмањег“, да прими његовог сина за императора, а Луја такође за Лотара. Народна Скупштина збацила је Карла Дебелог. Кад су Лотара изабрали, гласало је 60.000 људи.²⁾ Променом социјалног система нестало је и ове слободе. Али је факат да је она постојала пре феудалног система. И када је Филип

¹⁾ Историја Франака пуна је доказа о овом сувереном праву народа на примитивном ступњу развића. Народна Скупштина одбаци предлог Чилпериха да се зарати на Гутрама. Народна Скупштина такође одбаци мир са Саксима, који су они нудили краљу Хлотару I., и овај хтеде да га прими. Сва германска племена, па и Франци, бираху своје старешине, па и краљеве. О наследном краљевству нема трага. 580 г. би збачен Чилперих и подигнут на престо Сигберт. Тужбе противу краља и породице му решавала је Народна Скупштина. Хлопар III. сазва 613. г. Народну Скупштину да суди Брунхиди, и она је осуди на смрт. Сунтран је такође звао Народну Скупштину у спору његовом с истом Брунхидом и својим нећаком. Кад је Чилперих I. од Садсона постао неверап својој жени Гвалсумиди, она потражи и нађе помоћи код Народне Скупштине. Ако је који од владоца хтео да удоми децу, он је тек по одобрењу Народне Скупштине могао окрћити од домена. Краљица Фредегунда изјавила је пред Народном Скупштином, да њезина кћи није ништа узела од мираза од вруне. Ове две демократске установе поштовали су владоци и из династије Каролинга.

²⁾ Kolb, II, стр. 30. и 32.

IV. сазвао парламенат — *etats generaux* — то је било обнављање старих правних обичаја. Друштво феудално засновано је било на неједнакости. Привилеговани сталези имали су неограничено право над масом. А нигде се јаче феудализам није развио но у старој Галији. Француска је била земља феудализма *par excellence*, све рђаве и добре стране те системе могле су се најпре у њој видети. Ни у једној земљи вазали не беху моћнији но у Француској, нигде њихова моћ не беше тако опасна по краљевску, ни тако досадна маси као ту. Краљевска власт постојаше по имену, а монархија беше управо федерација самосталних вазала, који се из пијетета према старини установе покоравашу само по имену. Феудализам у Француској беше образац, према коме се развијаше феудализам у осталој Јевропи.

У Француској вазали беху тако силни и моћни, да им беше непотребан ослонац на масу. Друштво се управо делило на две групе — ниже и више, заштитнике и штитењенике. И није претерано, вели Бекл, имајући на уму дивљачност и суровост стања, кад се каже да у Француској за време феудализма ко није био тиранин, тај је био роб? Француски вазали беху потпуно самостални. Није ничега било што је самосталне вазалије могло чвршће да веже у једну целину. Монархија је по имену постојала. Вазал беше и законодавац и судија и администратор на своме лену, и то потпуно самосталан. Старе слободне установе изгубише се. Од краја IX. в. па за читава четири столећа настаје празнина у француском законодавству. Принципа суверенства, који је тако потребан у законодавству, може се рећи да га апсолутно није било, вели Халам.¹⁾ Краљеви француски беху краљеви само на својим дименима.²⁾ Краљевство је било налик на велики лен, или, боље рећи, групу ленова, и краљ беше само члан многобројног феудалног племства, од кога му многи не само по моћи, већ и по достојанству не изостајаху. Вазали француски имаху права да кују новце. Карло Велики забрањиваше ковање новца, а потомци његови дадоше то право неколиким својим вазалима с тим условом, да новци њихови имају права циркулације само у њиховој области, и да на њима буде и кра-

¹⁾ Халам, стр. 205.

љевски жиг. Доцније, између осталих права које стекосе вазали, беше и право ковања новца без краљевог жига. Када је Хуго Капет дошао на француски престо, беше 150 вазала, који имаху право ковања новца. Па још и у доба св. Луја беху 80 вазала с тим правом, који се богатише на рачун својих поданика великим наметима — *seigniorages* — које удараху приликом свакога ковања, а тако исто и фалзификовањем монете. Филип II. Август тражио је од абата Согвеу-ског, који се давно није служио својим правом ковања новца, да пусти краљеве новце у своју област у циркулацију, а краљ му се обећава да ће он допустити циркулацију абатових новаца, ако он буде усковао. Међу ордонасама Луја IX. има једна одредба, да новци краљеви морају циркулисати и по областима вазала, који имају право ковања новца, поред његових новаца, а у областима вазала, који немају права ковања новца, да циркулише искључиво краљев новац.¹⁾ Вазали су, немајући над собом аукторитет, који би решавао њихова спорна питања, имали неограничену слободу и право међусобног рата. То право међусобног ратовања ублажено је под Лујем IX., а нестало га је тек под Карлом VI. Вазали беху слободни од сваких дација и намета. Они као неограничени господари имаху право наплаћивања порезе од својих поданика. Француски краљеви беху ограничени својим финансијским изворима једино на своје домене. Сироти морали су често да страдају, да би задовољили развијеније финансиске потребе владара. У колико су били самостални вазали Француске, најбоље се види, вели Халам, из њихових привелегија. Они су имали ова права: 1) ковања новца, 2) приватних ратова, 3) слободни су били од свију дација и пореза, 4) слобода не покоравати се законодавној власти (*die Freiheit von der Unterwürfigkeit unter die gesetzgebende Gewalt*) и 5) искључиво право суђења у својим областима.²⁾

Природно је, да је тај феудализам тако моћан и силан стајао другачије према својим поданицима, но у осталим земљама. Терети феудализма били су у Француској (не разумемо овде стање пре француске револуције, но доба цветања феудализма) много тежи

¹⁾ Халам, II, стр. 189.

²⁾ Kolb, — II, стр., 44.

но у осталим земљама. Отуда је у Француској најпре и никла борба противу феудализма, и ту се најенергичније водила. У Француској се роб није могао ослободити док његов суверен не упита за савет остале другове своје. У Француској се најдуже задржало *ius primae noctis* као *droit de cuillage, de cuissage*. 1507. граф од *Eu* имао је *ius pr. noct.* у својој баронији Сен-Мартену, а *Boetie* прича да се у његово доба један поп тужио суду у *Bourges*-у и тражио своје *ius pr. noctis*.

Слаба краљевска власт се морала опирати моћи феудалној. Феудализам и монархија били су два супротна принципа. Феудализам је представљао децентрализацију власти, или, боље рећи, анархију, а монархија централизацију. Колико је било феудала, толико и власти, толико и правда. Сукоб између краљевске власти и феудалне моћи био је неизбежан. Али феудализам није био несносан само владоцима, но много више поданицима њиховим. С тога је на страну владоца стао и трећи сталеж. Борба ова имала је, дакле, карактер социјално-политички; то је била борба не само за политичку моћ, већ и борба сталежа. Увиђавнији Капети, почели су се трудити, да поврате углед краљевској власти, коју су онако лудо проћердали последњи Каролинзи. Историја свију Капета и млађе њихове лозе — Бурбона, историја је борба краљевства с феудализмом. Почевши од Луја VII. па све до Луја XIV. вођена је огорчена борба, каткада притајена, а некада отворена. Осећајући своју немоћ у тој борби, краљеви су морали потражити где ослонац, природног савезника чији су интереси онако исто страдали као и интереси краљевства. Тај природни савез био је грађанство. Као што видимо супротан ред но у Енглеској, па је донео и супротне резултате. У интересу краљевства беше да грађанство напредује и шири своје повластице. С тога није чудо што видимо, да владоци ревностно помажу сваку њихову повластицу.

Да би могли бити достојни супарници феудала, краљеви су почели да увећавају своје домене. Или су то чинили силом, или женидбом, тек су свакако хтели да увећају те домене. Повраћај толиких лена они су покушали да оправдају и осигурају принципом неотуђивости и незастарелости сво-

јине. Ово почиње од Филипа V. (1318. год.), када је он опозвао све поклоне и продаје својих претходника.¹⁾

Обично се мисли, да најстарије привилегије градова потичу из доба Луја VI. Међу тим било је и пре тога вароши, које имађаху муниципалну управу, и ако не по форми, оно у ствари, тако *Noyon, Saon, St. Quentin, и Amiens*. За време Луја VI., Луја VII. и Филипа Августа дате су привилегије многим варошима. На њих се угледаше и неки вазали, те исто чинише и по својим вазалијама. Халам не мисли да је ово давање привилегија градовима био свестан политички рачун краљева, но да је то потицало из оскудице новаца. Кад је краљу требало пара, он је, да би их добио, давао повластице варошима, јер тешко да би и вазали то исто чинили, т. ј. давали повластице, а овамо не опазили циљ краљева. Кад су настали домаћи ратови, феудали немилосрдно убијаху и клаху, удружише се тада вароши и грађани у општине, да се с оружјем у руци бране од напада. Једна таква општина састављена је још 1067. у *Mons*-у. Оне су ницале и постајале због велике тираније и насиља племићског. Луј VII. признаје да је мотив постанка ових општина насиље, које трпе поједине вароши, те им с тога и дају слободе. Тако у повељи изданој Нанту 1150 год. вели: „*pro nimia oppressione pauperum*”, у повељи *Cambricgne*-у, изданој 1153. г., вели „*propter enormitates clericorum*”. *Dourlens*-у дао је привилегије гроф од *Ponthieu*-а — 1202. и то: „*propter iniurias et molestias a potentibus terrae burgensibus frequenter illatos*”.

Још је нерашчишћено питање у Француској историји о овим општинама — *communes*. Једни јој придају и административни и милитарни карактер (као *Guizot*), други пак само милитарни. Л. Блан види у њима само милитарну организацију буржоазије, која се дигла противу феудализма. Феудализам је своју силу стекао мачем, и мачем је и требало оборити; општина, вели Л. Блан, то је буржоазија, која је принасала мач да победи феудализам, који је кочио њезин развитак. Има, вели он, јасних историских доказа, који двоје општину од муниципалне вароши. Док је феудализам

¹⁾ Халам, II., стр. 245.

био моћан, дотле су и оне цветале, а то је до — 1296., када је Филип Лепи, и 1350., када је Јован II. забранио приватне ратове. Од тога доба општине опадају, свршивши своју улогу. Било једно или друго, било да су општине милитарног или административног карактера, све једно је за нас, факат је да су грађани осећали притисак феудализма, и да су их краљеви помагали у тој њиховој буни противу обести феудала. Племићи и сами, несвесно и не знајући, каквог великог противника помажу, даваху повластице градовима. Вароши се често обраћаху краљевима да им они гарантују за обећања својих лених господара. Филип Август свима општинама, које год зависиле од својих барона, допусти да држе војску, и осигура их својом заштитом.

Филип Дугачки постављао је по градовима по једнога свог чиновника. Тај чиновник беше потчињен круни, али га бираху грађани. И грађани и чиновник тај полагаху су заклетву један другоме на верност. Штићени овако краљевском влашћу почеше да нападају и на племићке привилегије. Обичај је био да је сваки грађанин и у опште сваки који је живео или се налазио у граду, имао сва грађанска права, па макар то био и роб, који је утекао од свога господара. Неки од тих невољника користиле се тим, и опет са стеченим правом одлазили у село да живе. У свакој распри са својим господарима, поданици њихови зваху у помоћ вароши. Филип Лепи свакој општини у Лангедоку, која се жаљаше на свога суверена или чиновнике његове, даде право да постане грађанин које најближе вароши, ако положи извесну суму сребра у краљеву касу. Приморске вароши јужне Француске беху готово самосталне, и склапале су чак и савезе са страним градовима и државама. Тако с Бененом у XII. в. склопио је савез Narbonne, а Montpellier у XIII. в. По смрти Рајмонда VII. Avignon, Arles и Marseille склопише једну слободну државицу, али су доцније нагнати да се покоре. И приморске вароши северне Француске беху готово самосталне као год и јужне. Едуард II. и Едуард III. преговараху и склапаху савезе с варошима Фландрије, не питајући ни краља француског, ни грофа флендриског

Природно је било, да су краљеви тежили да створе такмаца племству, с тога је го-

дило њиховим интересима да потпомажу слободе и привилегије градова. Народна Скупштина, установа, која за читава четири столећа не постајаше, но место ње беше савет племића, поново оживе. Обично се рачуна улазак трећег сталежа у парламенат од доба Филипа Лепог, када је он због познате распри с Бонифацијем VIII. позвао *etats generaux*. А прво одобрење супсидија таквог *et. generaux* пада 1314. Сазивом *et. gen.* Филип Лепи постигао је два циља: и добио супсидије, и уништио вазалску власт над поданицима њиховим, наплаћујући порезу од њих. Један историк XVI. в. тврди да се Луј X. Нутин обвезао да ни он, ни потомци неће без одобрења *etats generaux* наплаћивати порезу. Његов наследник Филип V. Дугачки био је самовољно ударио порезу на со, и с тога овлада велико огорчење. Он би приморан да позове *et. generaux*, и оправда пред њим, да није његова намера била да ту порезу на дуже време остави, но да ће је одмах укинути, чим се нађе друго које средство, које је у стању да подмири ратне трошкове. Парламенат је бивао сада самосталнији. Он се усуђивао да чини преставке краљу о ковању рђаве монете и тд. 1355. г., када се Француска налажаше у великој опасности у стогодишњем рату, *etats gen.* реши и изабра један комитет, који ће и после распушта скупштинског остати уз краља, давати му савете о односима између Енглеске и Француске и пазити на унутрашњу политику. У сваком срезу био је по један депутирац, који је помагао да се купи решени зајам. У почетку владе Карла VI. опозвани су сви данци и намети од Филипа IV. па до његове владе, који су решени без одобрења скупштине од три сталежа. Под Карлом VI. и Карлом VII. ретко се сазиваху *et. gen.* Па ипак Карло VII. сматраше за потребно, да за сваки порез добије одобрење *et. gen.* За време Луја XI. парламенат је сазиван само два пута, и то оба пута да одобри потребни кредит. И за време малолетства Карла VIII. сазиван је парламенат да реши ко ће да остане као регенат, тетка Карлова Ана де Војеу или Херцег Орлеански.

Француска монархија беше, као што рекох, савез самосталних вазалија. Не беше никакве материјалне везе, која би те де-

лове везивала у једну целину. «Васкрснућем» парламента то је јединство фр. монархије у принципу признато. Одлуке парламента биле су пуноважне за целу монархију. Уласком трећег сталежа у парламенат племство је унижено и ослабљено, а установом парламента — *et. generaux* — потпомогнут је принцип централизације. Жеље и тежње вазала беху сепаративне. Сваки од вазала гледаше да се учврсти на своје добру и да прошири границе своје имању.

Када се место средњовековне вазалске војске развила нова стална војска, када је изашло ново ватрено оружје, када је развитак вароши створио моћан средњи staleж, чији су интереси захтевали да се учини крај домаћим ратовима и свима осталим несносним привилегијама племства, када је краљевска власт јачала проширењем и увећањем својих домена, — онда је и феудализам наскоро пао као политичка моћ. Он је морао као једна установа која је свршила своју улогу у друштву, да буде побеђен у тој социјално-политичкој борби, вођеној између њега и краљевства и грађанства. Ко је био сада наследник политичке моћи феудалне, краљевство или грађанство? Трећи staleж још не беше на оној висини развића своје свести, на каквом беше у Енглеској. Трећи staleж беше још у полету, још у развићу, а маси је требало још много векова. Док је једном свесно угледала свој бедни положај, краљеви у борби с властелом ослањаху се на трећи staleж, а он је опет помагао краљеве. Краљеви су давали грађанима само толико слободе, колико је потребно било да их за се задобију а заваде с племством, а грађани опет нису ни тражили много од краљева: сигурност од непрестаних ратова властелинских и њихове самовоље. Грађанство још не беше дозрело да истисне племство као staleж, и да оно заузме његов положај у друштву. Оно је устало да ослаби племство, али не и да добије његову политичку моћ; њу су приграбили краљеви француски.

Природни наследник феудализма у Француској беше централизација, вели Бекл. Система туторства и дуги живот под њоме, учинио је те су се Французи мало бринули о слободи. С тога је краљевство било природни наследник феудализма у Француској. Краљ је у своје руке централисао био сву

власт, сву политичку моћ. Та централизација политичке моћи у рукама једнога апсолутнога владоца испрва не беше од штете. Она је шта више с одобравањем дочекана. Апсолутизам тога доба — вели Хелвалд¹⁾ — био је политички израз културнога стања, које је било потребна фаза у развићу, онако исто неопходна, као што је болест т. ј. ранијим стањем организма неизбежна. После оних непрестаних крајина домаћих између појединих вазала, после доба када је било толико центара власти колико и вазала, толико разноликих погледа на правду и морал колико и вазала, после толиких насиља и тиранија сваки је с надом дочекао нов обрт ствари, сваки је жељно очекивао мир. Апсолутизам сам по себи, ма како поштен био, не може се правдати, али он је био тада природна потреба у развитку европскога друштва. Како су у Француској социјални одношаји најзамршенији били, феудализам најнесноснији својим правима, што је природно да је борба ту најгорченија била, и да се ту најпре и почела. Неко је морао подлећи. Тај неко био је феудализам, а политички наследник му апсолутизам.

Али као год што ништа није вечито у друштву људском, тако и установе нису вечите, но се преживе и једна другу потискују. Апсолутизам је био политички израз културног стања те периоде, али је доцније постао штетан по само друштво и сметња прогресу његовом. Испрва апсолутизам беше носилац мисли о националном јединству, носилац националне мисли, али су на скоро династички и властољубиви интереси владоачеви потиснули националне. Као год што су вазали гледали некада на народ и земљу као приватну својину, тако исто гледао је сада и апсолутизам. О националној индивидуалности није могло бити ни говора, а међународним правом владало је начело, да му је задатак расправљање међусобних права и обавеза јевропских владара.²⁾ Место домаћих крајина између вазала, сада су вођени ратови између владара, а из оних истих себичних мотива, из којих се водише и феудалне крајине. У ратовима овим, где је цела држава суделовала, трошила се материјална и морална моћ целе државе, а не само појединих делова њезиних, као за

¹⁾ Хелвалд, П., стр. 469.

²⁾ Г. Гершић стр. 87. Гласник.,

време феудално. Апсолутизам и централизација поред тих материјалних штета, које су нанели држави, штетно су утицали на расположење и развитак духа у опште. Навикнут дугим животом под туторском системом, француски дух није имао ни мало самосталности у кретању, свуда је осећао несигурност, непоуздање у себе. То је, што сви виђенији француски историци признају, да су централизација и апсолутизам штетно утицали на развитак духа, згодно обележио Бекл. Французи, вели он, нису никада могли да имају слободу средом (Dauer); или су имали слободу, али онда нису имали реда, или су то имали, али онда нису имали слободу. Једнога од ова два елемента не достајало је. За мало нешто Французи се обраћаху власти. Где је код Енглеза конкуренција, ту је монопол код Француза, где су код Енглеза приватна удружења ту су код Француза државна друштва; не могу да копају ни канал, ни да ограде железницу, а да се влади за помоћ не обрате. Код њих народ гледа на владоце, код нас — Енглеза — влада на народ. Код њих је извршна власт центар, од кога се светлост шири у друштво, код нас је друштво покретач, а извршна власт је орган. Ми смо се за то спремили дугим животом у слободи и употребом грађанских права, они се нису могли користити тим правима, и мисле да могу отпочети силом. Ми се бринемо да увећамо наше слободе, и то радимо с озбиљношћу, каква доликује људима, који су посвећени у тај посао; али Французи, с којима се као с децом поступао, и остали су деца, они се с лакошћу и веселошћу лађају тешких питања, каквом се (лакошћу итд.) одликује њихова лепа литература, те није чудо што претрпе неуспех онде, где је први услов утеха да се људи навикну да рачунају на своју рођену снагу, и где, пре но што опробамо наше снаге, треба да су у грађанском животу навикнуте дисциплини.¹⁾ У Енглеској ропства (Leibeigenschaft и виленство) нестало је до XVI. в., у Француској га је било и после 200 година. За француско племство беше стид, да плаћа порез као и остали плебс. У цркви и у војсци племство заузимаху највиђенија места. Официр и коњаник могао је бити само племић. Сељак и племић нису се дружили. Ма како

¹⁾ Бекл, II. Band, 2. Abth., IX. Kapitel.

да је био богат варошанин, опет није смео држати голубове. Такав је штетан био апсолутизам, а с њим и централизација, да не беше ни једно месташце, општина, управа каква, корпорација, којима би господарио самостални дух¹⁾ и који би били самоуправни.

Политички социјални развитак француске био је прелаз из феудализма у апсолутизам. И овај нови политички облик државни, који је с одобрењем примљен, постао је сметња прогресу. Онако исто несносан постао је као и феудализам. И природно је да се и противу њега дигла буна онако исто, као и противу феудализма, разуме се онда, када је пробуђени дух нашао да је тај политички облик неподесан за развитак друштва и штетан по интересе његове. Али за то требало је да протече повећи размак времена, док је дух дошао на тај ступањ развића.

Имали смо прилике да напоменемо једном (у првом одсеку) важност умног развића на целокупни друштвени живот. Два велика културна историка, Ц. У. Дренер и Х. Т. Бекл, целокупни развој културе, целокупни прогрес човечанства своде на интелектуални развитак човека. И у томе имају потпуно право. У крајњој инстанци, као год што се сви појави физичког живота могу да сведу на једну најпростију основу — материју, као што се разни облици материјалног света могу да разумеју као разни облици кретања материје, као модификација материје, тако се исто у крајњој инстанци појави моралног света могу да сведу на једну основу, на стање духа људског — на дух. Пођемо ли од ове основне супстанце моралног света, појава духа, видећемо да су све друштвене установе, да је целокупни политички и друштвени живот човечанства — резултат тога духа, да се у свима њима огледа дух људски. Али се опет не може порећи да су без икаквог утицаја опет и творевине духа на сам даљи развитак духа. Од ступња умнога развића зависи политички, економни и морални живот друштва.

Ако је интелектуални развитак масе

¹⁾ Колико је штетно утицала централизација на дух франц. народа, најбољи је доказ тај, што модерна Француска нема своју литературу. Данашња француска литература није литература Француске — по Париза.

друштва такав, да она не може да појми беду свога положаја, онда ма како били несносни терети социјалне и политичке системе, она трпљиво сноси. Али о томе смо говорили у првом одељку. И француско друштво за дуго би трпело све самовоље и ђефове апсолутизма, да се он сам није истрошио, и да није противу њега устао пробуђени дух. Јевропско друштво као што смо нагласили (у првом одељку), покренуто импулсом с поља и прешавши младињско своје доба, корачало је нагло прогресу. Детињски ум његов ослободио се туторства ауторитета, и тежио је да буде самосталан. Прво је тражио и стекао слободе најпре у области религије, а доцније и у области материјалних односа. Онај покрет људског духа, који се дигао противу ауторитета и који је крштен именом реформације, нашао је одзива и у Француској. Али је овде било далеко мање погодаба за успех. У прошлости треба тражити узроке овоме. Факат је, да реформација није успела у Француској. А за што? Мора се признати, да је у Француској утицај свештенства био далеко моћнији но у другим земљама, изувевши Шпанију.

Дугим низом догађаја у Француској свештенство је много раније добило већу власт но у Енглеској — вели Бекл. Кад се реформација јавила, онда је црква у Енглеској при првом удару ослабила, а у Француској напротив свештенство беше тако моћно, да се могло борити с реформацијом. Обе земље у детињству своје обавезне су цркви, јер је она узимала у заштиту од угњетача круне и силних, а сада када су дорасли до самозаштите, да се могу сами штитити, јавила се потреба умањити духовну власт. У Француској не само што је духовништво победило, но се после пораза протестанског још јаче осилило. Хенрик VIII. немађаше толику војску да би могао силом увести реформацију, него је маса енглеског друштва насилно добравала, и с тога су енглески владзаци и успели. Поред других историских прилика, које су помогле развићу црквене моћи и гордо национално осећање, национална самосвест помогла је развићу и јачању цркве. Француска црква не беше у оном зависном положају, у каквоме беху енглеска и немачка. С јаком националном самосвешћу фран-

цуска црква опонирала је св. оцу папи и често је с њиме у сукоб долазила. Француски краљ био је сретан да победи духовну власт. Плодове те победе уживала је Француска и њоме се поносила. Луј XI. сазва конзил у Пизу противу Јулија II. (1511.). Франсо-а I. конкордатом између њега и папе Лава X. стекао је право постављања виших духовних лица. Луј XIV., тај биготни краљ, помагао је француско свештенство у борби противу папских претензија. Скуп свештенства 1682. г., којим је управљао и помагао га главом сам Босие, донео је ове четири тачке: 1) папска власт простире се само на духовне ствари, 2) папска власт наследника св. Петра не коси се с концилима, 3) папска власт мора бити ограничена канонима, правилима и обичајима других цркава, 4) папска одлука и у религиозним питањима подлеже реформи, у колико оне нису санкциониране сагласношћу целе цркве¹⁾. Француска црква није морала да дели све грешке католичке цркве, она је била скоро самостална у своме раду. Ова самосталност духовништва помогла је угледу његовом. Реформација имала је овде далеко озбиљније и моћније противнике но на другим местима.

Поред тога што је моћ свештенства у Француској била много већа но у осталим земљама, било је и других узрока, с којих је реформација подлегла. Централизација власти овде беше далеко јача но у другим земљама. Реформација је, као што смо пређе поменули, централизација власти. Противу ње се борила централизација. Где је она била јаче развијена, ту је и победила. То је било у Француској.

(Наставиће се)

ЈЕ ЛИ ИСТОРИЈА НАУКА

од

Јаскала Виларија

(СВРШЕТАК)

Кад се дивимо задаску сунца, зори, каквој сцени на мору или на Алпима, којој готској катедрали, па кад би нам ко пришао и запитао: за што се томе и томе дивимо, и кад бисмо му хтели разумом да објаснимо оно што у души својој осећамо, до чега бисмо дотерали? Задатак не бисмо

¹⁾ Honegger, стр. 96. и 97.

за цело решили, већ бисмо пре разрушили оно осећање дивљења, које је нама овладало било, нити бисмо схватили лепоту, коју хоћемо као тобоже да објаснимо. Машта нас је однела тамо, куд разум не доспева, а разум нас води тамо, где за машту приступа нема. Овде треба осећати, ако се хоће да схвати. А ко је тај, који нам може да објасни оно свемогућство које музика производи над духом наших? Шта би се десило, кад би онај што му прсти брзо као муња предећу преко дирака, у оном тренутку, кад је сав потресен и кад и нас потреса, стао, па се сâм запитао: за разлог оне што ради, за разлог оне одушевљењу које он осећа и у које и нас преноси? Шта би се десило? Па то свако може да зна. Он не би могао да макне даље. Па ипак често велимо, да у оним звуцима има закона, има разлога, и то хоћемо да испитамо. И доиста, кад превучете преко металне жице, и измамите звук, овда се она заталаса таласастим линијама, како кад, према звуцима. Таласасте линије могу да се одреде алгебарским формулама. Тако би се могла једна синфонија да преведе на језик формула, и то би било као решење неког математичког задатка. Кад је познато x , то јест, кад се зна утисак, који хоће да се произведе, онда би се могла да нађе и формула, из које, кад се преведе, треба да се јави синфонија. Зашто у томе нема смисла? Нема га из хиљаду разлога, а поглавито зато, што се потреси душе не преводу на формуле, нити ће уметнички створови икад бити дело разума који рачуна.

Лајбниц је рекао, да је музика несвесно рачунање душевно: *exercitium arithmeticae occultum nescientis se numerare animi*. А Шопенхауер напротив вели: *exercitium methaphisices occultum nescientis se philosophari animi*. Заједничко је у изреци једног и другог: *exercitium occultum nescientis animi*, скривена (тајна) радња несвеснога духа. Може ли то допста да буде радња духа, који је свестан самога себе? Па ипак музика продире у најдубљу суштину духа нашега, говори му, потреса га, заноси га за собом. То је идеалан, духован, божански говор, само није говор којим разум говори, јер тај говор разум не схваћа, нити га уме да објасни. Исто тако, а из разлога не баш тако различитих, чист разум неће никад моћи да замени или да заступи веру, јер њене појаве нити може да произведе, нити да их са свим угуши. Кад сам први пут изложио, од какве су, по мом схватању, важности и користи, и какве су по замисли историјска метода и позитивизам, мој пријатељ, професор Б. Сиавенга, узео је тај мој спис да критикује и у оштрој критици рече: — Али, шта то

радиш, те тврдиш, да разум не може да објасни неке тајне? Зар не видиш да тако остављаш једну празнину у души, која, ако се не могне попунити разумом, попуниће се вером? — Ово је истина, али тако и бива у животу и у људском друштву. Не вреди, чини ми се, то порицати. Боље је признати факат и испитати, од какве је важности. То је посао философије. Шта бива, кад се предамо власти самога разума, то нам је дивно описао онај који је за цело био један од највећих ђенија нашега века, *Дарвин*, у својим писмима и у својој автобиографији.

Године 1881., баш на годину дана пре него што ће умрети (— родио се 1809. год. —) писао је: „До тридесете моје године и мало више, највише сам волео поезију, а тако исто и сликарство и музику. Али сад не могу ни један стих да прочитам. Огледао сам са Шекспиром, па ми се учини чисто гадан. Тако ми прође и укусу за сликарство и музику, јер место да и даље осећам у музици особито задовољство, ја сам све силније почео да мислим о науци, на којој сам радио. Оне исте сцене у природи, које су ми се некада тако јако допадале, изгубиле беху све дражи за ме. Само ме романи још живо занимаху, и ја сам их приличан број прочитао. Овај чудновати губитак најузвишенијих естетичких укуса доиста је за сажаљење. Чини ми се да ми је памет постала нека машина, одређена само да меље грдну количину факата, те да из њих законе изводи. Не могу да схватим, како је то све донело са собом атрофију само оном делу мога мозга, у којем су најузвишенији укуси интелектуални. Ову штету не би претрпео ум узвишенији и одаренији од мога, а кад бих морао из нова да отпочнем живети, ја бих узео на се обавезу, да бар један пут на недељу читам поезију и да слушам музику. Може бити да би се тако, услед употребе, одржали у животу они делови мога мозга, који су сада усахнули (атрофисани). Нема спора, овај губитак значи губитак среће, и тај губитак може да буде од штете интелекту, а по свој прилици још више моралном карактеру, јер одузима снагу свему ономе што чини осећање у нашем бићу.“¹⁾

У исто време и скоро тако исто ишчидела му је, вели, и његова вера, која је врло жива била у души његовој. Ово је дошло доста полако: „Још сам веровао у Бога и у бесмртност душе, кад сам обилазио шуме у Бразилији. Онда сам писао у својем журналу, да ништа не може да да појма о оним осећањима дивљења и побожности, а која

¹⁾ Life and Letters of Charles Darwin London, Murray, 1887, св. I. стр. 100—101.

уливају оне шуме у човека, уздижући му ум његов. Добро се сећам, кличе Дарвин, ондашњег убеђења свога, а то је, да у човека има нечега вишег од простог даха, што пролази кроз плућа његова. Али сад ни највеће природне сцене не би имале те исте моћи нада мном. Ја могу за се рећи, да сам у том погледу ослепио и не распознајем више боје (*color blind*). Истина, врло је тешко, и управо немогућно да се сваколика чудновата васељена, разумевајући ту и човека који гледа и у прошлост и у будућност, схвати као резултат слепога случаја и судбине. И онда сам се доиста осећао приморан да признам егзистенцију личнога Бога, створитеља света, и по томе требало би да се зовем деиста. Ово је убеђење било још врло јако у мојем уму, кад сам писао *Постанак врста*. После се и оно распрштало, и сад ето не могу никако себе да убедим, да може тако велике проблеме да решава човек, који је, по мом тврдом веровању, проишао од најнижих животиња. *Зато нерешена остаје тајна о пореклу ствари*, и ја треба да сам задовољан, што су ме прозвали агностичарем¹⁾.

Последњи његов закључак био је у суштини овај: да се еволуциона теорија (теорија развијања) може да измири с егзистенцијом Бога, и да зато поред свих његових колебања, никад није био атеиста, у правом смислу те речи. И ако никад није дошао баш до тога да пориче Бога, опет је његова вера у Бога мало по мало ишчиљавала тако, да је, на послетку, нестало је скоро свуда. Па онда најсигурнији је закључак, да докази о томе превазилазе границе човечјег ума, али да човек, поред свега тога, треба да чини своју дужност (*but man can do his duty*).²⁾ И тако дуга и искључива употреба научне методе, пошто је, вели, *атрофисала* му и машту и веру, оставила је нерешену проблему живота, и није му остала ни једна друга даска, на којој ће да се спасе, до једино то, да се ослони на непоколебљиву *веру* у дужност.

Па да се доиста запитамо: до чега бисмо дотерали, кад би нам нешто пошло за руком, да онако баш математички тачно, докажемо закон еволуције, у свим његовим и најситнијим појединостима у свима прелазима, и да отклонимо сваку сумњу и сав мрак, да испунимо све празнине и да доведемо човека, све корак по корак, до најнижих животиња, до молусака, до првобитне ћелице? У тој ћелици био би, онако у заметку, у клнци, сав човек ћенија, песника, философа, уметника, државника, јунака и мученика. Ко је то све гу метнуо? Наука то не зна. И зар има које тајне веће од ове? А

они што уображавају себи, да су објаснили све сидом и материјом, шта су нам објаснили, кад не знају, ни шта је сила ни шта је материја? Ето зато Дарвин, који је пронашао закон еволуције, у који је тврдо веровао, вели на завршетку, да тајна о пореклу врста превазилази границе разума. А последња му је реч била: ја сам агностичар; писам атеиста, и верујем у дужност.

IX.

Ту скоро писао је један модерни списатељ: — У философије је засебна страна та, што тежи за тим, да не буде део, парче онога што човек треба да зна, већ хоће да му је душа, животно начело. Зато се труди да објасни не само науку, у правом смислу те речи, већ и живот. Зато се и бави о проблеми: шта треба да радим? Ну за то није довољно познавати само спољашњи свет, који је немоћан да нам дух објасни. Ни сам закон узрочне везе не чини ништа друго по само саставља и спаја дела с другим делима, која су онима претходила, а нити зна, где се шта отпочиње, нити где се ваља зауставити. Отуд — одовуд, остаје празнина, те нити је разум у стању да је испуни. Не може се замислити ни први узрок ни последње објашњење, ако се искуству спољашњих појава не придружи дубље искуство унутрашњег познавања. Природа је пак те проблеме таква, да су за њено решење потребне не само највеће подобности размишљања (спекулације), већ уз то још и савест и воља.

Човек је доиста, неким делом својим, животиња. Па опет је учесник универсалнога разума, воље која мисли, творац дела за која је одговоран, учесник је и у ономе што је божанско, натприродно и вечно, без чега би и сама природа била необјашњива. Зато лажно васпитавање духа доводи нас до лажне замисли о свету и о животу, кад се не зна ништа друго да ради, но се само скаче с појаве на појаву и застаје пред празнином. Ако се ово и не признаје, наша је сва философија ипак немоћна пред реалношћу живота, јер у њему не види ништа друго до непроникливу тајну. Зато ће данас боље среће бити она философија, која умедне боље да удеси и утврди границе, те да дође до сталности и сигурности, а оној вери, која је потребна у животу, да остави њено природно поље¹⁾.

Други један писац исказао је неколико месеци пре тога, само опширније, доста сличне мисли и доказивао је, да је ова проблема тако рећи у

¹⁾ Овако је он писао 1879. год., св. I. стр. 304 и 305.

¹⁾ James Ward, *The progress of philosophy* у бр. 58. енглескога часописа *Mind*.

ваздуху који сваки час удишемо. — Он вели: Философија хоће да зна, да ли има каква год закона који управља светом и да ли човек, својом вољом и својим разумом, учествује у ономе што је натприродно. Овај се задатак не решава самим разумом, а то зато што сваки има своју философију, која зависи не само од његова интелекта, већ и од његова морална карактера. Фихте је рекао: кажите ми ко сте, па ћу вам казати, каква вам је философија. Ко се васпитао само у природним наукама не види ништа друго до везу факата, а нити може даље да иде, нити пак да схвати живот мисли у њеној општности, онако исто, као што ни апстрактни философ не схвата вредност факата. Што философију нарочито чини тешком и приметном, то је због тога, што се у њу уносе практичне и моралне проблеме, јер све наше знање није у стању то да реши. Ми истина не можемо тврдити да философија све зна, нити да нам може дати што више него што је разум у стању да да, али је ипак потребно да она, ма којим начином, задовољи и потребе наше моралне и религиозне природе. Зато могу бити довољна и ограничена знања, ако су у сагласности са животом. У животу корист не припада разуму, као у науци, већ радњи. Сва су створења живећи научила да живе. Птице нису биле гмизавци, који су крила прво имали, па после научили да лете, али, напрежући се да лете, добили су крила. Функционисање ствара органе. И тако, потребан је авантуријски, смео, поверљив дух, који треба у животу, и чини суштину живота. И ако не можемо све да објаснимо, опет нам је потребна философија, која оправдава и могућом чини ону веру, која је тако потребна животу, и то једино тако, како она то може да учини, то јест, као што Кант добро рече, терајући разум да остави вери оно место, које јој по праву припада. Практика живота моћи ће нас онда уздићи у виши идеални и морални свет, ширећи с те велике висине наш умни хоризонт и прибављајући нам више мисли о свету. Философија се никад не може отрести личног карактера свога. И тако се задатак своди, сада више него икада, поглавито на то, да се сазна да ли наше знање оставља места оној вери, која је тако потребна за морално усавршавање човеково. Ускоро предстоји велика битка. Победа у тој борби за опстанак биће, као и вазда, на страни онога који се више прилагоди циљу системе, т. ј. на оној страни, која боље од осталих узмогне да потпогне наше морално унапређење¹⁾.

Треба да постоји философска наука, како би

¹⁾ A. Campbell Fraser, *Philosophical Development* у бр. 57. поменутог часописа.

цео умни и морални живот човеков обухватила, т. ј. како оно што је дело разума, тако и оно што је дело маште, осећања и вере; како оно што се разумом може да објасни, тако и оно што се њиме не може да објасни. Ово увећава тешкоће и отежава да се нађе једнолика и сигурна метода за решење свију и најсмелијих проблема. И те тешкоће место да се умањују, сваким даном расту све више. И допста, у размери, којом напредују знања човечја, више пута баш сарадном саме те философије, одваја се од њих један нов део, нашавши своју сопствену методу, те чини засебну, независну науку и одваја се од метафизике, онако исто као што је био случај најпре с природним, а после с исторпјским и друштвеним наукама. И сама логика својом сопственом методом, одавна се сматрала као грана философије и независна од метафизике. Зато и расте опозиција од стране оних који обрађују физичке, природне и математичке науке и који отискују од себе сваку мисао о ономе што је апсолутно и натприродно, јер не могу то да објасне научним поступцима, те им изгледа као пртљање егзалтованог ума.

С друге стране буну се опште осећање рода људског противу тих закључака. Зар треба оно да се доказује, противно свакој супротној теорији коју исповедамо, зар треба да се доказује потреба *веровања*, ако ни у шта друго, а оно у светињу дужности, у отаџбину, у човечанство, пошто се то осећање све једнако рађа и креће у срцу човечјем, и то не услед буди каквог размишљања, већ као прека потреба самог живота? И допста, рушећи сваку веру, вратили бисмо се у дивљаштво, и довели бисмо себе до тога да разрушимо и разум, а овамо су обоје подједнако потребни нашем интелектуалном и моралном бићу. Кад нас задеси који од оних свечаних тренутака, у којем се тајна живота појављује у свој својој трагичној реалности, поред болесничке постеље на којој издиже ко год од оних што су нам срцу били драги и млади, па кад видимо како смо немоћни, и како се само наш јад и наша несрећа могу да мере с том слабошћу нашом, па нас још ужасне грозном и неумољивом неосетљивошћу природе, шта нам кажу онда, рад утехе, разум и наука, и какву ли нам помоћ доносе, те да могнемо поднети несрећу своју? Не кажу ништа, апсолутно ништа! Кад бисмо морали да слушамо само хладно размишљање пред самом смрћу, која се не да отклонити, обузети јаком, без помоћи, спустили бисмо се дубоко низа степенице живих створова и приближили бисмо се животињи. А кад се, место тога, јавне у срцу сваког смртног човека онако неодољива, тако рећи насилна, нада, која

нам поврати моралну хармонију нашу, која нам освети тугу нашу, уздигне савест, повећа побожност и упути нас да нађемо снаге у самој огромности туге наше и дадне нам осетити да смо доиста људи, смемо ли ми онда, у име разума, да рушимо најсветије законе природне? Има ли разум права, да руши ту веру и наду, па у човековом срцу да остане празнина, коју он нити уме нити може да испуни? Има ли он права, да, под изговором да хоће да објасни живот, баца нас у очајање, које нам после и сâм живот учини непрекидним противусловљем и одузме му сву моралну важност његову? Зар не би пре требало, да тај факат призна као морални закон, па да испита, од какве је и колике важности?

Зар нема ни једне научне теорије, која потпуно објашњује врлину, која би могла из нова да оснује веру у светињу дужности, кад једном доиста пресуши осећање из којег она произлази? До чега бисмо дотерали, кад бисмо претпоставили, да је то доказао Бентам, тврдећи да се сва врлина своди на лични интерес, у добром смислу те речи, или да је то доказао Џ. Ст. Миљ, наводећи, како се она рађа, кад се споји и измеша приватни интерес с јавним интересом? Онда бисмо одузелли врлини прави њен живот, скинули бисмо јој њен светиљски венац, који је чини у нашим очима светом и уваженом. Зар пред свима рачунима интереса, у добром или рђавом смислу није луд онај који онако весело подноси, да се уништи његово сопствено биће, е да би на земљи победило оно што је добро, и то без икаквих других обзира? И зар ово није оно, чему се ми у истини дивимо? И зар ово наше тако мало научно и тако мало срачуњено дивљење, што је нешто најсветије у нама, није нам најапурнији доказ, да смо учесници у ономе што је вечно и божанско у нашем животу? И зар може о свему овоме да не води никаква обзира онај, који испитује живот у намери да га обухвати, са свим испита и поправи?

Оваква се осећања јављају за цело у свакога који заслужује да се човеком зове, па ма какву теорију исповедао. Она су предањем пренета на нас, васпитањем усисана од наше стране; зато, по неодољивој снази наше природе, она изишче све једнако. Само наука није у стању да их створи, а не испада јој за руком ни да их повишти. Треба барем да им призна да постоје, да им проучи важност и да повуче разлику између њиних граница и граница разума. Само тако помоћи ће нам, да се отресемо садашње забуне, у којој ни сами не разликујемо, у шта доиста верујемо, у шта ли пак не верујемо. Науци је данас највећа потреба, да

пронађе, која философија може више од осталих да учини великих услуга, а та се потреба састоји опет у томе што ће се строго одредити права и границе како разноврсним делатностима духа човечјег, тако и разним методама научним и разним дисциплинама. Природне се науке морају оканити таштег преимућства, да своју методу примењују на духовна дела; метода, која је згодна за ово што се мери кантаром или метром, никад не може поднети и за оно што се не мери ни метром ни кантаром.

Али као што је од стране философије призната важност опитној методи и независност коју су њоме постигле природне науке, исто тако треба онда да призна важност и историјској методи и велике напретке које је једино њоме наука постигла, подвргавши друштвене и моралне појаве строгим истраживањима, и дати властит облик и научан карактер дисциплинама, које оне никад дотле имале нису, нити су могле као науке да опстану. Али и историјска метода треба од своје стране да се махне таштег преимућства, да иде и преко друштвених и моралних дела и преко закона који њима управљају. Историја никад неће бити философија, а исто тако неће бити ни оно што су природне и математичке науке. Нити ће дотле дотерати, што ће се служити методама, које су згодне за друге дисциплине. Њена ће служба, као што рече Ранке, свакад бити у томе, да нам прича оно што се десило и како се десило, одређујући му уз то вредност и значај. Па и сама наука или философија историје неће никад моћи ни даље од истраживања везе међу делима и догађајима, закона којима се ови управљају, значења које имају, и општега плана којим су дела и догађаји почињени. Ако се даље буде ишло, онда ће се отићи из историје у философију.

Философија је наука која обухваћа, узевши ствар с извесног гледишта, све што човек треба да зна, сав живот, и мисао и рад, и разум и машту, и осећање и веру, и оно што је природно и оно што је натприродно. С тога она никад неће изгубити свој лични карактер, и не само што ће осветљавати ум, него ће и поправљати човека, баш за то што обухваћа и практичке задатке живота. А у животу, опет велимо, корист ће бити свакад на страни рада. Као што се лепота схваћа осећајући је, дивећи јој се и чинећи све да јој се и други диве, и као што се вера преноси само с онога који је осећа, тако се и врлина доказује и потврђује само примером. Једно у истини племенито дело боље ће нас убедити но ма каква теорија или ма каква научна система. Ко хоће да

уђе у царство духа, није му само разум на расположењу, пити му је само један пут отворен, већ више. Философија хоће да их све разуме и објасни; али да то уради, треба јој да све те путове испита и да их добро разликује, а не да их брка уједно и да их све у сам разум преобраћа. На што су користили покушаји оних који — да би отклонили тешкоћу да се споразумеју о значењу и важности религијозних појава, — замислише, да религија није ништа друго до схватљив, популаран превод философских истина, удешен за децу, прост народ и жене, које нису способне за разумевање апстрактних истина. На тај би начин религија била једино несавршена, онака философија и била би само једна, и то нагрђена, страна истине, а цела истина била само у власти философије. Тако је мислио и Фихте, да може доказати, да свети дух, којег је еванђеље објавило, није ништа друго до дух нове философије, који нас, без икакве копрене, учи истини, да су у Исуса Христа биле две природе, у један мах, божанска и човечанска. Тако је мислио да може објаснити и све, па и најзаплетеније, богословске догме, све тајне религијске, које не би више биле тајне, већ философске истине копреном застрте. Али све ово не води чему другом, до да увећа забуну и да још више онемогући објашњење религијске појаве. Може ко хоће веровати или не веровати, може се говорити да је религиозна вера илузија без основе, али ће вера и размишљање остати две различне ствари за све, како за прост народ, тако и за образована човека. Различан им је поступак у доказивању, па је грдна разлика између њих, баш и кад изгледа да су са свим близу једно другом. Религија отпочиње оданде где разум свршује, а куд разум достиже, ту нема места за религију. Све донде докле ова забунa не престане, неће се моћи изићи из овог стања садашње неизвесности и непрекидног колебања. Али зашто смо и како смо дотле дошли?

Објашњење је у историји прошлости. Старина је и сувише спонтана била, те се није хтела да мучи око ових проблема, око ових прекора савести, којима је хришћанство уздигло важност. Кад је прошла старина, прејурили смо два велика периода: један је период сав средњи век, а други се отпочиње обновом наука и уметности, и још се никад није завршио. У средњем веку светско (лаичко) друштво потчињено је било теократском друштву, а разум је потчињен био вери; угушена је била слобода савести; а наука је издисала, она наука што је онако красно цветала код старих народа. Али није истина, као што се од стране многих тврдило, да је у средњем веку само она-

дање и варварство. Зар не поникоше онда толике готске катедрале, које донеста спадају у највеће творевине архитектуре? Зар се онда не положи темељ општинским слободама? Зар се онда не створише хришћанска уметност и поезија, које нам донеше једног *Бога и божанску комедију*? Обнова наука и уметности ослободи разум, основа науку, заснова слободу савести, створи модерна човека. Али она поквари морални карактер у Италијана, разруши ону слободу коју је средњи век био створио, остави странцу да се шири по оној отаџбини, коју је ломбардијски савез онако славно бранио у Понтиди. Ко може да каже, што би наступило, каква би била нова историја, да није доцније реформација бар у неком делу Европе, поново распалила дух религијозни? Разум је опет славно потпуну победу своју, али он поче одмах да се сматра да је свемогућан и да се нада да сам може да објасни цео свет: и морални и интелектуални и материјални. Али тај покушај, понављам хиљаду пута, не донесе на послетку ништа друго до Кондиљакову штатуу, која није човек, већ само апсолутна једна формула. Философска реакција, коју је покренуо Кант, па историјска метода, која је њена непосредна последица била, доведоше нас до реалности живота усред борбе осећања, страсти и многостручних тежња човекових. Ова нам метода јасно показује да је живот необјашњив, ако се о свему овоме не води рачун, и да бисмо се самим разумом који размишља (*raison raisonnante*), као што га *Taine* назива, вратили оној философији XVIII. века, која је данас за навек сахрањена. Али и ако нас је повратила животу, није била у стању да нам објасни, у чему је тајна његова.

Ето отуда је умерени дух наш почео да тужно запева, и та се запевка његова раздеже сада у свој књижевности, као знамење што претходи новим временима. Према огромном напретку, који је постигнут у наукама, у индустрији, трговини и политици, незнатан је морални и идеални напредак човечји. Сви наши тријумфи као да нису достигли онај циљ, којем су били намењени, а то је: наше морално усавршење и већа ориџиналност интелектуална. У једној само улици старе Атине, за време Периклесово, или у Флоренцу, за Дантеово време, могао је човек да види заиста више интелектуалне и моралне ориџиналности, него што се може данас да нађе у толиким великим варошима у Европи или Америци, поред свега огромног броја наших школа и толиких прослављених напредака наших наука, наших индустрија и наших слобода. Ми живимо донеста у времену, које јако личи на оно време, у којем се Сократ борио са софистама. Он

вити је створио нову философску систему, нити какву нову религију, већ је признавао границе разума, сопствено незнање своје. Новом методом он је више но ико други подстицао своје ученике да мисле, да себе проучавају сами, удивљајући у њих непоколебљиву веру, да онај, који се буде одржао свакад као неинтересовани пријатељ истине и сталан последовач врлине и дужности, никад неће бити остављен од Бога ни у животу ни после смрти. И тако, уздижући морални карактер човеков, проширио му је умни хоризонт и засновао нову образованост. А кад га делфијско пророчанство назва најмудријим човеком, он те речи протумачи, да не значи ништа друго, но да је он међу људима онај, који највише увиђа незнање своје. И донста ништа не одушевљује наш дух толико, нити га подстиче толико на идеални напредак, колико кад увиди и призна слабост своју; а ништа га толико не унижава, колико надутост и претерана поузданост у се. У том смислу имају, и у философији, дубока значења оне речи: они који су унижени, биће узвишени.

Наука и разум донста не могу створити веру, нити пак икакву реформу религиозну. Све је то изван круга њихова рада и њихове моћи. Признавањем пак граница и крајева разуму не само што се повећава жеља и нада да ће се моћи даље достићи и напредовати, већ се оставља и слободно поље снажној радљивости и свију других човечјих подобности, свију млађаних сила духовних, којима се сам разум у велико користи и које су му јако потребне. Ако органично јединство духа није илузија, и ако се умни и морални живот прелива и преноси из једне наше способности у другу, ми морамо признати, да је непоречна потреба, да данашњу младеж повратимо уметности, а то ћемо постићи, ако у ње пробудимо осећање за оно што је лепо, и ако то осећање не будемо угушивали претеривањем суверене, искључиве моћи науке и разума. То је у истини најуспешније средство, да се пробуде и уздигну и моралне способности човечје, а то и јесте главни циљ, којем морамо данас да тежимо. И без икакве нарочите религиозне предрасуде, ми можемо и морамо да иставимо омладини нове идеале живота. Сваки век има своје. Данас више но икада потребно је, да се жртвују читави друштвени стадежи, једни за друге, и да се поврати друштвена хармонија, која је толико поремећена, да нам грозни новим педаћима, и да нам усред нашега војнога напретка, издалека наговешћује авет варварства. Друштвено се питање неће решити све донде, докле га будемо сматрали једино као економно питање, заборавајући да

оно има и своју моралну страну. Потребно је, да се једни драговољно жртвују за друге, да се задахну истинским осећањем браства, сажаљења, љубави. Кад човек посвети свој живот идеалу, онда се учи да има вере у њега. Само се новим, великим моралним одушевљењем може створити нова вера и философија. Још истина није куцнуо час за решавање тога задатка, али тек што није, и ми можемо да порадимо да припремимо то умно и морално побољшање, те да постане земљиште, на којем ће понићи дрво нове науке и нове вере.

У овом спису покушао сам да утврдим тај факат, да се у садашњој литератури почиње да исказује та потреба са свију страна и једновремено на разне начине. И ако икојем народу на свету треба да пође тим путем, то за цело треба талијанском народу. Њима припада слава, што су обнову покренули и целом свету учинили највећа добротинства; али су они наследили отуда више грехова, но ико други. То је онда било, кад су изгубили своје слободе, кад су им се обичаји искварили, кад им се морални карактер попустио. Сами владоци, књижевници и папе предњачили су примерима разврата, који је народ сурвао у провалију, из које се, после толико векова робовања, спасао једино политичком вером, која се никад није угасила. Али за слободан и обрзован народ то није доста; зато треба виши идеал човечански. Данас треба наука и књижевност да се потруде, да се тај идеал обнови у срцу народа.

САСТАВ ЛУБАЊЕ КОД КИЧМЕЊАКА

С УПОРЕДНО-АНАТОМСКОГ ГЛЕДИШТА

ОД
Жив. Живановића,
професора.

(СВРШЕТАК)

IV

Aves — тице.

Лубања код тица има велике сличности с лубањом код водоземаца. Прво се огледа та сличност у томе, што је глава ослоњена на један Condylus. Доња вилица, даље, има подобан склоп вилице рептилија и с лубањом се не зглобљава непосредно, него преко квадр. кости. Свој засебан карактер има тичја лубања још и у томе, што њене кости рано окоштавају и спајају се (анхилозирају). У унутрашњости лубање код тица јавља се једна израстао која чини границу међу смештиштем вел. и мал. мозга. Обим лубање често се опажа да је знатно већи од обима какав је

према величини мозга потребан; што долази отуда што су кости у лубањи код тица пнеуматичне и ваздухом испуњене. (Carus S. 198). — Као целокупни тичји хабитус, што је кроз све редове ове класе спроведен с мањим променама, но што је то код редова буди које друге класе приметно — тако и грађа лубање није по родовима код тица тако равна. Та се једнакост огледа и у подели тица, где само, као засебна група, стоје *Cursores*. (II. одељак *Ratitae*); а сви остали редови, као: *Natatores*, *Grallatores*, *Gallinacei*, *Columbinae*, *Scansores*, *Insessores*, и *Raptatores* опет чине одељак I-ви за себе, као *Carinatae*. — После ових општих напомена да пређемо на посматрање саме лубање и њенога склопа. —

Кости лубање одликују се тиме, свака за се, што су танке и лаке. Лични део врло је тргнут натраг (изузев кљуна), тако да се у томе види велика разлика од лубање већине рептилија, код којих знамо да личне кости опет надмашују величину лубање. Таквим односом код тица лубања добива, особито у орбиталном пределу, леп и симетричан изглед.

Потиљни део лубање састављен је из познатих костију *Occipitalia lateralia*, *occ. basilare* и *occ. superius*. — *Condylus* — један — који напред поменуемо, сачињава поглавито бачиларни део. Код нојева и пингвина у састав његов улазе још и побочни делови. — У лабиринтном делу налазимо кости: *prooticum*, *opisthoticum* који смо и код осталих овде налазили. Последња кост срасла је с побочним потиљним костима (*occ. lateralia*). У ембрионалном развићу јављају се код тица, осем именованих, још неке кости, које доцније с осталима срасту и изгубе се као самостална образовања. Те ембрионалне кости код тица не налазе авалашких образовања код осталих кичмењака. Међу лабиринтним делом, темењачом и задњим делом чеоне кости смештена је кост *Squamosum*. Као основ целој лубањи сачињава *os basisphenoid*. За неко време у првом развиту, као и горе поменуте кости у лабиринтном делу, јавља се, код тица, и *basitemporalia*. Код свију се налази *alisphenoid*, а код нојева, напред, и орбитосфеноид. Што се крова лубањиног тиче, тиче се од водоземаца одликују што *ossa parietalia* имају удвојене. Чеоне кости — *frontalia* — имају више делова: два стражња, *postfrontalia*, и два предња, *praefrontalia*, које прелазе у етмоидални ремон и ту се — кад се за себе сматрају — зову *ethmoidalia lateralia*. У ограничавању очне дупље имају удела више костију, као: раоњача — *Vomer* — и сузне кошчице, *ossa lacrymalia*. Раоњача се судара с клинастом

кошћу. Поврх раоњаче налазе се обе носне кости: до којих су мало час поменуте сузне кости, које шаљу један свој израштај на сусрет чеоној кости. Ну осем раоњаче, која ограничава орбиталне дупље има, кад-кад, и нарочита једна кост, која обе орбите раздељује и зове се *os infraorbitale*. Под тим костима налазе се непчане кости, које су код тица одвојене и наслањају се на горњовиличну кост. На тај начин и носна дупља, која је код других непчаним таваном за себе предвојена и одграђена, код тица није. У свези с непчаним костима, а ближе базису лубање јесу *pterygoid*. Кост *Nuomandibulare*, коју смо код риба имали као вилничу дршку, код тица је одвојена и — по *Gegenbaug-у* — „ступила у службу акустичног апарата“, па спаја бубњачу с лабиринтом. Са свим предњи део заузимају кости *maxillare* и *praemaxillare*, које су изведене — у кљун. Он зависи нарочито од једног трећег израштаја међувилничне кости, који оздо подилази под носне кости, издиже их или им разан положај даје. Цео овај апарат горњовиличних костију тако се сучељава за квадрокошћу, да је, среством ње, у неку руку горња пола кљуна покретна, нарочито код још младих тица. Кост *Gudratojugale* код тица је танка и допуњава јагодични лук. Доња вилица у својој целини има свих ових шест костију које смо код рептилија, код склопа доње вилице, помињали и назвали: *dentale*, *Angulare*, *Supraangulare*, *Complementare*, *operculare* и *Articulare*. — Најзад имамо да поменемо, да су и делови горње и доње вилице обложени код многих тица рожастим ткањем, које даје кљуну, колико потребну чврстоћу, толико и — неосетљивост, при његовој вечитој употреби! Значајна је примедба, коју је спазиио и учинио француски анатом и зоолог *Etienne Geoffroy St. Hillaire*, да ембриони код папагаја имају — зубне папиле (*Claus*). А језична кост код рода *Picus* добила је особити облик у томе, што је тако велика да описује целу лубању, и унаоколо долази до саме чеоњаче. Овај је преображај у свези с функциом језика, коју има код ових тица при добивању хране. —

Из овог општег посматрања имамо да изведемо ове закључке:

Тичја лубања у свези је с кичмом преко једног кондилуса.

Лубања тичја има у разним положајима и међусобној свези готово све оне важније кости, које налазимо код нижих кичмењака нарочито код рептилија. Само у ембрионалном развићу јављају се особене кости, које доцније и ишчезну и ућу у

састав других сталних костију. Неке су кости пневматичне.

Лубања је мала, симетрична и лака. Кости све рано срасту и све осифицирају.

Columella прелази у састав органа за слух, и заступа акустичне кошчице виших кичмењака.

V.

Mammalia — Сисари.

Пре говора о самој лубањи треба да одредимо поделу сисара; јер она је после мерило за њихово савршенство. Подела је на редове опширна; јер има до 14 редова. Зато ће бити целисходније да одредимо поделу према њиховом ембриолошком развићу. По томе деле се сви сисари I. на мању групу *Arplacentalia* (где спадају: *Monotremata* и *Marsupialia*) и II. на већу групу *Placentalia*, од којих се први — *Arplacentalia* — одликују сразмерно нижим ступњем развића од осталих, што код првих не постоји. *Placenta*, т. ј. свеза међу материцом с једне, и *Alantois* и *Chorion*-а с друге стране. Млади се рађају рано и доста несавршени. Код ових других — *Placentalia* — та свеза ембрија с материцом постоји, и тим путем ембрио добива храну. Ну према начину свезивања ембрија с материцом, има даља подела овог другог одељка на *Adeciduata* (где спадају: *Edentata*, *Cetacea*, *Perissodactyla*, *Artiodactyla*) и *Deciduata* (где спадају: *Proboscida*, *Glires*, *Insectivora*, *Pinnipedia*, *Carnivora*, *Chiroptera*, *Prosimia*, *Primates* и *Homo*). — Код *Adeciduata* ембрио није у чврстој свези са слузокожом материцином, и при рођењу плацента се лако, с фетусом заједно, отпучи од материце, али материцина pokožица остаје. Код *Deciduata* свеза је тако чврста, да се и материцина pokožица одвоји и после рођења ембрија и она с плацентом изази као „постељица“. — Пријмимо сад на посматрање лубање.

Целокупни облик лубањин јако се колеба; јер ни код једне досадање класе није тако разноврсно развиће мозга и лица, нарочито вилица, као код сисара. Тој разноврсности у изгледу припомажу још и чеоне кости са својим шупљинама.

У ембрионалном развићу сретамо лубању у примордијалном облику: она је хрскавичава. Ну цела лубања није од хрскавице. Има празнина, које кожа покрива (фонтанеле). Ну кад сисар одрасте, лубања његова скроз очврсне. Од лубање риба и рептилија одликује се поглавито мањим бројем костију; а од тачје лубање разликује се тиме, што (осем *Monotremata*) лубањске се кости не слију у једно, и што је доња вилица непосредно зглобљена с лубањом. Најпослед од *Amphibia* не одликује се,

јер има два кондила, с којима се с кичмом зглобљава. На свом базису нема никад костију које би је подупирали, какву улогу имађаше раније *ragasphenoid*; свеза личних костију с лубањским већа је и чвршћа. Југални лук смањује се, а део квадратне кости прелази у састав две спољне слушне кости. — Ну и ако лубања код сисара показује овај ступањ савршенства, ипак се она, у свом несавршенијем стању — код најнижих сисара — да лепо наставити на оно развиће које имасмо до сисара. На тај начин, од најнижих до највиших, имамо један непрекидни ланац. Теорија — о којој ћемо после говорити — и по којој је лубања постала од преображених кичмених обртања, најјаче излази на видик (по спољности судећи!) код лубање у сисара. Ту се види сегментисање лубање, које би одговарало сегментисању обртања — „али то се сегментисање лубање мора сматрати — вели *Gegenbau* — као секундарно прилагођавање.“

Поједини региони лубање склопљени су из ових костију:

Потиљни део склопљен је из позната четири дела. Оба се побочна дела продужују у страну и имају два нова израштаја, осем што су на њима и *Condyl* *occipitales*. Изузев торбаре, ова четири дела пот. кости, код свију врло рано срасту у једну целину. Пазиларни део, за се сматран, широк је и пљошт, ређе узан. У ограничењу потиљног отвора имаде учешћа с горње стране и „љуска“. Осем два потиљна израштаја имају, како рекосмо још два, који су побочно и управљени су наниже. То су *Processus parmastoides* s. *jugularis*. Доњи део лубање гради *sphenoideum* и сучељава се с базалним делом потиљне кости, с којом је често и срастао. Клинаста кост има често два дела: *Sphenoid. posterius* и *sph. anterius*. Оба дела остају дуже неспојена. Код човека оне обе рано срасту и чине „тело“ клинасте кости. На кости *Sph. posterius* стоје велика крила (*alae magnae* s. *temporales*; а на *sph. anterius* *alae parvae* s. *orbitales*). Све ове кости сачињавају предњи део лубањског дна и нешто побочних дуварова — под теменим костима. — Кров пак лубање сачињавају кости, које смо увек тамо налазили. То су *parietalia*. Позади од њих јесте до потиљне кости кост *Interparietale*; ну она нема свуда самостајан положај. Она чешће срасте с *oss. superius* с којом се и граничи (код *Carnivora*), или срасте с темењачама (код преживара), а остаје за себе код глодара. Исто тако и обе темене кости некад су одвојене, а некад су срасле, као код *Monotremata*, *Marsupialia*, *Ruminantia* и *Solidungula*. Кост, која удара целокупној лубањи свој тип, јесте чеона кост — *os frontale*. Она је код човека једна,

код неких и двојна. Код преживара пак одликује се још и тиме што има веће или мање израсли на себи, на које су после насађени — рогови. У том је случају чеона кост двојна, а темене су кости срасле.

У околини лабиринта и слушне шупљине, од хрскавица постаје једна кост *petrosum*. Она има учешћа у саставу средњег дувара бубне дупље. На истој су кости други израштаји, *processus mastoideus*. У суседству њеном јесте *squamosum*. Код обе ове — *petrosum* и *squamosum* — срасту, дају *os temporale*, слепоочну кост, која је на човековој лубањи велика. У њу су смештени сви делови средњег и унутр. ува.

На овом месту ваља нам поближе размотрили генеалогичку сдлушних кошчица: чекића, наковња и узенгије.

Наескел у својој антропогенији (стр. 561.) прегледно излаже цело развиће органа за слух, у коме, противно органу за гледање, многи коштани делови имају учешћа. Кошчице слушне постале су од преобразених делова висцералних лукова и то од прва два лука. Тако чекић (*malleus*) постао је од срдеца првог лука. Наковањ (*Incus*) од гор. дела првог лука, а узенгија (*Stapes*) од горњег дела другог лука. Оба та „два лука“ прошла су знаменито развиће кроз редове кичмењака и ми их овде познајемо: први, као — доњу вилицу; други, као — језичну кост!

Затвор те дупље, у којој су слушне кошчице сачињава с поља мембрана *tympani*. Она је на својим крајевима углављена у парочити прстен — *annulus tympanicum*. Прстен је или за себе одвојен или је посувраћен у слушни ходник као нека чаура и назива се *Vula osse*. Као што напред рекосмо, кости у лубање код савршенијих животиња редуцирају се. Овде имамо то да потврдимо и да додамо, да *tympanicum*, *petrosum* и *squamosum* — све срасту у једну слепоочну кост, у чијем су „стенновитом“ делу укривене слушне кошчице, а даље од њих и лабиринат.

У околини лица у етмоидеалном региону имамо више костију. Прво место заузима раоњача — *Vomer*, која је по пореклу обложна кост и првобитно је удвојена. Она се ослања на предњу клин. кост, а у неколико има удела у дувару луб. шупљине. Над раоњачом је *Ethmoid*, првобитно двојна, доцније у једно срасла кост. Кроз њу пролазе више нерава из мозга за поједине чулне органе и остале партије на лицу. Отуд је добила име „ситаста кост“. Ну има да се примети да код жив. *Ornithorhynchus* има само један отвор, а код *Delphinus*, ни један. Ну од ових костију ни једна не излази на видик:

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК 1892.

њих околице кости надкриљују и заклањају. Ка ситастој кости припадају посредно и „носне шкољке“, које својим увојима чине те је носна дупља далеко пространја, но што би се то с поља могло рећи да је. Остале су нам с предње стране још непопуњене две празнине. Ту долазе *ossa nasalia*, које заузимају корен носа. Код *Catarrhina* обе носне кости срашћују. Приметно је то да дужина носних костију стоји у сразмери с дужином горњовиличне кости код несавршенијих животиња и што су вилице дуже, то су и носне кости такође дуже. Код китова су носне кости преобразене и јако потиснуте са свога места и приљубљене уз чеону кост, ограничавајући чеону кост позади. Најпосле у спољним угловима орбита налазе се сузне кости, *ossa lacrymalia*. Њих нема код сисара који у води живе, изузев китове. Само код *Primata* има још једна кост, која има удела у ограничавању орбите и зове се *Lamina papirasea*.

Непчани свод састављају *ossa palatina*. Оне су свуда окоштене, увек парне и у позади у свези су с криластим костима, *pterygoidea*. Само код *Marsupialia*, непчане кости као да нису са свим окоштале, јер сува лубања торбарска указује ту више рупица и празнина. Побочно од непчаних костију јесу горњовиличне кости, *ossa maxillares* — две увек велике кости, које су, ваља да у свези с функцијама које су им својствене у примању хране, увек виђене и свакад велике. Својим обликом дају оне тип целом предњем изгледу лубање. Међувиличне кости — *praemaxillares* — такође се налазе, ну у несталном облику. Највеће су код китова, глодара и елефаната. Код ових последњих они и носе усавршене велике зубе. Ну и код свију осталих сисара задржавају своју морфолошку самосталност, — све до мајмуна. Ту међувиличне кости урашћују у виличне. Исто то бива, врло рано, још за време ембрионалног развића и код човека. Доња вилица увек је за себе и цела је; јер су обе њене половине стално срасле.

Унутрашња лубањина шупљина налаже тесно на мозак; с тога се може по спољном обиму лубање одмах закључити и на унутрашњи волумен мозга.

Од не мање је важности и тај знак, у каквој сразмери стоји развиће лубање и лица. Ако лубања својим предњим делом излази напред, а вилице су тргнуте назаг, онда је то знак веће развијености; а у противном случају, како вели *Oscar Schmidt*: „јављају се знаци снаге и дивљаштва, који донекле постају мањи у питомости“. Неће се погрешити, ако се и на људску лубању исти закључак пренесе. Тај однос даје се код људске (а и код мајмунске) лубање мерити. Лубање, код којих се лице тргло

натраг, а чело се јаче повело напред — зову се orthognath; а дубање обратно образоване — prognath. Ближе мере за мерење дубањских унутрашњих или спољних углова постављали су више анатома, као Самрег, Дебантон, Реције и Хекслије — од којих је „Камперов угао“ постао најпопуларнији, јер је највидљивији и да се скоро и на живој дубањи приближно тачно одредити.

Из општих и појединачних знакова којима се одликује дубања код сисара, излазе и њене одлике од осталих :

што обим дубање сразмерно величини мозга бива већи;

што ступањ примордијални траје само у ембрионалном добу;

што се — подобно рептилијама — спаја с два кондила;

што се број костију, с растећим општим савршенством, своди све на мање; и

што у својој потпуности дубање узима превагу над величином лица.

После овог понаособног познавања дубање, код сваке класе кичмењака може се учинити и још један кратак општи преглед дубање у више погледа. Тако :

а) По чврстоћи (ткању) налазимо дубању прво образовану од саме хрскавице, у најнижој класи кичмењака (риба), и то у најнесавршенијем реду. Ну то несавршенство не остаје ни у границама исте класе, но већ у најближем реду имамо да прибележимо како кречне навлаке покривају неке делове хрскавице, за тим како се јављају кости двојаког порекла и то, као окоштавање хрскавице или као обложне кости, које су производ коже на глави. Тако постепено окоштавање расте, док у реду кошчаних риба имамо већ скоро потпуно дубању сву од костију. Код амфибија видесмо да се потчињава примордијални карактер савршенијем, тако, да хрскавица и ако је има долази под кости. Код рептилија, тица и сисара окоштавање бива брзо и потпуно и само у ембрионалном добу имамо за кратко време хрскавичавих делова.

б) По свези костију такође имамо неку поступност да означимо. Док код примордијалне дубање и нема глава неких одсека, него је цела дубања једна целцата хрск. чаура, — дотле с развићем и постањем костију и њихов међусобни спој бива разнолик. Лабав код риба, амфибија и рептилија; врло стадан код тица и стадан код сисара.

в) По величини дубање и целокупног скелета имамо више околности да узмемо у вид. Тако : што је животиња или животињска класа несавршенија, тим је дубања (шупљина) мања и мозак слабије развијен. Што је већа индивидуа по себи, развијенија је, т. ј. већа и дубања. Ну величина (дебљина) дубање не условљава и величину мозга. У односу на сразмерну величину дубање и лица има да се помене да је код нижих животиња остали скелет увек надмашнији од скелета дубање (Stapitium) у ужем смислу. Тек код тица сразмера се та развија повољније : дубања надмашује остали скелет на глави. Код сисара у главном постоји иста сразмера; код најсавршенијих сисара, као и код тица дубања је пространа а остали скелет уступа натраг. С овим је казато и стање „висцералног скелета“ на глави. Док код нижих животиња он није толико диференцират, код виших се преображава према свом задатку и постепено се од његових делова развијају и особите кости у органу за слух, а зглобних костију, које посредују свезу међу вилицом и дубањом, нестаје, и вилица (доња) долази у непосредни додир с дубањом.

г) По броју костију у целокупном костуру имамо да кажемо кратко, да се тај број, с растућим савршенством смањује: код риба има највише костију у глави, мање код рептилија, опет доста код амфибија и тица, а сразмерно најмање код сисара.

По томе најсавршенија је она дубања : која има мало или нимало хрскавичавих делова; која има редуциране кости, т. ј. број сведен на најпотребнију количину; која указује надмоћност дубање над костима лица и тиме даје већу могућност за развитак мозга; с тим опет стоје у свези душевне особине. — Докази за све ово огледају се у целом низу животиња, почев од најнижих кичмењака с дубањом, до најсавршенијег сисара, човека.

С овим бисмо могли сматрати да смо испунили свој задатак, у колико је он обележен у наслову овога састава. Ну има још један чисто теоријски део, који се може овде додати, а да се не оштети јединство састава. То је питање : како је и из чега постала дубања, ако признамо да је се развила постепено? Сама та околност, да има кичмењака — и ако је само један једини Amphioxus — који немају дубању, довољна је да обрне пажњу на то питање : како је се развила дубања код осталих кичмењака? — Теоријским закључцима неки су анатоми и ембриолози дали одговор, који се састоји у овоме : дубања је се развила из предругојачених

првих обртања кичмепога стуба. И ако до ове истине правилним путем, т. ј. посматрањем није тако лако доћи, ипак први појав њен јесте производ случаја и то — два слична случаја, која ћу ја овде навести, како је Rud. Virchow то описао у напред поменутој књизи „Menschen-und Affenschädel“ и ако то тумачење — како се тамо налази — није дословце остало, него је измењено у појединостима; али поставка је остала.

Немачки песник Göthe, који се поред стихова бавио и читањем анатомских књига, те тражио „идеју животиње“, — путовао је 1790. год. у Италију, и код неког јеврејског гробља близу Венеције слуга његов узме из прибрежног песка једну разбијену овнујску главу, којој су се поједини делови разазнавали. Göthe је такође разгледао „идеју животиње“, о којој је после написао: „И тако ми се приказа цело у најопштијем“ — а дубања у обртњима кичмепога стуба и обратно! То је први случај.

Шеснаест година после тога деси се и други подобан случај, који се није десио више песнику, но човеку „од заната“, јенскоме зоологу и анатому Окену. Он је путовао 1806. год. по Харцу и осуљао се код места Плезенштајна, и на једном — „пред његовим ногама бејаше не може лепше бити убељена дубања од кошуте“. — „Дигох, обртох, разгледах и би! Ово је кичма! — вели Окен — прође као муња кроза ме и — од тада је дубања кичмени стуб!“

Од тога доба прихвати наука те „проналаске“, и по спољности дубањских костију стане се журно опредељивати: који део дубање коме обртњу припада. То је тумачење усвојио и Вирхов у време (1870.) кад је горе поменуто предавање држато. Такво је тумачење било опште — све до напомене једног Енглеза, који се у зоологији и анатомији чешће спомиње, а зове се Huxley.

„Последњи од ових „дубањских обртања“ (по старој теорији) — вели Haesckel у својој антропогеници, стр. 582. — 583. — важио је као потиљна кост. Од другог и трећег постала је клинаста кост с темењачама и чеоном кошћу и т. д. Шта више, вели Haesckel, чак и међу костима у лицу мишљаше се да се могу распознати елементи предњих дубањских обртања. На ово је с правом први учинио своје напомене енглески анатом Huxley: да се ова коштана дубања првобитно код ембрија развија из једне прсте хрскавичаве чауре и да на овој хрскавичавој дубањи нема ни трага од каквих обртњима подобних делова. То исто важи и за дубању Cyclostoma и Selachii, које су најстарије животиње с дубањом“. (Haesckel, Anthropogenie S. 582). Сам Huxley вели: „Ово сегментисање јавља се као стање,

које проузрокује осификација, и што услед осификације излазе онакви (обртњима подобни) облици, треба потражити објашњења у законима растења дубање, који закони условљавају равномерно увеличавање и тако проузрокују понављање коштаных језгара, како у основној површини, тако и у побочним дуваровима“ (Osc. Schmidt, Hbch. d. v. Anatomie S. 328.). Дакле, је ли, по овоме, дубања производ преображених кичмених обртања?

На ову напомену Хекслијеву, која као да је у пола оборила целу „дубањску теорију“ — долазе радови Хајделбершког анатома Карла Гегенбаура од 1872., када је у дубањи код Selachia нађен „онај докуменат, који је једино у стању да обртањску теорију коначно утврди“.

Haesckel, као најжешћи поборник „монистичког погледа на свет“, коментира резултате Гегенбауровог истраживања и вели: „Gegenbaug је показао, да су прарибе или Selachii као први облик свију Amphirrhina, у облику своје дубање и дан данас сачували онај облик пралубање, из ког је облика преображена дубања виших кичмењака, па дакле и човека, филогенетички постала. Он је даље показао да висцеларни луци код селахија показују првобитни сложај своје дубање из већег броја — бар 9 до 10 — праобртања, и да мождани нерви, који из базиса можданог излазе, овај доказ потврђују. Ови су мождани нерви — с изузетком 1. и 2. пара за мирис и вид — чисто и просто преображени живци кичмене мождине, и у свом периферском простирању указују се овима (т. ј. кичменим) битно подобни. Упоредна анатомија ових можданих нерава припада на најважнијим аргументима ове нове дубањско-обртањске теорије“. (Haesckel, Anthropogenie, 580.). — Ми смо навели овај цитат из Хекеловог дела, што се он, као и свако дело овог писца, одликује тиме што га је лако схватити.

Ну биће без сумње уместо да ову мисао завршимо речма самога њеног првог аутора, који ју је дефинитивно и утврдио. Гегенбаур вели у својој, често помињатој књизи „Grundriss der vergleichenden Anatomie“ — пошто је навео много разлога у корист своје теорије — овако:

„Број обртања, који су ушли у састав дубање до сад је у свом минимуму опредељив на девет, чиме није искључено, да је тај број још много већи. На такво схватање упућују многа факта, из којих се види савршено уназађивање висцеларног скелета у области, где се простиру, као и где почињу живци нижих краниота. Не мање с овим је у сагласности и Amphioxus, код кога још и даље постоји знатан број висцералних лукова. И сав онај део примитивне кичме, који се простире дуж висцералног

скелета код амфинокуса, био би хомолог ономе одсеку основног скелета, који је код краниота (животиња с дубањом) преображен у дубању“... „Сви нерви, који из овог одсека излазе, јесу хомодинамни нервима кичмене мождине“.

Можда ће се наћи доцније аутора, који ће „дубањској теорији“ у овом облику учинити своју опасну напомену, какву је учинио Нухлеу истој теорији, какву нам преоставише Göthe и Окен — ну ја сам мислио да неће бити далеко од мога задатка о „саставу дубање код кичмењака с упоредо-анатомског гледишта“, ако сам навео доказе ове теорије, која је сада у важности.

ГИМНАЗИЈА И УНИВЕРСИТЕТ

Прилог питању о школској реформи

Написао д-р Едв. Целер,

РЕДОВНИ ПРОФЕСОР БЕРЛИНСКОГ УНИВЕРСИТЕТА.

(Наставак)

У Пруској, где се у том погледу најстроже поступа, вреди за тамошње држављане наредба, да је ради уписа на универзитету потребна сведожба зрелости с које немачке гимназије (а за неке научне струке, које ћу доцније навести, довољно је и такво сведочанство какве реалке првог реда), и да се при рачунању рока универзитетских студија, прописаног ради полагања државних и факултетских испита, узима у призрење само оно време учења, које је на основу сведочанства зрелости проведено на универзитету. Туђи поданици пак могу ма код којег факултета бити уписани, ако само докажу да имају довољно образовања ради слушања универзитетских предавања. Под истом погодбом могу се и Пруси, који нису положили испит зрелости, уписати на четири семестра философског факултета, и тај им се рок може по истеку тих семестара и продужити. Овако уписаним ученицима допуштено је да, као и редовни, слушају сва предавања. У Берлину су, на пр., семитолози војено-санитетских школа, које у ствари припадају медицинском факултету, и слушаоци техничких великих школа и академија уметности овлашћени похађати универзитетска предавања. То право може, најзад, ректор сваког универзитета дати лицима, подобним за то, а и даје се сваке године стотинама. Слушаонице наших универзитета су, дакле, сваком приступне, који год у њима жели што научити; с тога нема разлога жалити се, да наше садашње школске уредбе тражењем гимназијске зрелости крпе слободу учења. Та се зрелост не

тражи баш за љубав саме универзитетске наставе, већ за то, да би се доцније могло стећи право на академијска достојанства и на оне врсте практичног занимања, за које држава ниште доказе о правилно и успешно свршеном универзитетском школовању. Без сумње се држава не може одрећи права, да овакву спрему признаје само ученику, који ју је и у довољном времену и с довољно претходна знања стекао, и погрешно би било примењивати у овом случају начело конкуренције, те рећи: нека се сваки спрема за универзитет како зна, и нека гледа докле ће у том дотерати. Оно, у ствари, тако и бива; јер ником се не брани, да се приватном наставом или како му је год иначе могућно, спреми за полагање испита зрелости. Са свим је пак умесно, да се за ту спрему не пита после свршених универзитетских студија, већ пре самога ступања у универзитет, и то баш с тога, што универзитетска настава, као и свака виша настава, претпоставља нека претходна знања, те да наставници, ослањајући се на неку просечну меру спреме у већине својих слушалаца, могу удељавати своја предавања. Не пита се дакле, да ли је оправдано тражење доказа о извесној спреми за редовно универзитетско школовање, већ само то: да ли је каквоћа и висина (Höhe) припремног знања како треба одређена.

Наравно да се ово питање не може тако решити, ако приступимо што подробнијем претресу наставних планова наших гимназија, који се у разним крајевима Немачке у многим чем не слажу; него ћемо само испитати: да ли је захтев хуманистичке спреме за универзитетско учење *у начелу* оправдано или не. А колико ће се часова дати старим језицима и писцима; које ће се друге струке и у ком обиму њима придружити; кад ће се који предмет почети учити и колико знања треба из њих дати ученицима — то су све техничка питања, о којима и сами пријатељи хуманистичке гимназије могу бити различна мишљења. Ма да ова питања имају практичне вредности, ипак је потребно пружити појединим школама могућност, да се практичним огледом увере о вредности разноврсних уређења, и да их, ако има потребе, и месним приликама прилагоде, колико се то може учинити без повреде основног значаја тих школа. У педагогици, као и у свакој вештини, само искуство може решавати о исправности теорија, и то тим више, што су замршенија питања ове врсте, и што се више тичу практичне примене општих начела. Који наставни методи ујамчавају најбољи успех, колико времена треба дати учењу сваког предмета, и у каквом ће односу стајати један предмет према

другом — о том се можемо уверити само практичним огледом. Кома не достоје педагошко искуство, тај би требало да има толико самопознања и скромности, те да у оваквим стварима уступи реч онима, који су стекли то искуство. Али ни ови искусни људи неће се сви слагати у својим искуствима с тога, што успех од сваког поступка не стоји само до њих, већ и до личних својстава оних који тај поступак примењују, а тако исто и оних, на које је примењен, и до разних других променљивих погодаба. Из тога баш разлога у овом питању не треба тежити за педагошком једноликошћу, него дати како појединим заводима, тако и појединим наставницима сваку слободу, која се не коси с његовим главним задатком. Али је тим потребније, да они тај свој главни задатак не изневере. из каквих било спољашњих обзира, и да своје уредбе и наставне планове удесе према неком одређеном, доследно утврђеном мишљењу о правим смеровима тих уредаба и планова.

Питају нас, зашто ми за универзитете тражимо само једну врсту претходног образовања, и зашто нећемо да пуштамо у њих свакога, који у опште докаже да има спреме за академијске студије, па било да ју је он стекао у хуманистичној или у реалној гимназији. На то би се, пре свега, могло одговорити другим питањем. Зашто се, поред универзитета, неизмерним новчаним жртвама подижу засебне техничке велике школе, и снабдевају нарочитим катедрама, збиркама и лабораторијама и за оне научне предмете, који су и на универзитетима потпуно засушљени, као што су математика, физика, хемија, јестаственица, историја, философија, историја књижевности и уметности? Зашто се будући инжењери, архитекти, пољопривредници и т. д. ради свог теоријског образовања не шаљу просто у универзитете, и зашто не сматрамо за довољно, да се они доцније у стручним школама само упуте у практичној примени знања, стеченог на универзитету? Разлог за то биће свакако тај, што се претпоставља, да је универзитетска настава за ученике техничких школа мање подесна. Њима треба настава, која је и својим обимом, и својом садржином, и својим методом тачније прилагођена њиховој потреби и њиховом разумевању, настава, која је нарочито удешена с обзиром на њихово будуће стручно занимање и на стање њихове претходне спреме. Па добро; ну сад да видимо, што отуда следује по наше питање. Кад се настава у нашим техничким великим школама тако битно разликује од наставе универзитетске, да су за њу нарочити припремни заводи постали потребни, онда ни спрема за техничке школе и за универ-

ситете не може бити једнака. Школе, које спремају за политехнику, могу, истина, дати ученицима у неком правцу тако исто добру, а — с обзиром на најпречи циљ — можда и подеснију спрему; али је немогућно стећи у тим школама научну спрему *онакве исте врсте*, као што је дају заводи намењени припреми за универзитет. Кад дакле таква једна школа изда свом питомцу звездочанство, да ју је свршило с довољним напретком, и да је зрео за ону вишу научну наставу, за коју *та школа* треба да спрема, онда тиме још није доказано, да је такав ученик и за универзитетско учење довољно спреман: сведочанство о зрелости једне врсте не може заменити такво сведочанство друге врсте. Тако бар морамо судити, кад из одвајања техничких завода од универзитета, које у истини постоји и које је из оправданих разлога извршено, изводимо закључке, основане на логичној неопходности, не водећи при том рачуна о обзирима угодности, или о каквим другим разлозима ван домаћаја ствари, која је у питању.

Ако смо ради дознати тачније, на чем се оснива важност хуманистичке спреме за универзитетске студије, морамо имати у виду прво класичне језике, као такве, а друго просвету (културу), коју нам тим језици чине приступном. Језик је по себи већ најнепосреднији израз, највернија и најживља слика покрета нашег духовног живота, наших мисли и осећаја. Настава у језику приморава ученика да разликује представе, једном речју обухваћене; да сазна спошаје и везе мисли, језиком исказаних; да, руковођен језиком, продре у унутрашњи живот народа, који је тај језик створио, и чији се дух у језику огледа. Језик је, речју, ненадмашно средство за формално образовање, а као такво још је од веће вредности с тога, што се њиме исказује и учењем језика сазнаје оно што је ван домаћаја математици и природним наукама, што је спољашњем посматрању немогућно, а то је: живот човечјег духа. А баш је на овај живот у првом реду управљено опште човечанско образовање, образовање у смислу хуманости. С тога учење језика има толику образовну вредност, за се она ничим другим не може заменити. Као што је граматика прво, дечачком узрасту најразумљивије, увођење у логику, тако се учењем језика у опште буди свест о психолошким, моралним, верским и естетичким погледима, које су народи приказали у својим језицима, и које појединац прво нехотице, са својим матерњим језиком, и у одређеном, националном духу прима у себе, али се ти погледи тек онда уздижу до веће јасности, кад се језик методички научи.

За овај су циљ, и то баш за млађе ступње узраста, туђи језици куд и камо подеснији од матерњег језика; јер као што ће се млађи ученици, ако се како треба уште, лако приволети практичним вежбањима у матерњем језику, тако ће они опет обично с мало интереса пратити граматичка предавања из тога језика, за које им, према узрасту, још не достаје научно разумевање, те не увиђају потребност граматичког учења. Док се, даље, при учењу туђег језика свака поједина тачка расветљава упоређивањем с матерњим језиком, ученику недостаје то средство при учењу матерњег језика, ако му није већ познат који од туђих језика, а упоређење је — више по икоје друго средство — у стању да објасни ученику особине сваког језика, као и све оно, у чем се тај језик у логичном и граматичном погледу, слаже с другима.

С обзиром на наставу у језицима, као такву, и на њену вредност за формално образовање, не може се, дакле, одобрити предлог, изнесен у новије време, да се немачки језик учини средиштем целокупне наставе у језику. Шта више, и за наставу у матерњем језику, чим се она почне ширити ван међе првих основа, потребно је знање једног или више туђих језика. За вежбање у окретној и поузданој употреби матерњег језика нема бољег средства од превођења с туђег језика — историја немачке књижевности даје нам за то, у главном, довољно доказа. Али то превођење, ако треба да послужи казаном циљу, не сме бити ропско, већ ученика треба упутити, да садржицу онога што је на туђем језику прочитао и потпуно разумео, искаже правилно и течно на свом матерњем језику, држећи се при том, колико је могућно, смисла прочитаног састава.

Да се пак ради општег образовања ученикова у казивању својих мисли и у суђењу учењем ма којег новијег језика може постићи све оно, што се постизава учењем старих језика, то би требало тек фактима доказати, ако бисмо имали разлога да том тврђењу верујемо, те да извршимо једно од најзаманлијих преуређења свих наших школа. Наш немачки књижевни језик развијао се под моћним утицајем класичних студија, из којих је црпао своју храну; њима је у нас, као некада и у других народа, прокрчен пут златном добу националне књижевности; међу свима нашим знатнијим писцима, свим вештацима нашег језика, нема ни једног, који није прошао кроз класичну школу. Да ли би овакви плодови у школама без латинског језика, па и у онима, где се само грчки не учи, могли онако лако и у онаквом савршенству сазрети, о томе би се могло тек онда пресудити, кад би такви плодови

доиста и одрасли у тим школама. Та има више од једног људског века, од кад у нас постоји мноштво таквих школа, па које су нам одличне писце дале оне до сад? Ко пак тврди, да би то било могућно, само кад би се новији језици учили по истом методу и с онаквом истом темељношћу, као што се уче стари језици, тај се лишава пре свега једног знатног дела уштеде у времену, која се мисли тиме постићи, што ће се укинути учење класичних језика. Ко је ваљано учио латински, тај је и у граматичком и у лексикалном правцу много спремнији за учење романских језика, па и енглеског, дакле баш оних новијих језика, који су искључно потребни у школи. Такав ће ученик оно време, које је одређено за учење новијих језика, у скоро моћи употребити само на практично вежбање у тим језицима и на непрекидно читање туђих писаца. За тачну филолошку наставу у новијим језицима није дакле много више времена потребно, кад се почиње латинским језиком, а сем тога се тиме куд и камо темељније науче новији језици; јер енглески је постао мешавином једног немачког наречја са старим француским, а романски језици проишли су непосредно из латинског, те је тако латински језик заједничка основа свима тим језицима. Из тога је разлога, држим, са свим природно да ради темељнијег учења поменутих живих језика треба почињати латинским, као заједничком осномом, а не једним од језика, који су се доцније одвојили од латинског.

Сем тога су поменути новији језици постали из најпознијег, најскваренијег латинског језика, развијајући се поступно из њега, а под разноврсним другим утицајима.

Ни један се од тих новијих језика не може се мерити с латинским у самојклој спази, оштрини и доследности; ниједан од њих није у толикој мери подобан да послужи као средство за постигнуће поуздане логичне извешбаности у суђењу и као узор опште граматике; грчки језик опет, који је у многим чем сроднији немачком, има баш за нас неку особиту примамљивост, и ко хоће да научи ваљано немачки писати, томе грчки језик пружа неиспринно богатство прекрасних угледа, што се типе језика и стила. Латински и грчки језик, као средства за опште душевно образовање, надмашају у толикој мери новије језике, да би било са свим неумесно и значило би назадак, кад би се онде, где се не жели стећи знање од непосредне практичне вредности, него спрема за научне студије, укинуло учење класичних језика, ове давно опробане наставне основе, и кад би се оно заменило учењем новијих језика; а да ли су ови језици

исте вредности као и стари, то се до сада само тврдило, али се искуством још није довољно доказало. Може нам когод рећи, да новији језици имају већ с тога првенство, што су ближи нашем немачком; али то се баш мора сматрати као мана, ако ћемо језике ценити по њиховој образовној вредности; та је вредност у старих језика, сем из других разлога, баш с тога већа, што се они, и ако су сродни немачком, ипак у исто време од овога разликују како граматичким и синтактичким стројем, тако и у значају представа и осећања, тим језицима исказаних. Та је разлика толика, да је за изучавање старих језика потребна виша мера умнога рада, већа оштрина суђења при анализирању, већа сила маште за подражавање.

Још је важније то, што нам ти језици дају могућности да разумемо умни живот народâ, који тим језицима некад говораху, и што с њиховим учењем у школи иде упоредо и познавање са списима, уметношћу, митологијом, политичном и културном историјом тих старих народа. А да се све то може сазнати и из превода или другог каквог посредног извештаја, у то неће нико веровати, ком је веза измађу језикова облика и његове садржине постала јасна. Па и сами преводи дају много вернију и живљу представу о оригиналу, кад му човек зна језик, те је тако задахнут духом, из које га је поникао оригинал. С тога нема нити ће икада бити школа, које би истиснуле језик Римљана и Грка из својег наставног плана, а хтеле у исто време упознати своје ученике са особинама, историјом и књижевношћу тих народа онако, како то чине наше гимназије. Овде није дакле само питање да ли је за успешно универзитетско учење потребно знање грчког и латинског језика, већ да ли је за то потребно онакво познавање старог класицизма, какво може стећи сваки марљиви, умно поље развијени ученик у нашим гимназијама, за то нарочито удешеним, и да ли је ово знање приступно бар средњем броју ученика, који се при грађењу закона једино и има у виду. За поједине изузетне случајеве може се, наравно, свагда задржати право ослобађања (Dispensation), као што је то предвиђено у пруским законима нпр. за полагање докторског испита.

Да је упознавање са старим класицизмом потребно, може се показати код научних струка, које су предмет универзитетским студијама, па ма их посматрали и посебице, не водећи, за сада, рачуна о њиховој међусобној вези. Целокупна наша данашња наука поникла је из науке старих народа, или, тачније, из науке старих Грка: и ма колико да је данашња наука у току времена претекла

стару, ипак јој се не може у толикој мери одрећи постанак из ове — јер још није потпуно издвојила неке од старих народа наслеђене саставке — да би било могућно, и без познавања грчко-римског света присвојити је с потпуним научним разумевањем.

Разуме се по себи, да се то, што рекосмо, најјаче истиче на пољу умних наука.

Да узмемо најпре *философију*. Међу заступницима ове струке има појединих, који су у толикој мери самим собом задовољни, да мисле, да можемо бити и без познавања старих мудраца и њихових списа, пошто смо их ми куд и камо претекли; или, ако баш желимо што дознати о њима, да је довољно кад нам когод, који је те списе читао, саопшти њихову садржину, или ако који од тих списа прочитамо у преводу; јер, рећи ће они, зашто да се с Платоном и Аристотелом у том погледу друкчије поступа, него с Конфицијем или с коментаторима Вединим? Оваквих гласова за сад нема, до душе, у врло великом броју, а неће их, по свој прилици, никад ни бити. Стара је философија, које непосредно, које преко патристике (део истор. богословља, ком је предмет опис живота и учења светих отаца¹⁾) и схоластике, тако моћно утицала на новију, да се историјски развитак особености новије философије, без познавања старе, не може никако разумети. Како су пак мисли у тесној вези са изразом, који им је тело, и како је философија тесно скопчана с целим умним животом и просветним стањем народâ, врло ће тешко моћи разумети стару философију онај, који не влада грчким језиком. Сем тога је из старе философије унесено у новију необично много појмова, научних правила и техничких израза, које човек не може како треба схватити, нити их ваљано оценити, ако им не познаје постанак и првобитно значење. Стари су философи и целокупним својим методом испитивања такође знатно утицали, а и данас утичу, на своје последнике. Али, и кад не би то све било тако; а кад не бисмо, бавећи се философијом, од старих имали шта више научити (што се не може ни замислити); и кад бисмо најзад, могли бити и без историјског познавања њихових списа и њиховог учења: ипак зна сваки, који је икада с пажњом проучавао старе писце, колико нам они и данас још крепе и освежавају дух, и да би један данашњи философ, омаловажавајући познанство с Платоном и Аристотелом, зато што тобоже нема шта више од њих да научи, тако исто непаметно радио, као и какав песник, који би пропустио читати Омира и Софокла, јер му није намера да сам опева тројански рат, или да напише трагедију о краљу Едипу.

¹⁾ напом. преводиоцева.

Историју и њене помоћне науке није до сада још ни један научник успешно обрађивао, којем би били неразумљиви оригинали старих историјских извора, одлични писци старе историје; а кад би неко тврдио, да су бар за новију историју латински и грчки језик са свим непотребни, тај би тиме само доказао, да нема ни појма о задатку и о погодбама историјских студија. Данас се већ — и то с пуно разлога — замера нашим млађим историчима, што се они често прерано занимају појединим мањим одељцима из простране историјске области; што је један проучавао само овај, а други само онај народ или век, а можда се не уме наћи у стварима, том народу или веку најближим; што се нашим историјским семинарима и нашим издањима историјских извора, и ако и једни и други имају велику вредност, ствара, истина, мноштво ваљаних трудбеника, али врло мало историка, врло мало људи, који би, према дубини и обиму својег историјског знања, били у стању с успехом предавати историју у средњим и великим школама. Ово ситњење, које уништава сваку праћу историјску науку, а историјској књижевности одузима сваки моћнији утицај на општу образованост, постало би закон, кад би се историјска настава поверила лицима, која или се не би умела никако служити најважнијим изворима историје старог и средњег века, или би се тек посредно с њима упознавала. Таквим би наставницима недостајали живи погледи на класични стари век, те с тога не би могли разумети онај неизмерни утицај, што га је тај век имао на најглавније, судбоносне моменте у историји новијих народа.

Философска и историјска испитивања јесу оне све свима наукама, којима је предмет умни и морални живот човеков; па кад је за таква испитивања хуманистичко образовање потребно, онда се већ с тога не може бити без њега и при обрађивању наука, основаних на тим испитивањима. За потребност хуманистичке спреме имамо доказа и у особитим задацима поменутих наука. Тако нико неће смети тврдити, да *богословима* грчки и латински језик нису потребни, или да они те језике могу у довољној мери научити и на универзитету. Богословима је од преке потребе не само знање тих *језика* — како не би, као оно у средњем веку, били упућени на какав превод Светог Писма, и искључени од познавања списа о познијем развоју богословља и цркве —, већ им је толико исто потребно и стварно познавање старе науке и образованости. Хришћанство је од њих толико у себе примило, и оне су и данас још тако важан елемент хришћанске вере, да ће за историјско ра-

зумевање и философско проматрање те вере само овај бити подобан, који је темељно проучио умни живот старих народа. У средини ових народа од Њихапа је хришћанска вера: она се напајала њиховим умотворинама, и подражавала је облике њихове вере и уметности, те је од њих, посредно или непосредно, искусила најмоћнији утицај за време целог свог развића.

Да ли ће *правне науке* икада моћи бити без римског права, нисам рад овде испитивати: толико је извесно, да је оно данас потребно, и да га се правници неће скоро моћи лишити. Кад је тако, онда наши млади правници треба, наравно, да знају читати *corpus juris* не само у латинском, већ и у грчком тексту, те да им буде јасан развој права у његовој вези са осталим животом старих народа. Па како се правне науке све више допуњују и проширују правном философском и упоредном историјом права, то за наше правнике настаје све већа потреба, да се, поред Римљана, упознају и с Грцима, чија је философија тако моћно утицала не само на римско правословље, већ и на новије правне и државне науке. С тога је за учење права од преке потребе онаква спрема. Какву међу свима нашим школама даје само хуманистичка гимназија. Још се јасније истиче потреба такве спреме с обзиром на *науку о народној привреди*, као и на остале струке, које се тичу грађанског друштва, јер оне су, ако треба до опстану као науке, у свем упућене на историју и философију, те је с тога код њих још мање но код правних наука допуштен покушај, да се задовољимо само њиховим данашњим позитивним учењем.

(СВРШИТЕ СЕ)

ЖИРЕЧЕК О БУГАРСКОЈ

од

А. Јипина¹⁾

1. *Cesty po Bulharsku. Popisije Konst. Jireček* professor všeobecn. dějepisu na universitě české. (Spisu Musejních česlo CLX), v Praze. Nakladem Matice české. 1888. — Већа 8°, стр. XVI. и 710. (збијенога штамп. слога), с 1. картом. Цена 4 фор. и 80 новч. — 2.

2. *Das Fürstenthum Bulgarien. Seine Bodengestaltung, Natur, Bevölkerung, wirthschaftliche Zustände, geistige Cultur, Staatsverfassung, Staatsverwaltung und ueueste Geschichte. Von Dr. Constantin Jireček. Mit 42 Abbildungen und einer Karte. Prag Wien, Leipzig, 1891.* — Велика 8°, стр.... Цена?

¹⁾ Чувени руски литерарни повесничар А. Јипин приказао је руској читалачкој публици (у месечнику „Вѣстникъ Европы“, свеска за новембар 1891.) овај најновији спис Ји-

Име Константина Жиречка, врло познато у Бугарâ и западних Словена, прилично је познато и у руској литератури. Године 1876., када се почињало јаче вреће на Балканском Полуострву, завршено познатим догађајима, он је издао на свет своју „Историју Бугарâ.“ Књига се појавила баш као поручена: земља, о којој је био говор, обратила је тада на се пажњу целе Јевропе и словенскога света глухим политичким таласањем; очекивао се какав било размршан затегнутих одношаја пли тресак политичке борбе, а међу тим је ова земља била врло мало позната не само по својој прошлости но и по садашњости. У самој ствари, познавање Бугарске било је веома непотпуно и оскудно не само у широј публици, тј. у обичном образованом кругу, јевропском и руском, него и у кругу самих специјалиста словениста. У времену епохе словенскога препорођаја (крајем прошлога и почетком овога века), када почеше давати о себи глас и најмање словенске народности, у Бугарâ се овај покрет очитовао врло испрекидано, неравно, не оставивши на среду ни једнога онаквог имена, какво је било, на прилику, име Караџића у Србâ или Колара у Чехâ, а да и не говоримо о оним великим научним снагама, које су у то време на разним крајевима Словенства радиле на историјској рестаурацији својих племена и целога Старог Словенства. Тек доцније, око 1850. и 1860. године, покрет постаје осетнији: осем новинарских изјава (у литератури небугарској) о правима бугарске народности, јављају се етнографски зборници као паралела онима, којима је већ била прецуњена литература других словенских племена, и у којима се приказивала свету оригинална и за живот подобна народност. Као што је познато, на првим корацима словенскога препорођаја велики значај добивале су, поименце: етнографија, која је требало да сведочи о савременој народности, и археологија или стара историја, које су говориле о некадашњој независности и славним историјским радњама овог или оног племена. Бугарска етнографија, као што рекосмо, за дуго је била врло мало позната; с тога је повесница, и особито стара, заузела врло знатно место у истраживањима о најстаријој судбини словенске православне цркве, прве просвете и писмености у Бугарâ, Србâ и Русâ, — али у тим

истраживањима најмање су, или баш нису ни мало, суделовале бугарске снаге.

Први пут је литература словенска „процветала“ баш у Бугарској: овде су се, у најближем суседству с Византијом, појавили први словенски писци, и створила се она литература која је после тога постала заједничком црквеном литературом свега православног Словенства. Овде, и ако није био извршен сам превод Светога писма, било је ипак оно огњиште, одакле су словенска библија и богослужбене књиге прелазиле у старинску Русију, праћене великим бројем творевина светих отаца, светачких житија и других споменика црквене литературе у старом словенском преводу, па најпоследње и самосталних радова бугарских писаца: све је то постало заједничко имање писмености православног Словенства и послужило као почетак саме руске литературе. Придружили су се и други повеснички одношаји, који приближаваху Бугарску старом руском животу, — одношаји, који нису још ни до данас потпуно разјашњени. До самога пада бугарске царевине није се прекидала ова црквена и образовна веза, која се, у осталом, продужавала и доцније у обратном правцу: Бугарска, од Турака покорена, одржавала је своја црквена предања, позајмљујући из Русије оне црквене књиге, којима је она њу некада обдаривала у првим вековима рускога православља. Ови старински одношаји бугарске повеснице и писмености играли су тако значајну улогу у првим вековима словенске просвете, и посебно у руској старој писмености, најпоследње у историји старога словенског језика, да су привукли на се нарочиту пажњу оних научника, који у западном Словенству предузеше поменути историјску рестаурацију (Добровски, Копитар, Шафарик, Миклошић) и оних научника руских, који се трудише да осветле прве векове руске повеснице и писмености (Карамзин, Востоков, Калајдовић, Срезњевски, Григорович итд.). Ну, док су, како поменусмо, самим данашњим Бугарима остајала тада (крајем прошлога и почетком овога века) готово са свим непозната ова научна испитивања о њиховој властитој старини, дотле се и у нас (у Русији) на том најстаријем периоду већим делом и завршивала сва истраживања о судбини земље и народа бугарског. Питање је остајало на земљишту археолошком: с једне стране, овај стари период привлачио је највећу пажњу као почетак једне крупне историјске појаве; улажење у појединости његове и све узајмичке им одношаје било је могућно тек после напорнога истраживања, иза кога је долазило низ интересних проналазака, при којима су се надметали и руски и западно-словенски научници; — али, с друге

речков о Бугарској, који, држимо, не треба да буде непознат ни читаоцима нашега „Просветнога Гласника“. Објективност пак и озбиљност Пипинова рада довољан су разлог, да сами о Жиречковој књизи ништа не говоримо, но да се послужимо готовом руском обзнамом у српском преводу. — Цитати из Жиречкове књиге у „Вјести. Европи“ упоређивани су, где је било потребно, с чешким и немачким изворницима.

Прев.

стране, потође епохе бугарске повеснице биле су векови ропства, веома тешки за изучавање, којег ради није достајало ни најпотребнијих извора. Времена која насташе после пада бугарске царевине, и особито после пада Цариграда, показиваху се испитивачима као мрачна, глуха, бесплодна и мало занимљива епоха: не само у почетку овога века, него чак и у четрдесетим годинама тако се мало очекивао бугарски препорођај, да се готово није ни постављало питање о судбини тога народа за време ових тамних средњих векова његове повеснице, када је он тек само животарио, не дајући од себе никаквих знакова народнога живота. Сам знаменити Шафарик, састављајући прву „Словенску етнографију,“ могао је навести о Бугарима само нејасне и неистините податке. Сама Бугарска била је готово неприступна: путници не усуђиваху се путовати у земљу, у којој турски поредак не обећаваше ни личну безбедност. Наши први научни путници по словенским земљама нису ни завиривали у Бугарску, и у четрдесетим годинама путовање Григоровича по Јевропској Турској сматрало се, и у истини било је, као право јунаштво. Па ни сам пример Григоровићев за дуго не нађе следбеника; тек је Гилфердинг, будући већ познат с турским обичајима по Босни и Херцеговини, продр'o после тога и у Бугарску. Веома је занимљиво и карактеристично, да је у двадесетим и тридесетим годинама прво интересовање за *савремено* Бугарство покренуо археолошки романтизам човека, са свим туђега Бугарској — Венедина, који се у то време појави баш као први бугарски патриот.

Интересовање савременим бугарским народом покренуто је најпосле самим животом народним, особито с ове две стране. После првих призива Венединових, у тридесетим годинама, и нарочито од педесетих и шесетих година, када се појави грчко-бугарска црквена распра, у средини самога бугарског народа под утицајем раширењег, и ако више или мање случајнога, образовања, поче ницати нада и на препорођај и слободу: приличан број представника бугарске омладине упути се у јевропске и руске¹⁾ велике школе, и овде им атмосфера другога живота утврди живу тежњу к моралном буђењу својега народа, која је требало да га поведе ка слободи. Немали број Бугара учио се у руским универзитетима 50-их и 60-их година, и у руском животу на њих су, пробуђујући, утицале с једне стране, симпатије према Словенству у једном делу друштва, а с друге, она друштвена оживелост, која очекиваше под утицајем ондашњих рефорама нову еру за сав руски национални живот:

¹⁾ Па и у *српске* средње и више школе. — *Прев.*

нема сумње да су овај утицај осећали и Бугари који тада у Русији живљаху. У таквом је кругу универзитетске омладине живео, на пример, познати Љубен Каравелов, браћа Миладинови и др. Спремајући се да ради за своју отаџбину, ова је млада Бугарска суделовала и у руској литератури — етнографским радовима и приповеткама о бугарском народном животу, у којима се, напоредо с обичним сликањем простих крепости народних, износила на видик и варварска пригњеченост: морал је био јасан. Код куће пак, у самој Бугарској, распаљивало се у то доба све више прво животно, и ако не јавно политичко, питање — црквена распра с Грцима: турска влада стајала је некако на страни, не мешајући се у вероисповедну борбу двају поданичких јој народа, али је, без сумње, црквена грчко-бугарска распра била за Бугаре први оглед политичке самосвести и прве отворене борбе за своје народно право.

На другом месту, интересовање савременим бугарским народом било је посао новијих иностраних путника. Обично су ови путници били смелији од руских: они су увек много више од Руса веровали у заштиту својега посланика или консула, тако, да су, на пример, једно путовање по Бугарској биле предузеле чак две енглеске госпође.¹⁾

Али је покрај свега тога Бугарска била ипак позната врло мало и непотпуно: учени специјалисти интересовали су се поглавито најстаријим периодом, због његова значаја за објашњење почетака руско-словенске, православне просвете и писмености; средњи период стајао је као мрачни и мртви период ропства, и какав бугарски споменик ове епохе био је највећа реткост; о савременој Бугарској звана су била само случајна причања иностраних путника и мали број изјава младога колена бугарских патриота. Ови патриоти, ако су хтели радити за добро своје домовине, које би се понајпре видело у ослобођењу од турскога јарма, — морали су постајати емигранти: појављујући се у Бугарској, они би морали или правце у смрт, као што се видело на судбини Миладинових, или је код куће национални патриотизам добивао облик хајдуштва, тј. разбојништва, или је избијао на видик ретким и, наравно, безуспешним устанцима. Али шта се радило у дубини саме Бугарске — мало је било познато; патриотизам бугарских емиграната показивао се као егзалтација или изузетак.

Када се у половини 70-их година све више развијало оно политичко вреће, чији последњи ре-

¹⁾ Рефернат мисли „Путовање по словенским земљама“... г-ђца Г. М. Махензијеве и А. П. Ирбијеве (на српски превео с енгл. Ч. Мијаговић, Београд, 1868.). *Прев.*

зултат беше руско-турски рат, и када су били тако нејасни појмови о историјској судбини Бугарске, изиђе на свет прва књига Константина Жиречка, која одговараше баш на ово питање, нејасно не само у појмовима поударним, него и у самој науци — *прва историја бугарскога народа*.¹⁾ Спис је овај — то беше први рад младога чешког научника — врло природно обратило на се пажњу, и на руском се језику појавише у исто време два превода књиге која даваше поуке баш о питању које се све више разгоревало. Од ова два превода био је бољи онај који је израдио у Одеси професор новоруског универзитета, тада већ остарели и заслужни научник, Ф. К. Брун и магистранат истога универзитета В. Н. Палаузов.²⁾ У предговору овом руском преводу било је поменуто како руска литература, и ако има неколико значајних радова о бугарској историји, и поименце, само о неким посебним њеним питањима, није имала ни једнога списа, који би представљао целокупну историју бугарскога народа; међу тим је некадашњи становник одески, бугарски патриот Априлов био завештао неку суму новаца на издање сличнога историјског списа, и сада извршиоци његова тестамена употребеше ту суму на издање превода Жиречкова списа. Ово је било наравно, врло наметно: у самој руској литератури нема ни до данас књиге, која би се могла ставити у један ред са списима Жиречковим, те би се морало дуго чекати на могућност, да се изврши Априловљев завештај; међу тим, у том тренутку књигу Жиречкову „Бугари су дочекали с ентузијазмом, као први оглед потпуног излагања целе историје бугарске, како у времену када су они чинили самостадну царевину, тако и под њиховим тешким петвековним јармом, који је по срећи Русија сада збацила.“

Превод Бруна и Палаузова, у осталом, није био просто понављање првога немачког или чешког издања: док се радио превод, указала се могућност допунити и поправити пређашње излагање уз помоћ самога аутора. Неуморни писац Историје стигао је у том међувремену да учини многа испитивања, која знатно изменише не само мале појединости, него чак и целе главе његова рада. У лето године 1877. он издаде нову географско-историјску расправу: „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe (Друм из Београда у Цариград и балкански кланци).“ У то

¹⁾ „Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876.“ У то је време књига изишла и на чешком језику.

²⁾ „Исторія Болгаръ. Сочиненіе проз. пражск. универс. д-ра. Конст. Јос. Жиречка. Переводъ и т. д. Изданіе душеприказчиковъ болгарина В. Е. Априлова, исправл. и дополн. прибавленіями самого автора и снабженное историч. картою.“ Одеса, 1878., 8°, X. и 785 стр.

је време изишла на свет и друга књига Каничеве „Donau-Bulgarien und der Balkan.“ Најпоследње, ово тога времена бише издате и монографије другог познатог бугарског повесничара, М. Дринова. Сви ови радови, како писца „Историје Бугарџа“, тако и других научника, неминовно изазваше измену многих глава те књиге, а да и не говоримо о детаљима. „Г. Жиречек је био толико добар, те је учинио потребне допуне и промене у самом овом руском преводу, особито у главама које се тичу историје Бугарџа у X., XII., XIII. и XVII. веку. Најпоследње, и преводници својим напоменама, достављеним аутору, помогли су, да садашњи руски превод има карактер новог издања тога списа. Осем тога г. Жиречек, по жељи извршиоца тестамена, да се приложи књизи повесничка карта, љубазно је понудио карту, коју је он сам тога ради саставио и чије се резање вршило у Бечу под његовим надзором.“

Ова књига младога професора прашкога свеучилишта била је значајна појава при оном стању питања, о коме смо говорили. После тога је Жиречек настављао и ширио своја истраживања, а прилике су се подесиле тако, да су могле томе лепо нићи на руку. Већ наскоро после тога, кад је ослобођена Бугарска постала слободном кнежевном, њега позваше у Бугарску на службу у првом бугарском министарству просвете (у једно време он је стајао и на челу тога министарства), и бављење у Бугарској за време неколико година даде му могућност, да рашири како своја историјска знања тако и познанство с бугарским народом, с карактером његове интелегенције, уредбама, економним стањем и т. д.

Чешки научник први пут је ступио на бугарско земљиште године 1874.; сада, живећи у Бугарској и непосредно познајући се с њеним животом, он је предузео и неколика путовања по земљи, и резултат је свега тога био нови знаменити рад: „Путовања по Бугарској“, на жалост још не преведен на руски језик. То је велика књига, распоређена по реду путовања, где је опис пута обогаћен многим напоменама и истраживањима у области археологије, историје и сувременог живота бугарског народа. Књига има четири главна одељка. Први: „С обе стране Балкана (Po obou stranách Balkánu) чини као неки приступ с описом главних градова Бугарске, Софије Пловдива и Трнова, и путова која их везују Други („Sredna Gora i Rhodore“) и трећи одељак („Západní Bulharsko“) дају нам опис двомесечнога путовања, у лето године 1883., по планинским крајевима јужне и западне Бугарске, по Средњој Гори, по Родоци, и планинама

Трнским, Осоговским и Рилским. Четврти одељак („Сегномоѝи) описује такође двомесечно путовање године 1884. по Црноморској крајини, од румелиско-турске границе према Једрену до Добруџе. Писац вели у предговору како се одлучио да изнесе причање о свом путу, а не потпун опис Бугарске, с тога, што би га такав опис принудио, да се послужи не само подацима које је сам лично прикупио, него и туђим готовим извештајима различне вредности и неједнаке потпуности, да генерализује оно, што је тачно познато само о појединим тачкама; исто тако мислио је да би слично излагање морало бити сухопарно, давало статистику, која ће брзо да застари и остављало неизбежне празнине. Заиста облик путописа даје аутору много више могућности, да нацрта живу слику у резултатима непосредних утисака и проматрања: књига добива разноликост описиване стварности.

У основу списка ушли су детаљни дневници, писани на месту, често за време самога пута: али су ови записи послужили само као оквир за велики број историјских и топографских извештаја, најпоследњих животних и у опште описних података, које је аутор био прикупио из пространога му читања, илп, о савременом животу, од месних поузданих људи, познатих са стањем ствари. У главном ће читалац који жели да се позна с Бугарском наћи овде мношину разноликих извештаја и упута. Радозналост путничкога простире се на све могуће особитости природе, предела, месних историјских успомена, савременог народног живота, сеоскога господарства, последиштва и т. д. Упоредо са живим утисцима аутор спомиње на сваком кораку и простраву литературу, почињући од класичких и византиских писаца до најновијих путника, повесничара, филолога и т. д. „Дугогодишњим додиром с народима Балканскога полуострва (биће томе управо четрнаест година, како сам први пут ступио на његово земљиште) многе ствари — вели писац — које се истичу на видик ономе ко први пут овамо дође, давно су мени постале обичне; с тога се дугим бављењем снажи пажња на ситнице, које нови похађач на први поглед и не опажа“ (стр. IX.). Такве су заиста многе појединости Јиречкова путописа. „Сада — вели он даље — у ово прелазно доба баш је време за изучавање бугарског народа. Његова изолованост за дуге владавине турске, одржала га је у особитој староковности, која ће се сада под слободним утицајем савременога светског живота брзо мењати.... Сада се већ види како она годема промена која задеси бугарски народ његовим ослобођењем, почиње утирати многа усмена многовековна предања и старинске обичаје. Дијалекти почињу

ишчезавати, старе лепе народне песме замењују се новим безбојним; народни се обичаји мењају, старе успомене заборављају под утицајем многобројних нових утисака, а с олакшаним саобраћајем ишчезавају и оне особине којима су се пређе одликовали различни усамљени крајеви планински. Још један само нараштај, и од старе традиционалне бугарштине на многим ће се местима видети само слаби остаци. С тога је време да се прикупља оно што се још сачувало, док му трагови нису ишчезли“ (ibid.).

Сам је аутор много порадио на томе, да се сачувају успомене о тој старини у различним јој облицима. Путујући по Бугарској, он се труди да обележи сваку особитост унутрашњег и спољашњег живота, и скупла обилато градиво како за опис природе, за изучавање историје, тако и за етнографију. За потоње испитиваче његова ће књига, без сумње, остати значајан извор података о Бугарској крајем XIX. века.

Ми наравно не можемо упознавати читаоца са свима појединостима ове простране књиге Јиречкове, те ћемо се задржати само на неколиким епизодама. Да покажемо, на пример, неке црте из његове карактеристике бугарскога „друштва“, о ком говори при опису Софије.

„Пре свега треба напоменути — вели Јиречек — да је бугарска држава земљорадничка, сеоска, без племства, да у њој нема ни богаташа, ни убогих сиромаша, по појмовима обичним у другом свету. Једва се опажају слаби зачеци трговачке плутократије. Људи су више или мање једнаки међу собом. И у образованим круговима најчешће говоре један другоме „ти“. Могу се при свем том видети и остаци старих обичаја, који напомињу изразе средњевековних словенских листина, на прилику прете али углађене формуле у дубровачкој преписци XIV. и XV. века. К тим остацима припада на прилику *Ваша милост*. Реч *господин* (грч. despotis) говорила се до скоро само епископу; с тога се она сматра као особна именица, и у женском облику *Господина*, као грчка Despina. Градски и сеоски првади пре једнога нараштаја звали су се *кир* (kyrios), *госпођа кира* (куга), девојка *кираца* (kyratsa), и ја сам слушао ту реч од старих Софијанаца као неку живу старину. Сада је по градовима све: *господин*, *госпођа* (тари људи кажу и *госпоца*, *госпожда*), *госпођица*.

„Бугарско престоничко друштво чине пре свега многобројни чиновници владини (1881. год. статистика је бројала у Софији 151 чиновника и 80 преписача бугарске народности), за тим оффицири, учитељи, трговци и различни предузимачи. Нема краја настањеног Бугарима, који не би имао међу њима својих заступника, почињући од бугарских насељења у Бесарабији, па до планинских кутова Родопе и западне Македоније. Јужни крајеви, тракијски и македонски, такође су међу њима заступљени, као

и Подунавље. Стари Софијанци са свим се губе у великом броју нових придошлица. Међу самим дошљацима има великих разлика како по месту, где су они живели до ослобођења Бугарске, тако и по образовању. Ту има питомца из школа руских, француских, немачких, аустријских (поглавито хрватских и чешких), из америчке гимназије Robert Colledge у Цариграду и францускога Lycée de Galata, а поред њих и људи само из бугарских школа, до рата, различних самоука и т. д. Старији међу њима били су пре ослобођења отаџбине понајвише учитељи или трговци; има пак међу њима и патриота, које су Турци били јако гонили и слади као сужње у Дијар-Бекир, у Акру или у Триполис, или који су проводили живот у изгнанству за границом. Многи су се доселили из Цариграда; после руско-турскога рата тамошња многобројна бугарска колонија била се готово са свим растурила. Међу млађима непрестано се множи број младих који су сада довршили своје специјалне спреме у најразличитијим земљама туђинским. Уопште преовлађује млађи елеманат: од чиновништва 1881. године било је више од половине испод 30 година. Међу њима се образују групе по политичким партијама и фракцијама, али и по пореклу из једних градова или покрајина; Трновци, Пловдивци, Бесарапци састају се међу собом чешће него с другим.

„Спољни изглед Бугара врло је разнолик. Једноставног бугарског типа нема. Растом су више мали него велики; балкански горштаци махом су људи малог раста, мршави, брзоноги, међу тим људи високога, стаситога тела преовлађују на Дунаву и у софјском крају. Коса је понајвише затворене боје. Поред црне косе најчешће се може видети затворено плава сријим одблеском; врло ретко ће се наћи блондни светле косе као на северу. Лица су најразноврснијег облика. Поред словенског типа смотрићеш са свим романске главе или грчки орловски нос, понекад и велике носеве кавкаске или јерменске; понекад угледаш широка лица с малим носом и истуреним костима лица, очигледно, порекла старо-турскога, печењешкога или куманскога, а један мој пријатељ ружичаста лица из трновскога Подбалкања, с густим обрвама над црним очима и с дугачким на ниже обореним брковима, — потпуно личи на Татарина или Калмика. Виђају се и лица циганскога типа. За време Турака носили су се само бркови, а сада се почињу носити и дугачке браде. Међу женскијем видећеш много лица интелегентних, али мало лепих, несразмерно мање него међу осталим народима Балканскога полуострва. Што се тиче телесног састава, Бугарин се одликује здравим мускулозним телом и подобан је да издржи неверојетне напоре. Али је само сеоски или полусеоски човек јак; градски, интелегентни редови су у опште разнежени и бољешљиви услед рђавога васпитања; с тога у Софији не хватају корена гимнастичке дружине, и с тога би тамо, за сада, мучно могао успевати какав алпски клуб ради излета у околне прекрасне планине.

„Што се тиче душевнога карактера у Бугара, било у граду или на селу, он је по изгледу миран и са свим флегматичан, али ћеш, изближе погле-

давши, оцазити да се иза тога мира често крије раздрљиви холерички темперамент. Удара у очи велика трезвеност духа, веома далека од поетскога расположења других балканских народа. Радна снага и издржљивост бугарска значајне су. У време великих покрета, о изборима, у револуцијама, у рату и т. д. њиме овлађује ентузијазам, чак и фанатизам, који га оружа великом енергијом. Уз то је тврдоглав и завидљив; одвратна завист знатан је чинилац у узајмичним одношјима појединих људи. У свом засебном животу он се чува од свију сувишних трошкова и живи веома умерено. Велика зелена наприка, црни мекли хлеб и вода у жбану чине оброк бугарскога сељака у пољу или возара на друму, и тај се оброк највише по који пут заслади сиром или сладином. Варошани не живе много боље.¹⁾ Та умереност, заједно с великом вредношћу која се ипак по некад појављује у холеричном облику, приближује Бугарина Талијанцу и Грку. Рус ће весела срца потрошити све што добије; Бугарин увек трговачки рачуна и вазда нази колико би могао уштедети. У Софији су многи чиновници за мало година умели набрати новаца, да купе или подигну смерне своје кућице. Раскоши у њих нема; интелегентнији редови носе одело од грубе бугарске вуне, од жутога или мркога, а дети и снежно белога *шајака*, и покривају главу црним чупавим *калпаком*. У градовима се раскош почела ширити куповањем јевропскога намештаја, који нађе као ствар нова и лепа много љубитеља, а за тим у женском оделу под утицајем многобројних балова и друштвених забава; али се ово тичало само имућнијег дела тога друштва и изазвало опозицију супротнога карактера: уђе у моду народна одећа, грубе израде домаћих рукотворина, па чак и стари кремен с огњидом.....

„Из почетка је Софија била најскупљи град у целој Европи. Доцније су цене пале, и живело се сразмерно доста јевтино, осем трошкова за стан, послугу и дрва.

„У друштвеном животу у Софији првих година по оснивању кнежевине прво место заузимаху дворски балови, на које се позивало до 400 лица. Тамо се скупљала дипломатија, Руси из војне управе и сви виђенији Бугари с породицама. Много сјајних мундира, народне одеће, простих фракова и женског одећа по најновијој моди једначило се по блеску с најлепшим свечаностима у напреднијем свету. Кнез Александар I. развијао је у таквим особитим приликама сву своју симпатичну углађеност. Политичари разних странака мирно су беседили међу собом, особито код бифета, који је имао за све подједнако привлачну снагу. Представници дипломатије давали су многе балове, живахне вечерње скупове (*соаре*), сјајне ручкове, и приређивали забаве на клизалишту, летње пикнике у околини и јесења ловљења. У парадама и маневрама, у светковању дана знатних за ослобођење Бугарске, или у освећивању нових зграда и приређивању уза све то банкетâ — није било недостатка. Сталнога позоришта у Софији нема, али понекад играју комаде

¹⁾ Аутор напомиње да су имена једна већином турска.

дилетанти за добротворне смерове. Највише су приређиване веште представе руских комедија у војничком клубу, од руских официра с њиховим госпођама. Прва бугарска представа у Софији била је приказана у почетку 1881. године у једној гостионици, и то су били баш „Разбојници Шидерови.“ За тим у зиму 1881.-2. играло се у здању народнога „Собранија“ пред многобројном публиком неколико бугарских драма, по извођењу, а по некад и по садржају, доста примитивних. Али ове представе донеше скуптијској згради од дасака само несрећу: једном, пошто се публика већ била разишла, зграда на један пут плану и за час се претвори у пенео

„Бугарин је врло подобан за друштвени живот, јер је од природе говорљив и има приповедачки дар. Али се ипак његова првобитна суровост показује често у неком упорству и тврдоглавству. Међу собом се они радо састају вечером ради забаве, на којој прво место заузимају живи пријатељски разговори. При том се попуши много цигарета; као пиће влада чај, с руским самоваром. Госпође се не уклањају од ових разговора, јер турско одвајање жена од мушкога друштва Бугари нису примили. Само у градовима, где су Бугари били у незнатној мањини, жене старијега нараштаја слабо се показују пред људима и не ступају у разговор. Бугари често походе један другог, особито о породичним празницима и за време божићне и ускршње недеље, када по неколико дана цело грађанство одјутра до вечера иде из куће у кућу. Не треба говорити да се цела Софија међу собом лично познаје. За време мени познато владала је међу том интелигенцијом велика колегијалност; уопште су људи овде много ближи један другоме него у нашим великим многољудним градовима, пуним погодаба и етикете.

„Оснивање дружина овде испада рђаво за руком, и то због политичких разлика и, од њих нераздвојне, личне омразе. Друштва, до сада основана, једва само животаре. Гостионичкога живота, какав је у земљама где се пије пиво, у Бугарској нема. Зато се опет у каџанама види прилично велика живост. Главни састанци држе се по кућама. У становима политичких вођа изненађује вас велика соба, у којој је једини намештај множина столица; ту се скупљају сваке вечери њихове присталице и већају до неког доба ноћи уз чај и цигарете. Огорчени партиски раздори, страсно лично прогањање, неутврђеност свих одношаја и брзе наизменичне промене власти воде претераном интриганству и безбројним политичким и домаћим сплеткама, често веома циничким, о стварима по некад комички празним, које брзо ничу и брзо ишчезавају, али држе цело друштво у занетости. Недостатак моралнога рада, укоренење рђаве навике цариградске и подунавске и скуп многих младих људи нежењених доноси собом и свако зло. Једни проводе своје слободне вечери за картама, где се, по румунском и руском обичају, по сву ноћ коцкају у новац; друге опет привлаче к себи бучна и весела уточишта модерних грација, којих је пун један удаљени кварт града.

„Уопште Софија није град пријатан. Ко жели сачувати моралну чистоту у овим полудивљим,

извраћеним приликама, тај мора бити заузет непрестаним радом и што чешће издизити из града у околину; иначе ће осетити и на себи злокобни утицај отровне атмосфере овога вечно немирнога гнезда.

„Престоница бугарска требало би да је огњиште просвете и литерарних снага за целу Бугарску. Али је томе једва темељ ударен. Овде имају 4 штампарије, од којих је једна државна и може се мерити с којом било иностраном. Инак се, осем службених списа и школских издања, у Софији штампана мало књига, па је и књижевна радња тек у зачетку; средиште бугарског издаваштва остало је у Пловдиву. Недостатак добрих књига популарних доста је осетан, и ако такви списи имају добру прођу, и прости свет их радо чита или даје деци да му читају. Политичких листова излази по кадишто врло много, али су махом врло ефемерни. —

„Школа има у Софији много: војна школа, класичка гимназија (до 600 ученика), државна виша женска школа, занатска учионица у оближњем Књажеву итд. Млади је Бугарин веома схватљив и радо се учи.

„Науку овде још многи сматрају као неки луксуз. Књижевни се рад, истина, цени и ужива поштовање, али у живот мало продире. Многи образовани људи по изласку из школе врло мало читају; осем практичних упутника једва узимљу књигу у руке, и с тога брзо престају пратити науку. Зато се у интелигенцији лако распознају различни јој слојеви, почињући од ученика француских школа из времена краља Лудвика Филипа и руских школа из времена цара Никола Павливића, који су сви од реда остали на оним погледима, с којим су изишли из школе. Наћи ћеш и људи, с којих се школин утицај отр'о као какав спољни лак на површини; тим су веће хвале достојна напрезања оних, који се, покрај свих неприлика, свесно старају о неговању науке на бугарском језику.

„Још у 1879. г. основана је народна библиотека, која се умножавала знатним куповинама, поглавито списа практичног значаја или о самој земљи и делом Балканском полуострву. Она броји данас (1888. г.) до 16.000 свезака, али је незгодно смештена и недовољно се употребљава¹⁾. У њој су и смерни зачеци археолошкога музеја; за природњачке збирке чине лепу основу богате геолошке збирке министарства финансија.

„Прво бугарско литерарно удружење, „Бугарско књиовно друштво,“ било је основано год. 1869. с оне стране Дунава у Браилу, у Румунији, јер се огледа да буде основано у Цариграду не моглоше остварити због неповерења турске владе. После рата имаовина и књижица друштвена буду пренесени у Софију, те му се радња овде обнови

¹⁾ Писац додаје да је за „основ библиотеци послужила збирка историка Спиридона Палаузова, марљивог скупљача литературе о полуострву.“ *Сир. Ник. Палаузов*, родом од старих бугарских исељеника у Одеси, доста је радио у руској књижевности, а поглавито на старој бугарској повесници и о новом црквеном грчко-бугарском питању.

1882. године. Општински је одбор поклонно друштву земљиште у једној од главних улица. Према број сурадника није велики, друштво је издало до год. 1888., осем мањих публикација, до 20 свезака свога журнала („Периодическо Списание“). У њима се налази много драгоценог материјала за познање Бугара и Бугарске; у првом реду стоје земљопис, повесница, геологија, статистика, изучавање језика и књижевна критика¹⁾.

Не мало је сличних записа, значајних за карактеристику савременог Бугарства, растурено у путопису Жиречекову поводом различних страна живота народног. Поменућемо и то, како писац, где му дође под руку, наводи и различне епизоде рата, и како, између осталог, помињући слике Верешчагинове, вели да је на њима како треба схваћен особити колорит бугарског пејзажа.

Још ћемо извести из овога занимљивог путописа једну малу епизоду о предмету, којим су се бавили и наши (руски) научници. Још у годинама 1870-тих издао је био на свет познати *Верковић* „Веду Словена“ (прва свеска,²⁾ за којом је после изишла и друга), која обухвата масу печувених догле епских бугарских песама, чији предмети силазе до најдубље старине: у њима се говорило о тако далеким временима, о каквим није сачувало традицију ни једно друго племе словенско; говорило се, на пр., о старим божанствима, чија су имена некако чудновато опомињала на божанства индијска, говорило се о Орфеју, као бугарском певачу, о Александру Македонском, као бугарском цару, о почетку људских уметности, о првом доласку Бугара на Балканско полуострво, што се догодило у неку незапамћену епоху и т. д. Верковић је тврдио да издате њиме свеске чине тек мали део цело збирке, коју је он показивао неким западно-словенским научницима, па и ученим Русима у Петрограду и у Москви. Необични садржај овога старог епоса Верковић је објашњавао тиме, што су га били записали његови сарадници међу Бугарима-мухамедовцима (Помацима) у скривеном куту планине Родопе, где су се поименце и сачувала стара предања, заборављена под другим утисцима у хришћанских Бугара. Изворност песама, и ако их није записао сам Верковић, него његови дописници из тих места, била је за њ, разуме

¹⁾ „Cesty po Bulharsku.“ стр. 35—40.

²⁾ По *Jagiћевом* „Arch. für slav. Philologie“ као да неће бити 2 свеске, него је Верковићева „Веда Словена — Le Veda Slave“ — изишла први пут у Београду 1875. (8^о, XVIII., 545.), а други пут у Петрограду, г. 1881. с натписом „Веда Словенахъ. Обрядни пјени отъ языческо врѣмя. Упавени со устно предање при македонско-родопските Българо-Помаци. Собрани и издани Стефаномъ Ил. Верковићемъ.“ Стр. 1881., 8^о, 583. V. Jagić, Archiv VI, 144.

Прев.

се, несумњива, те је он придавао збирци највећи значај по старини њених предања, која међу осталим доказиваху да су Бугари били исконски становници и власници Балканског полуострва. Ориџиналност поменутих предмета била је таква, да су већ у прво време тај епос многи оценили као јавну превару, и ако, с друге стране, неколико научника, међу њима и озбиљних (на пр. покојни чешки филолог Гајтар, професор у Загребу), вероваху у изворност Верковићеве збирке, целе или с неким само изузецима. Правој оцени и оверавању збирка није била подвргнута: једнима се то чинио просто сувишан посао, јер је ствар била јасна по суштини; с друге стране, тако оверавање требало је учинити на самом „лицу места“, а експедиција у такве забачене кутове не би била баш много угодна. Напоменућемо ипак да су неки (али врло мало на број) мотиви ових песама поновљени у поузданијих скупљача; морало се, дакле, мислити да су се изналазачи првобитног бугарског епа користили и неким изворним појединоствима бугарске народне поезије.

Жиречек је, за време својих путовања по Бугарској, био и у тим местима, у којима се налазило претпостављано гнездо овога првобитног епоса. Путник чини занимљиве напомене о животу тамошњих Бугара-мусломана, о њиховим народним песмама, али, као што се и морало очекивати, при свем распитивању није наишао ни на какав траг старог епа. Он пише:

„О каквим „преисторијским“ и „прехришћанским“ песмама, које је Босанац Верковић, антикварски трговац у Серезу, издао под звучном титулом „Веда славена“, прости Родопци ништа не знају. То је у толико чудноватије, што издавач као лица, из чијих су уста неколики му помоћници за њега записивали те песме, помиње поименце не само Помаке (и то и из самог Доспада), него и хришћанске Бугаре, па и Влахе пастире и најпосле Дигане, према чем би се могао претпостављати велики простор земље, на ком би та врста поезије била позната људма различних класа и народности. Имао сам много личних додира с Помацима из Доспада, Чешина и Неврокопа, имао сам годинама слуге, хришћанске Бугаре, из Разлога и Медника, говорио сам с хришћанима из целе Родопе, али песме о бугарском доласку у ову земљу, о изнадаску хлеба, вина, слова; о боговима с индијским именима, о Орфеју итд. — ником од њих нису биле познате. Само Мустафа из Доспада рече ми једном да он истина о том није ништа слушао код куће, али да се цела књига таквих песама продаје у Пловдиву у књижарници! Добри познаваоци Бугарске међу самим Бугарима одавно су ми већ те тобожње пронадаске проглашавали за хумбуг, због чега сам још у „Историји Бугара“ изрекао да су фалсификоване. Поштовања достојни старац П. Р.

Славејков, најбољи зналац народног живота бугарског, добро познат и с Рупчанима и другим крајевима Родопским, позитивно ми је не једном тврдио да је та Веда фалсификат целе једне кумпаније од учитеља у Сересу и Меднику; једном (то је било у Софији $\frac{5}{17}$ јануара 1882. г.) причао ми је: како је учитељ Харизанов из медничког краја, који, чини ми се, и сад служи у кнежевини (Бугарској) као судија, пред њим признао да је и он био „ортак“ при састављању Верковићевих песама. Славејков га је питао зашто су они уопште то радили, и добио је одговор, како су они тада мислили да ће тиме послужити слави народној: Верковић се поименце надао да ће овим песмама доказати првобитност Бугара и проналазак цивилизације од Словена. У осталом, те су песме махом писане путем прерађивања и допуњивања правих народних песама, у претпоставци да је „огромни“ метар у песмама знак дубоке старине. Међу младом бугарском интелегенцијом за те се песме заузимају само неки *logiotatoi*, који су се учили на страни, те земљу своју познају највише из књига, плати сарадници Верковићеве, који сада сви живе у Бугарској. Сам Верковић, колико ја знам, после рата живи у Петрограду¹⁾.

Заиста је он тада живео у Петрограду, где је нашао помоћ за издање друге књиге своје „Веде.“

али није нашао толико верних за своје проналаске, колико би јамачно желео, те је против неверних упутио исмевачку или увредљиву брошурицу, издану у Бугарској под именом „Седам година страдања у Русији“ или нешто налик на то.

Има у књизи Јиречковој и страховитих поједности. Такво је причање о походи места Батака, у ком су се десила 1876. године она страшна убиства, која, по речима инглеског комесара Беринга, „беху можда најгнуснији преступ, какви су умрљали историју садашњег века;“ извештаји америчког генералног консула Скајлера (Schuyler) и чланци познатог *Daily News*-овог дописника, Мак-Гахана, изазваше тада утисак од потреса, те, без сумње, послужеше као један од оних моралних узрока, који доведоше до руско-турског рата. На свом путовању 1883. или 1884. године Јиречек је још видео страшне трагове опустошења и слушао приче неколицине од оно мало сведока, осталих у животу онда од сече.

(СВРШИТЕ СЕ)

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

КЊИЖЕВНЕ ОБЗНАНЕ

А. Н. Пыпинъ. *Исторія русской этнографіи*; I.—II. Общій обзоръ изученій народности и этнографіа великорусская; III. Этнографіа малорусская; IV. Бѣлоруссія и Сибирь. Спб. 1890.—1892. — Четири књиге у 8°. Стр. 424 + 428 + 425 + 488.

(Наставак)

Осамнаести век пробудио је љубав к изучавању народности, старајући се, да схвати прави положај народа у држави, и да стече приближна појма о основним цртама, у којима се огледа његов карактер. С том пажњом, основаном на научном темељу, прешло је руско друштво у деветнаести век. На раскршћу прошлог и садашњег столећа стоји славни писац руске историје, Карамзин. Г. Пипин додирује се погледа великог историка с ове две тачке: како је он разумевао положај народне масе у држави, и колико је допринео специјалном изучавању народне старине, карактера и обичаја народних?

Да верније оцени Карамзинове мисли о руском

¹⁾ Ор. cit., стр. 344.—345. под линијом.

сељаку, писац их упоређује с мислима старијег му савременика, Радишчева, аутора славног „*Путешествія*“. Заслуга последњег остаће увек у примени идеја западног хуманизма на руско песништво, на савремене руске прилике. У име тих идеја протествовао је Радишчев против „крепосног“ права, тражећи слободу за милијоне подјармљених руских мужика. Тај протест био је написан у тако живим сликама, таким стилем и језиком, какав се тек кроз неколико деценија одомаћио у руској књижевности. До њега вртела се литература на шаливим мотивима и анекдотама — он је први додирнуо корен народног живота, показав с ретким знањем и умењем црва, што га је подгризао. То је историјска заслуга Радишчева. Карамзин је био противног мишљења. Поред свег свог теоријског либерализма и сентименталне филантропије — он није дошао до убеђења да ваља ослободити мужика, па није ни дизао свог гласа у корист његову. Напротив. Кад је требала лепа тема из народног живота, јављао се на сцену идилични „*поселянинъ*“, према ком је писац гајио теоријску нежност; ну кад би изашао пред аутора прави живот, с целим својим ужасним реализмом, онда се „*поселянинъ*“ претварао у му-

жика, идиличка теорија ишла је на страну, да уступи место реалној кнџтовској пракци. Он је волео „посељане“, кад је гледао у њима аркадске пастире, и био је равнодушан према правом народу, видећи у мужицима скуп људи „низкаго состоянiя.“ Тај двојаки одношај, пун контрадикције, нежан је у теорији и суров на пракци, провлачи се кроз цео живот великог историчара, кроз сва му дела, па, разуме се, и кроз капитални му рад, кроз „Историю государства российскаго“. Карамзин с одушевлењем говори о „россијанима“, даје им много лепих својстава, оправдава неке недостатке њихове упливом „века“; ну у самој ствари — народ је за њега био службена маса, назначена, да испуњава државне потребе: у старим „россијанима“ он види само верне поданике империје, предане слуге држави и покорне робове. Велики „народни“ значај „Историје“ налази г. Пипин у користи, што га је донела руском друштву, упознав га с рођеном му прошлосту.

Покрај свег тог, Карамзин има великих заслуга за изучавања „народности“. Историјска му критика пролила је много светлости на унутрашње стање старог друштва и народа, као никад дотле; с њим се завршују пређашњи тамни појмови о руској старини, мешавина факата с фантазијом средњевековних и пових књижника. Као човек јевронског образовања, гледао је он на руску повесницу с гледишта јевропских књижевних идеја; у својој историји хтео је да даде руском друштву оно, што су дали славни јевропски историчари свом народу: верну слику о прошлости, карактера и историјских преврата. Уплив јевропских литература дао је погледима Карамзина светао осећај општечовечанске идеалне истине. Он не брани Грозног, он не напада на Твер и Новгород, што су се противили тиранији. Ну извештачена, често лажна манира његова у описивању, утицала је рђаво на даљи развој лепе књижевности. Историја Карамзина служила је кроз неколико деценија као једини историјски кодекс, одакле су књижевници често узимали сижете за своје драме и романе. Побуду и спољашњу форму давао је Валтер Скот, а материјал и сентименталну маниру — Карамзин.

Рад Карамзина био је предговор руском романтизму, или, боље рећи, романтизму у Русији. Тај нови правац у руској књижевности формирао се под утицајем романтизма француског, немачког и енглеског, примајући из сваког по нешто. Он је помогао руској појезији, да збаци са себе тероризам и окове лажног класицизма, дајући дубљи основ површној сентименталности и приближујући књижевност народности. Псеудо-класицизам имао је

своје шуласте јунаке узвишених осећаја; романтика раширила је песничко поље, зближила је поезију са свима моралним покретима у животу, увела је народност као дубоку моралну стихију у књижевност, и тим неосетно демократизовала песничство. Романтизам, особито немачки, волео је чисту фантастику, којој је извор био средњевечно или савремено народно предање. То беше законити пут народном елементу и у руску књижевност, а уједно и највећа заслуга романтизма за изучавање и даљи напредак народности. Под утицајем тог новог правца појавише се нови зборници народних умотворина.

У једно исто време с развојем појма о народности помоћу поезије и историјско-социјалних изучавања, паралелно с радовима Карамзина ишао је други рад — у области социјалног изучавања старих споменика. Као у XVIII. веку, тако је и сад јевропска наука показала методу. Једно за другим појавише се радови Еверса, Френа, Кепена, Буле, Баузе, и Руса: Успенског, Погодина, Бекетова, Оленина, Бороздина, Стројева, Пољака, Ходаковског и т. д. Год. 1820. изиде славно „Разсужденiе“ Востокова о старословенском језику. Благодарети просвећеном Мецени, грофу Н. И. Румјанцеву, угледаше света многи драгоцени споменици старине, међу њима охолост старе књижевности: „Слово о полку Игорѣ“ (1800) и збирка билина и нар. песама Кирше Данилова, до зборника Рибникова, Хиљфердинга и Кирјејевског једини у књижевности познати споменик старог нар. епоса. Збирка Киршина изашла је први пут 1804. год. у слабом издању Јакубовича, други пут 1818. издаде ју „по приказанию“ гр. Румјанцева, Калајдович, који описа рукопис и даде историју му. То беше први корак у изучавању руског нар. песничства.

У то исто време почеше Руси ближе изучавати Словенство. Словенски свет, пише г. Пипин, био је из давних времена мало познат Русији, па чак и они му делови, које је осим племенског сродства везивала за руски народ једна веза, који даше Русији некад књижевну просвету, тражећи доцније од ње, да им заштити веру и народност од турског зулума. Источна политика Петра Великог и ратови против Турске, сеоба Срба у Русију за време Јелисавете, српски устанак и ослобођење — све је то будило словенски осећај код Руса, ну појмови о Словенима и тадашњој руској књижевности беху врло нејасни. Историјско-етнографски радови александровске епохе додирнуше се и те тамне области. Востоковљево „Разсужденiе“ било је научни почетак. Год. 1819. дође у Русију Вук Караџић; „Общество лѣв. рос. словесности“ изабра га за свог

члана; „*Росс. Академија*“ даде му медаљу за српски речник; Румјанцов нађе му научних радова; Библ. друштво даде му да преведе Нови Завет на српски. Око тог времена открише Чеси старе (као што се сад види, лажне) спомонике чешке књижевности: краљевдворски и зеленохорски рукопис. Председник руске академије издаје их у руском преводу 1820, год. Имена пољских научењака Лелевава, Нарушевича, Линде и највећег слов. песника Мицкјевича, стадоше спомињати у Русији с поштовањем. Несрећна 1831. год. прекиде тај лепо почетак братске узајамности, пре него што очврсну. У исто време дође у Русију карпатски Русин, Венелин, да доцније помоћу руском пробуди Бугаре. У књижевности јављају се први преводи из слов. нар. поезије: Вукове песме у преводу Востокова, „Песме западних Словена“ у преради Пушкина по Меријету и т.д.

Такав је био рад над изучавањем руске народности за време Александра I. Студије над народом, почете у прошлом веку, шире се; археологија, историја, филологија и славистика стају на шире научно земљиште. Романтизам, подражавајући и сувише из почетка западним својим узорима, узима руске сижете, изучава народне умотворине, дајући народности грађанско право у књижевности. Напредак је био толики, да је идуће царевине могло прогласити народност, поред православља и самодржавља, за трећи главни стуб државни.

Остављајући на страну питање о „званичној народности“ за цара Николе, г. Пипин прслази *Н. И. Надеждину*, прваку међу оним руским књижевницима, који ударише темељ научној етнографији и претходнику Бјелинског у критици. У то време, кад је Надеждин ступио на журналистичко поље, водила се у руској књижевности борба међу класицима и романтицима. Оштар поглед Никодима Надоумка (псеудоним Надеждина у „В. Европе“ Каченовског) опазио је, да ни једни ни други немају право, да ни први ни други не разумеју не само разлике међу класицизмом и романтизмом, но и правог смисла и задаће песништву и уметности; романтичари лакмислено понављаху туђе фразе о романтизму, губећи смисао здраве реалности, прошлости и садашњости у књижевности. Надеждин је високо ценио генијални дар Пушкинов, осуђујући ипак у њему оно, што је мирисало лажном маниром школе. Полевој и други борци за романтику разумеваху врло површно прави јој значај; Надеждин, као теоретик, образован на немачкој философији, умео је да подупире своје погледе сиљном логиком и огромним знањем; он је тражио, да основ уметности буде осећај реалности, да поезија служи идеји. Погле-

дима својим на руску прошлост, — књижевну и историјску, био је он претеча Бјелинском и из почетка први му учитељ. И у борби међу „западњацима“ и словенофилима, која се онда спремала, да избије на површину, није он држао страну ни једнима ни другима; као рационалиста, као човек који је мало веровао у стару Русију, и као поштовалац Петра В., — Надеждин није се могао начинити словенофилом; да постане западњаком не даде му здрав поглед на реалне прилике руске, презираше сваке имитације, сваког натицања великих капа на мале главе и обратно. Он је први јасно ставио питање о формацији руске народности и о времену, од кад треба датирати руску књижевност. Ну и он, као и многи тадашњи руски научењаци, стајао је под утицајем званичне народности.

После једногодишњег прогонства за штампање „Философског писма“ Чадајева у свом „Телескопу“, Надеждин напусти књижевну и журналну критику, остави студије над археологијом уметности и над естетиком (предмети, о којима је читао у московској универси) и одаде се етнографији. Год. 1846. стаде делати у „Географском Друштву.“ Први рад му „О етнографском изучавању руске народности,“ прочитан те године на годишњем скупу Географског Друштва, побуди последње, да отпочне свестрано изучавање народа. Надеждин написа питања, која 1847. беху послана у 7000 примерака просвећеним људима у све крајеве Русије, с молбом, да одговоре на њих. Из скупљеног, тим начином, материјала, изидоше шест томова „Сборника“ и неколико томова „Записака“ Географ. Друштва; Даљ се послужи тим рукописима за свој славни „*Толковий словарь живого великорусскаго Языка*,“ а Анастасијев издаде по њима најбоље дело те врсте: „*Народныя русскія сказки*“. Год. 1852. прочитао је Надеждин у седници друштвеној извод из свог дела „О руским народним митима и сагама,“ ударајући њим темељ научног изучавању народних предања. Студије његове над сектама, без погледа на њихов гадан, полицијски карактер, бациле су много светлости на живот и обичаје разних расколничких руских јереси у Русији и ван граница јој. Оснивања критичког етнографског изучавања, место пређашњег дилетантизма, остаће највећом заслугом Надеждина.

Типичан представник дилетантизма у етнографији беше некад славни (од 1830—50.), а сад заборављени *И. П. Сахаров* (1807—1863.). Био је то пуки самоук у етнографији, а често и пука незналица. Из семинарије, где се из почетка образовао, није изнео бог зна шта; медицина, коју је доцније изучавао, није му могла дати, као ни једна специјална

школа те врсте, ширих погледа; он сам, мислећи о себи врло много, као обично сви самоуци, није се старао, да допуни своје знање. Као пропагатор званичне народности, која се огледала у безусловном хваљењу старине и у мржњи к свему западном, није имао Сахаров доста погрдних речи за иностранце; »немачка пасмина«, »мародери«, »прекоморске скитнице« — нису имали на њега утицаја. »Благодарим Богу — пише он — што над мојом главом није радила ни једна француска тварь.« Охол сам, што око мене није било ни једног немачког скитнице.... За мене ни једне руске копјејке није отишло у шпаг скитницама,« и т. д. У опште друштвени погледи Сахарова долазили су често до комизма.

Год. 1836. поче он издавати огромно дело »Сказанія русскаго народа«, које је требало у седам томова, а у тридесет књига, да обухвати сав материјал (потребан и излишан) за изучавање руске народности. У првом тому налазе се чланци, као »Словено-руська митологија,« у ком Сахаров »критикује« радове старих митографа (Нестора, Гизеља, Попова и т. д.) и даје преглед радова туђих научењака, Немаца, Француза, Пољака и јужних Словена, о словено-руским боговима. Све је то нетачно и у највећем нeredу, јер је аутор могао цитирати само оно, што је било у руском преводу. У другом тому налази се, међу осталим, студија о руској магији. Сахаров доказује, како је бајање и врачање унесено у Русију са стране, јер побожан »руски човек« није могао тако шта измислити. »У руској земљи, пише он, пређоше астролози почетком социјалног јој уређења, и пустише своје појмове тако дубоко у поролични живот, да и данас у селима постоје тамна сећања на судбину човечју..... приметимо узгред, да је и руска народна символика »порождење астрологовь« и т. д. На другом месту, да скине с прастарих Руса »позорную тѣнь многобожія«, Сахаров доказује, како они нису били незнабошци. У трећем тому појавише се народне песме. Издавалац вели, да их је скупио у неколико губернија, ну мало где назначиће тачно одакле је песма. Осим тога, у збирци се налазе песме из старих зборника нар. поезије, особито из Чулкова. Варварског обраћања Сахарова с народним умотворинама критика није одмах опазила и ако јој је требало завирити само у издања старих зборника (н. пр. Чулкова) па да види како је Сахаров брисао, писао и дотеривао. С билинама поступио је још горе. Он вели, да их штампа по рукописном зборнику Бјелског; међу тим тог зборника није нико видео у Сахарова, а нема га ни у богатој збирци његовој, што је прешла

грофу Уваровом после смрти му. Безсонов, почињући 1860. год. издавање зборника нар. песама Кирјејевског, прегледао је старе текстове и нашао, да је Сахаров поправљао билине, а некоје, као на пр. билину о Акундину, да је просто фалсификовао. О народ. приповеткама у збирци Сахарова није данашња критика бољег мишљења; језик, којим су писане, не нађе потврде у живом народном причању.

Па ипак је он имао успеха у своје време. Тај успех тумачи г. Пипин новином саме ствари, материјалом, што га је давао Сахаров. Предмет је био мало познат. Издање песама, прича, пословица, загонетака, опис обичаја, бајања и враџбина; издање старих речника, буквара, путописа — све је то било у научном свету новост за оно време, која је лако производила сензацију у ширим круговима. Етнографија налазила се у повоју; учени људи нису могли одмах проверити огроман материјал, што га је пружао Сахаров; њих је занимала сама ствар, а не његове мисли о њој. Што они не моглоше — учини време, које осуди Сахарова за учињено кварење изданих текстова, а често за фалсификацију.

Старији му савременик беше проф. Снегирев (1793—1868.). Био је он спремнији од Сахарова за рад, бар у наукама, које граниче с етнографијом. Дело му о пословицама (1831. год.), прва је систематска књига у руској етнографији, која стоји на научној висини свог времена. Снегирев почиње своје дело општим уводом у пословице, говори о њиховом извору и значају, расправља о пословицама у Јевреја, Грка, Римљана, у нових јевропских народа, у Словена, напоследку, у Руса. С друге књиге почиње се набрајање самих пословица, раздељених по садржају, с набдевених коментарима. И ако су 50-те године, помоћу филологије и компаративне етнографије, пошле даље, дело Снегирева није изгубило вредност, као први научни покушај и као савесно скупљен материјал. Други му рад, о народним празницима и обредима (1838-39.) био је још богатији садржајем. Књижевност XVIII. века домишљала се о историјском значају старе нар. поезије и народних обичаја, назирући у њој остатке из незнабошког доба. Снегиреву је било познато, како је тумачила народну старину класичка археологија; он се позива на Шлегла, Ваксмута, Отфрида Милера, и жали, што се не може послужити делима Шелинга, Грима и Шафарика. Као у књизи о пословицама, тако и овде скупио је Снегирев, које сам, које од других, које из старе, које из нове књижевности, обилат материјал; разрада, разуме се, није савршена, ну нова руска литература нема о обичајима ничега бољег. — Трећи рад Снегирева беху врло занимљиве студије о са свим

новом предмету — о лубочним сликама. До њега није нико поклањао пажње тој огромној, љубопитној грани књижевности за народ. То је био његов најмилији предмет, ком се он често враћао од 1822. год. до последњих дана свог живота Д. А. Ровински, радећи доцније над истим предметом, одаје хвалу студијама Снегирева „какъ истиному сокровищу.“ Радови му на археолошком пољу, издање московских и подмосковских споменика и описи Москве беху, по критици Забјелина, много слабији.

Преко Пасека, о ком г. Пипин говори, као о симпатичном представнику искрене љубави к народу, пређимо *Владимиру Ивановичу Даљу* (1801—1872) писцу речника живог руског језика, скупљачу нар. умотворина и даровитом приповедачу. Од 1819. год. почео је Даљ записивати све, што је чуо, као војник, лекар и виши чиновник, на разним путовањима по Русији из уста народних. „Ја сам свуда срањивао, пише Даљ, како говори књижник и како би изрекао у беседи ту исту, доступну му мисао уман човек, ну прост и неучен, и не треба да говорим, да је превага остала увек на страни последњег.“ Г. Грот умесно примећује, да у тим речима лежи кључ целој књижевној делатности Даља: што је више мотрио и записивао, тим већма се убеђивао, како руски књижевни језик не ваља. Да открије књижевницима богатство руског народног језика, Даљ је скупљао четрдесет година речи и 1861—68. изиде монументални му труд: „*Толковий Словарь великорусскаго Языка*,“ у четири тома (in 4°). У Речнику г. Пипин разликује две стране: скупљен материјал и теорију Даља. Богатством материјала Речник надмаша све, што је једно лице кадро било створити не само код Руса, него и код других народа. Апстрахујући корист, што ју приноси Речник као подручна књига, треба имати на уму његову вредност за руску етнографију. Речник је пружио огроман материјал за изучавање живог великоруског језика, дао је грађу за историју му, у гомили речи, што сачуваше старе, заборављене облике, дао је нове факте за тумачење историјске формације језика, дијалеката и т. д.; на послетку, он је подсетио књижевност на богате изворе нар. језика, који би могли оживети и освежити језик књижевни. Тај скупљени материјал остаће највећом заслугом Даља; ну теоријско му мишљење о језику не може издржати критике; оно је било на уштрб капиталном му делу.

Даљ се уверио, да је руски књижевни језик искварен, и да та исквареност долази од туђих речи и од неправилне употребе својих (што је пребацивао чак и Пушкину); да нађе злу лека, Даљ стаде уводити место туђих народне, или сковане у „народном духу,“ речи, народне фразе и обрте. На несрећу,

ту, донекле оправдану, мисао, дотерао је до крајности. Заборављајући, да је књижевни језик сложена историјска појава, коју не ствара ђуд књижевничка, а читави делови народне просвете, да нема књижевности, која се развија, а која би се непрестано могла служити само народним речима и не узимати — Даљ је хтео на један пут да прекрха оно, што створише поколења. Смешно је кривити књижевност, пише г. Пипин, у примању туђих речи и туђег начина мишљења, кад јој ваља изразити читаву систему нових појмова, за коју народни језик нема имена, ни форме схватања. Од примања хришћанства па до данас улазе туђе речи у руски језик, да означе нове ствари и појмове. Народни језик има своје синтактичке особине, свој ред речи и т. д., ну сложени процеси мишљења и сложен садржај им траже и сложенији облик у изразу, и онда књижевни језик ствара ред речи и саме речи, које изгледају ненародне. На преображај тих нових елемената утиче доцније само друштво и народ. У том се и показује животна снага језика, што он у самом себи, природно и постепено, налази средства, да исправи крајност, да нађе за нове појмове простији и живљи израз, народнију форму. Чим друштво стане варити нов садржај, у језику се почиње поварња, и кроз неко време туђа стихија уступа места новом народном изразу. Тај је удес већ постигла гомилу туђих речи, што их је примила књижевност XVIII. века. Судбина Шишкова најбоље доказује, да развој језика зависи од ширења просвете у друштво и народ; чим је маса просвећенија, тим јој је и утицај већи на усавршавање језика и на садржај књижевности.

У погрешку Шишкова пао је и Даљ. Он је хтео сам да реформише књижевни језик. Њему се није допадала ни граматика, ни правопис, ни синтакса. Место туђих речи Даљ се поче служити својим, скованим у народном духу, па их унесе чак и у свој речник.¹⁾ То је највећи недостатак тог, поред академског, најбољег руског речника.

Плод скупљачког рада Даљевог друге врсте беше огромна збирка (1862.) народних пословица, узречица и т. д. Даљ их је скупιο и наштампао до 30,000. Колосалну ту збирку није још наука разрадила, и проћи ће још много времена, док ју разради. Осим тога, Даљ је имао збирку нар. песама, коју је уступио И. В. Кирјејевском и збирку нар.

¹⁾ Тако н. пр. Даљ употребљује место: „горизонтъ“ — завѣсъ, озоръ, закрой, глазоетъ, небозетъ; „адресъ“ — пасмѣла; „атмосфера“ — колоземица, мироколица; „пуристъ“ — чистякъ; „эгоизмъ“ — самотство и тд. И нехотице падају нам на памет загредска господа, са својим: с места гибалима; с места кретаљима, благовалиштима (ресаурација), и другим смешним варваризмима.

приповедака, коју је дао Афанасјеву, да се послужи њима као материјалом за своја издања. Његовом збирком лубочних слика, која се сад налази у петроградској јавној Библиотеци, користио се Д. А. Ровински. Велику заслугу по руску етнографију стекао је Дал и скупљањем народних празноверица. Многе од њих пропратио је неуморни радник својим ошторумним тумачењем.

Сахаров, Снегирев, Пасек и Дал беху етнографи скупљачи; на њиховим друштвеним погледима огледа се утицај ондашњих појмова о »званичној народности«; ко би их оцењивао с те стране, погрешно би, јер то не беше њихов главни рад. Они су се бавили скупљањем материјала за изучавања те народности, о којој су сви говорили и коју је мало ко знао — и то је њихова заслуга. Ну била је друга група »научењака«, ултра-словенско-руских археолога и патријота у духу Венелина, као Морошкин, Савелјев Растиславич, Вељтман и Чертков. Главни им орган беше »Маяк«, орган »савремене просвете у духу руске народности«, као што он сам себе назива, у самој пак ствари представник обскурантизма, који је негирање Запада и науке довео до карикатуре. Жалосно је једино то, што људи, који су у њему радили, не беху хумористе, већ заштитници »званичне народности« николајевских времена.

»Маяк« (излазио од 1840—45.) био је задатак да брани руску народност од злог утицаја западне просвете, или, ако је она баш потребна, да ју преради и допуни »у духу руске народности.« У то име сав бољи део руске књижевности није ваљао, био је »издајица народности«; цела поезија Пушкина била је »грђховна и зловредна«, у Љермонтова био је и »слог не-рускиј, и дух не-рускиј и направленије не-руское.« Свему том био је крив Запад. »Истина дух времена, пише »Маяк«, од бога је, лажни — »од заблуделих људи, које води отац лажи«; усавршавање човечанства, о ком говоре, лежи у овом: »божја црква војује с незнабоштвом«; обрлаћен ђаволом, огрезао је запад у погаништву; »јевропске идеје противне су јеванђељу« (зато је »Маяк« негирао теорију Коперника и физичке законе; те идеје воде Запад погибији, и само онда, кад се избави од њих, »биће крај Револуцијама, Слободоумству, Реформатству и Папству, тим четирма коленима једног корена — римског погаништва, и тек онда ће на Западу, на згариштву царства »језичника«, царства овог света, засијати Исток — царство божје, чудо божјег свемогућства и милосрђа.« Даље се већ није могло! Да буде у журналу што више »народности«, уредништво јавља, да ће доносити чланке, што их пишу православни

мужици »их рускимъ роднимъ умомъ-разумомъ и деревенскимъ складомъ«. Сигурно у име те »народности« »Маяк« је штампао чланке, у којима је проповедао веру у духове, вештице, враџбине и тд. као у духовна својства руског сељака.

Случај је хтео, да издаваоци »Маяка« буду пореклом Малоруси, и да се у њему појаве многи, радови малоруске књижевности, као приповетке Основјаненка, песме Артемовског-Хулака и Шевченка, чланци о малоруској етнографији Срезневског, Костомарова, Сементковског, критички прикази малоруских књига и заштита малоруске књижевности против нападаја с разних страна. Та заштита била је добра страна »Маяка«, ну самој малоруској књижевности, појављујући се на ступцима тог гнезда обскурантизма, више је шкодила, него што је користила. Добар део нападаја Бјелинског на малоруски књижевни покрет ваља приписати том факту, што га је бранио таки журнал, као »Маяк«.

Студија над руском историјом »у духу народности« доносио је »Маяк« из пера двојице историчара обскураната, Савелјева-Ростиславича и московског професора Морошкина. Савелјев је развијао мисао Венелина о Словенима, као о староседиоцима Јевропе, енергички протестујући против норманске теорије о почетку руске државе. У свом жару доказивао је како је сеоба народа постала у главама најновијих историчара, како су у Јевропи V. века живела та иста племена, која и данас живе, како су Хуни били руским народом итд. По његовом мишљењу, измислили су норманску теорију Немци, да понизе руски народ; они су гонили Ломоносова, највећег генија после Петра, те није могао написати руску историју, и открити у природним наукама оно, што открише туђи научењаци. — — Морошкин (1804—1857.) био је професор московског универзитета. По комизму радови му надмашују све, што се писало у историји. »Још у 1837. год. — пише Морошкин — падало ми је на памет, да доведем име наше отаџбине од речи *роџа, аругъ, розга* или *лоза* (Roscia, Pruthenia, Ruthe, Rosgi); ну не имајући онда доста доказа, одрекох се од те смеле претпоставке; сад пак, одупирући се на многе историјске и филолошке податке, могу с пуним убеђењем тврдити, да *Русь* долази од речи *лѣс* (шума) или *роџа*.«¹⁾ Руско име, протумачено тим начином, налази аутор где год хоће; ретко је племе у Херодота, Плинија, Страбона, које он не би могао изврнути по својој методи и дотерати га на свој ка-

¹⁾ Називе руске земље од најстаријих времена до данас набраја Морошкин овако: Roscia, Ruthenia, Рагуза, Ugrj, insula Rugasen, Rox-alani, Rozani, Рязань, Рязандь, Рязцы и т. д.

луп, па да означује становнике *лѣса и роше*, т. ј. Руса. Један пут му падоше шака Турци. Начинив над њима ту исту операцију, Морошкин узвикује: „итакъ прѣше турки сѣтъ народъ *лѣшій*, а если, *лѣшій* то и русскій!“ Немцима прети Морошкин, како ће устати велики цар Волге (под којим школа Венелина разуме Атилу, као словенског или руског цара), који ће сјединити све Словене под једну заставу, и онда ће тевтонски свет вратити словенском свету све, што му је узео за 1500 година. „Москва је Кремаљ целог Словенства“, пише славни професор. Узалуд би хтели да утврде словенску народност без протектората Московије. Судбина је дала Словенима, да бирају једно из двога: или да буду Руси — или Словени Јевропе т. ј. робови: треће је немогућно. Ну нека се не туђи словенско срце од руског имена; име Руса је најстарије, опште име свију Словена, које су сви носили, чим су населили Јевропу.“

То место, које писцу историје етнографије и сувише мирише словенофилством, важно је због тог, што је оно једино своје врсте, што се у њему огледају политички назори Венелинове школе. Репликујући на њега, пише Пипин: „Осећај народне индивидуалности ушао је у тело и крв савремених Словена; они не желе да буду Руси, да се изгубе у Русији, изгубив свој индивидуални карактер — или Русија треба да се измени, да постане другом, па да се стапање може свршити без насиља на поједине народности, насиља „всегда бѣдственнаго и для нихъ оскорбительнаго.“ За „стапање“ није доста оно, што је било пре хиљаду година (т. ј. ако узмемо да је било); сад се траже услови, који одговарају данашњем историјском положају. Треба да се „слияніе“ јави као високи морално-политички идеал, па да добровољно привуче себи народе, сама спољашња сила створила би једино Тамерланову империју, недуговечну, без славе.... Запад је привлачио и привлачи Словене разним начином — не само силом, на коју може одговарати сила, већ и моћним утицајем истинског образовања, ретким развићем научног знања и културе; тај утицај могла би Русија претегнути само онда, „кад би озбиљно ступила на тај исти пут, на пут слободног и широког развоја своје народно-социјалне снаге — а тога баш нема до сада.“

Прелазећи преко треће групе руских етнографа (кнез Цертељев, Максимович, Срезњевски, Бођански, Метлински и на крају периода Костомаров), који су се бавили више изучавањем малоруске,¹⁾ народности карактерише Пипин николајевска времена, као

¹⁾ О њима говори Пипин на широко у трећем тому своје Историје Етнографије.

терен, на ком је текао рад, и прилике у којима се онда налазила наука и књижевност.

Друштвена мисао, одмах из почетка владе цара Николе, нашла се под највећим притиском. Катастрофа, која пада на либерално коло Александровог времена (декабристе), прогнала је из друштва читав низ тежња и идеја, што смераху на исправљање друштвених недостатака и на буђење социјалне самосвести. Слаб одсевак покрета показивала је само књижевност: већи део њен служио је идејама времена, а мањи будио је друштвену свест (круг Герцена), док и њега време не угуши. Снаге, којима је располагала наука беху слабе. Етнографи, већином неспремни људи, говорили су о народним умотворинама, ну пред реалним стањем народа заклапали су очи или су износили идиличне слике срећних мужика.

У осталом, прилике сметаху сваком успешнијем раду. Царевање имп. Николе примило је и наставило традиције св. Алијанције; програм „народности“ био је потпуно сагласан с том традицијом; „народност“ је требала само да ојача реакциони смисао владајуће системе, која је признавала само битност руске културе и одрицала сваку везу са западом. Самодржавље, православље и народност — то беше девиза времена. Како је администрација гледала на књижевност и науку, у којима су се огледале мисли о народности — види се најбоље из историје ондашње цензуре.

Изучавање народа и историје му, није се допадало администрацији. Тако н. пр. год. 1844. П. Кирјејевски, намеран да изда зборник нар. песама, сумња да ли ће их цензура пропустити. Брат Иван даје му врло карактеристичан савет, да оде министру Уварову, ако буде у Москви, и да му докаже како су то песме *народне*, а оно што цео народ пева, не може остати тајном... „Уваров ће сигурно разумети и то, какву ће репутацију створити себи наша цензура у Јевропи, запретив *народне песме* и још *старинске*. Сва ће се Германија смејати.“ — Год. 1848. наштампao је Бођански, проф. московске универсе и члан москов. друштва за историју и старине, у друштвеном органу „Чтенія“ превод књиге Флетчера о Русији Ив. Грозног. Зато је та свеска била забрањена, друштво је изгубило право да може само цензуровати своја издања, а Бођански катедру и секретарство у друштву. Изречан превод Флетчера лежи и данас запечаћен у магацину москов. универс. — У четрдесетим годинама издаде Костомаров у Харкову своју министарску десертацију о унији. Зато што је питање било расправљано доста самостално, књигу конфисковаше и уништише.

На крају царавања Николе I. услед револуција

на западу, цензура и притисак дођоше до крајности. Свако министарство, а често и поједина њихова одељења, имало је своју цензуру за ствари, које су писане о њему; над тим мањим била је једна општа цензура и над њом цензура над цензурама, т. зв. Бутурлински Комитет, основан другог априла 1848. год. Цензура је косо гледала на свако писање не само о Словенима, већ и о самим Русима из Волиња и Галиције. Тако н. пр. год. 1841. из песме Хомјакова „Кіевъ“, у којој песник набраја народе, који долазе да се поклоне Кијеву, избацила је цензура стихове: „Браћо, где су синови Вилиња — Галиција, камо твоје деце?“ — Како је цензура разумевала словенске симпатије, види се из реферата јој, поднесеног 1841. год. министру просвете: „У последње време некоји журнаи, а особито „Москвитянинъ“, износе, како Словени, који живе под Аустријом и Турском, много пате, и наговешћују им њихово ослобођење испод туђег јарма... Тешко је не видети опасности у пропаганди, која буди саучешће према некојим словенским народима, износи им пред очи Русију као главу, од које се могу надати бољој будућности и јавно тапше тежњи им за ослобођење...“ — Год. 1853. добила је цензура формалан налог, да не пропушта оне народне умотворине, које „нарушають добре правы.“ Сигурно под утицајем таквих наредаба хтеде један академичар да избаци из Даљеве збирке неких 8000 пословица. — Из историје смело се писати само оно, што је било светло, а о црном само онда ако писац прво превуче белим. Тако на пр. 1854. издаје цензура наредбу, да треба подврћи најстрожијој пажњи, „дела, у којима су описане тужне појаве руске историје, као времена Пугачова, Разина и тд.... устанци и сваковрсна нарушења државног поретка, као неумесна и „оскорбителны для народнаго чувства.“ И даље на другом месту; „Особито треба пазити на тежњу некојих аутора, да пробуде у читалачкој публици необуздане заносе патријотизма (!) општег или провинцијалног...“ На послетку цензори добише налог, да сваког књижевника, који поднесе цензури дело, штетно у политичком и моралном погледу, јаве у полицију, која ће знати, шта јој ваља с њим чинити. За сваку непажњу беху цензори строго кажњени. Тако на пр. год. 1855. спремаху „Московскія Вѣдомости“ у славу стогодишњице московског университета, историју университетске штампарије; разуме се, да је у њој било споменуто и о раду Новикова. Тај факат био је доста, па да Снегирев изгуби цензорско место. Кад је 1834. год. проф. Уваров ставио питање цензури, да ли треба ширити књижевност за народ, одговорила је последња, да је то „не только бесполезно, но и вредно.“

Под таким погодбама стењала је наука, ну књижевност још горе¹⁾. Критиковати, ни одушевљено хвалити није било слободно — штампа је смела само констатовати, да је све добро, „все благополучно.“ Система „званичне народности“ била је заштитом крепосног права; под окриљем њеним могли су тријумфовати само обскуранти око „Пчеле“ и „Маяка.“

Поред свег зла, што га је николајевска епоха нанела науци, Пипин одаје јој ипак признање за ове три мере: 1) за оснивање археографске експедиције и комисије; акти и летописи, што их је комисија издала, дадоше богат материјал за изучавање руске старине; 2) за оснивање катедара словенских језика у универзитетима; нова славистика поче се први пут научно занимати словенским светом, до тог доба мало познатим у Русији; — 3) за упућивање младих научењака у иностранство, да се спреме за универзитетске катедре, непосредан и жив утицај јевропске, особито немачке науке задахнуо је нов живот у руску свеучилишну науку. Трећа мера одговарала је најмање програму „официјалне народности“, но била је најплодотворнија по руску науку и образованост. Резултати тих мера, у свези с унутрашњим развићем књижевности, показаше се на крају николајевских времена; они отварају нов период у историји руских етнографских радова.

(Наставиће се)

Р. Кошутић.

Правник, лист за правне и државне науке. Власник и уредник др. Мил. Р. Веснић. Бр: 1, 2, и 3. Београд 1892. год.

После толиких правничких листова, разних по имену, трајању и својим уредницима, имамо најзад да забележимо „Правника.“

Несрећна коб, која наше правничке часописе прати од вајкада, мислили смо да неће мимоићи ни „Правника“: страховали смо да се наша правничка публика ни овог пута неће достојно одазвати, и да ће с тога и овај покушај пропасти још у зачетку своје. Ето то је узрок што смо се уздржавали да упознамо наше читаоце с овим листом и да дамо свој суд о првим његовим бројевима. Али, хвала Богу, нас је ова слутња мимоишла, 18. смо у свесци мартовској овог часописа прочитали обзнану уредништва да је опстанак „Правника“ осигуран за целу годину.

Овај извештај морао је зарадовати све пријатеље овог листа, и ми, поздрављајући овај успех „Правника“, од срца му желимо што дужи век.

¹⁾ Види опширну карактеристику николајевских времена у делу А. Н. Пипина: „Характеристика литературних мишљивих“ Спб. 1890. (главу III. а особито X.-ту).

Садржина „Правника“ у главном је подељена на чланке из свију грана правног знања, на извештаје из суднице, књижевни преглед, гласник и подлистак. Као што се већ из овога види, у „Правнику“ је заступљено све оно, што један добро уређени правни лист треба да има.

Између чланака нарочиту пажњу обрађају на себе ови: *удава или самовласно хапшење за дуг у старом српском законодавству и у народним обичајима*, од Стојана Новаковића; — *Заштита тргов. жигова*, од Мил. Марковића, и *Општинска самоуправа и наш општински закон*, од Јов. Милићевића. После ових долазе: *Менично право у законима и теорији*, од Јов. Аћимовића; — *умно неразвијени, судско-медицинска расправа* М. Р. Васића; — *Институт за међу-народно право*, од др. Мил. Р. Веснића; *о значењу чл. 28. Устава*, од Ст. Максимовића; — *О промјени стечајнога права*, од Игња Вагнера, одвјетника.

Нашу пажњу нарочито привлаче прва три чланка, како по изради тако и по ствари које се у њима третирају. Али нарочито чланак „Удава или самовласно хапшење за дуг“, као прилог к познавању средњовековног нашег поступка, драгоцен је добитак за нашу правну литературу, јер су радови ове врсте у нас тако ретки, да се могу на прсте побројати. У овом чланку посве зналачки и врло исцрпно представљен је један старији обичај парничног поступка при суђењу за дуг. Читалац овде налази врло интересне податке о позивању дужника на суд као и о удави т. ј. о хватању, апшењу или придавању суду или тамници свог парца или дужника, који се обичај, и покрај тога што је против њега било Душаново законодавство, умео у разним менама да одржи у народним правним обичајима све до нашег времена.

Овде, где је реч о старини српског права, згодно нам је скренути пажњу читалаца на интересне податке које нам судија апелационог суда, Душан Димитријевић, износи у одељку: „Грађа за правну историју.“ Док нам, дакле, Новаковић, износи један обичај из поступка у нашој држави за време Немањића, дотле нас г. Димитријевић упознаје са стањем судства у почетку обновљене Србије. Подаци ови драгоцени су за радника, који буде предузео на се да пише историју српског права. С тога је веома похвално и за Димитријевића и за уредништво, што су се постарали да се из прашњаве судске архиве изваде и на тај начин данашњем нараштају покаже, како је суђење било у Србији у прва времена по ослобођењу њеном од Турака.

Напомињемо још да је овај посао само про-

дужење рада, који је раније предузео (у Браничу од 1887. године) Јов. Предић, судија првостепеног суда.

Чланак „Заштита тргов. жигова“ јесте једна новина у нашој правној књижевности. Јер и ако је жигово право регулисано у нас нарочитим законом, и ако међу модерним правним дисциплинама жигово право заузима угледно место, опет о њему у нашој и иначе скромној правној књижевности, до појаве овог чланка, није било ни речи. Писац ту врло лепо објашњује потребу обележја, потребу симболичких знакова, који везују једну ствар за одређену личност, и из којих се најзад створи трговачки и фабрички жиг: *Signa mercantorium*. — Он нас уједно упознаје да се идеја о заштити жига с обзиром на личност произвођача појављује на имаку XVII. века, да се установа трг. жигова разви почетком овог века, а да тек у другој половини овог века дођоше и специјални закони и уредбе о жиговини и њиховој заштити, који се према системи и својим начелима могу поделити на *романску и англо-америчку и германску групу*. Што нам нарочито из овог чланка ваља запамтити, то је тврђење пишчево: да се у данашњем веку трговачких шпекулација жиг појављује као заштита против сваког покушаја да се неко користи правом и својином другога. А како писац, као јавни правозаступник има и сувише искуства, колико се често туђ жиг злоупотребљава, то је и био у стању да нам изнесе врло основане разлоге да је, ради одржања заштите жига, потребно нарочито законодавство о жиговом праву.

Јов. Милићевић, књижевник је, који је узео на себе врло благодарну дужност, да нас од времена на време упознаје с једном храном управног права. Па онако исто, као што нас је у „Браничу“ упознао с „*Nabeas Corpus*“, тако нас сада у „Правнику“ врло лепо учи о општинској самоуправи и нашем најновијем општинском закону. — Сви смо ми чланови неке општине и, као њени грађани позвани смо да вршимо општинска права и дужности. С тога нам свима, на првом месту, стоји у задатку, да се упознамо с уређењем ових „чланова државног организма“, а за тај смер веома нам згодно може послужити овај чланак Милићевићев, услед чега ми га топло и препоручујемо нашим читаоцима.

„Менично право у законима и теорији“ је дело, које Јов. Аћимовић, судија у трговачком суду, намерава одштампати. Из тога дела он је пустио у „Правник“ одељак, у коме се говори о издању меницама, управо о лицима која су способна да се по меницама обавезују. Овде нас је нарочито занимало пишчево гледиште, основано на ономе, ка које

у западној Јевропи, да оним наређењима нашег законика, по којима се сељаци не могу обавезивати по меници, нема места. Не хотећи да се упуштамо у оцену разлога, које г. писац наводи у одбрану овог свог гледишта, ми само констатујемо факат, да је ово законско ограничење неизоставно покрај оних бенефиција, које се у § 471. грађ. поступка дају сељачком сталежу и којима се иде на то, да се у интересу економског стања наше земље, сељачки сталеж сачува од крајње немаштине и пропасти. Истина је, и г. писац врло лепо примећује, да циркулацији овог кредитног оруђа врло много смета то, што имацац његов мора увек да разбира је ли дотични дужник или солидарни јамац сељак, или не. Али ипак нико, па ни он неће спорити, да би куд и камо било теже кад би менични повериоци морали да разбирају увек да ли они, с којима ступају у меничне операције, имају што год и преко 5 дана орања земље и куће! Нама се чини, да наше прилике неодступно захтевају да поменуто наређење грађ. поступка и даље остане, ма то било и по ту цену да наш менични законик не одговара у свему модерним законима. Јер, на послетку, за повериоца нема никакве опасности, баш да је и наишао на дужника који нема пасивне меничне способности; пошто по нашем закону, ако дотична обавеза није за њега „меница“, он је по њој одговоран као по грађанској обавези, а сам г. писац вели да између меничних и грађанских обавеза нема велике разлике: и једну и другу ваља испунити. (Има кад је реч о солидарним меничним јамцима.)

Судећи по овом одељку, по богатој грађи која је у њ унесена, по јачини теоријског знања, поред велике праксе коју писац мора имати у меничним стварима као судија трговачког суда, ми изјављујемо основану наду, да ће и остале партије овог дела одговорити свима очекивањима, па с тога смемо још у напред да искажемо своју радост: што ће наша врло слаба менично-правна књижевност бити обогачена једним ваљаним делом.

Али, и ако овај чланак г. Аћимовића по свој изради заслужује сваку хвалу, ипак зато не треба нам за зло узети што ћемо замерити његовој појави у „Правнику“. Кад се једна партија из целокупног дела износи нарочито пред читалачку публику, онда се, по нашем мишљењу, иде на то да се на њу обрати нарочита пажња, коју важност самог предмета изискује, и која се иначе можда не би уочила. Ту важност, ако игде а оно код менично-правних питања опредељује корисност. Међу тим, пречишћавањем питања о меничној способности није ни приближно тако важно ни корисно за оне, који имају посла с меницама (јер није спорно), као што

су друге партије из ове гране права. Писцу, као судији, јамачно је познато колико тешкоће судији (види спор крагујевачки) задају одредбе о покрићу, и које питање није могло дефинитивно да се расправи ни на међународном конгресу у Анверсу. Сем тога, писцу је познато како се неједнако разумеју одредбе нашег законика о праву имаоца менице на накнаду од солидарних јамаца. С тога налазимо да, ако је што и ваљало као нарочито изнети из дела, које ће се у скоро одштампати, онда је то требало чинити с питањима спорне природе, а питање о меничној способности, као мање важно, оставити да се прикаже уз само дело.

Ну да не би се ове замерке од ма које стране криво разумеле, ваља нам напоменути, да ми не бисмо чинили никакве напомене о појави овог чланка, да је он нарочито намењен „Правнику“. Питање о меничној способности таман је згодно за чланак, и, само за себе обрађено, имало би потпуно места у „Правнику,“ али, као што рекосмо и раније, оно нема ни приближно такве вредности, да се у случају, кад на расположењу стоје толике друге партије целокупног дела, оно нарочито изbere и изнесе пред читалачку публику.

Целом правничком свету у Србији познато је, да је г. министар правде спремио још пре прошлог скупштинског сазива пројекат за нови стечајни поступак. Одредбе досадањег поступка показале су се или као незгодне или као недовољне, јер нису у стању да одговоре како треба овим двома потребама: заштити поверилачког права од злоупотреба дужникових, и брзом расправљању стечајних маса.

Али, и ако је пројекат израђен, још није изнесен на озаконење. Треба ту много искуства и много мудрости, па да се обе наведене потребе задовоље. Ради доказа, нека нам је овде, у неправничком листу, допуштено напоменути, да се после израђеног пројекта, у *трговачком удружењу*, појавила једна мисао, која заслужује озбиљну пажњу наших правника. Мисао се та односи на измену неких наших закона о обезбеђењу. Сем тога, по том предлогу, ваљало би у наш стечајни поступак унети одредбу, којом би се забрањивало право обезбеђења на трговачкој покретности, јер се само на тај начин повериоци могу обезбедити од лажних банкрота, који пре него што предаду кључеве, потпуне своје сроднике и пријатеље, те се ови на њиховим имањима обезбеђују на основу фингираних дугова, а на штету поверилаца.

Према томе, баш је уредништво „Правника“ позвано да поведе озбиљну и научну критику о спремљеном пројекту, и нашав у њему чланак „О промени стечајног права“, ми се радујемо, што је

уредништво већ започело овај посао, те нам ништа друго не остаје, него да пожелимо да се овај важни посао настави, како би се у пројекту за времена предвидело све оно, што материјални интереси нашег трговачког света и развој трговачких односа захтева.

Из овог приказа читаоци су могли опазити, да се у прва три броја „Правника“ опажа једна празнина, а која, нама правницима, нарочито пада у очи. Празнина та састоји се у томе, што у „Правнику“ до сад није било заступљено грађанско и цивилно право. Знајући добро како је прерада грађанског законика у нас на дневном реду, и како се у области ових двају основних права налази много и прешних и врло важних питања, која очекују стручну расправу, ми смо већ хтели да учинимо уреднику једну замерку. Спрам тога, појава чланка г. Жив. Милосављевића, професора Велике Школе, „Једна законска реформа у Француској“, веома нас је пријатно изненадила.

Г. Живан је скорашњи професор на Великој Школи, и кад он доспе да уз израду свог предмета, „Римско право“ спреми још што год за публикацију, онда му можемо бити само благодарни. Ну ова наша благодарност је у толико већа, што нас је упознао с једном реформом у француском грађ. законнику, који ће добро доћи и нашем законодавцу, кад буде предузео ревизију нашег грађанског законика.

Та реформа односи се на наследно право, а поименце на чл. 767., по коме супруг, који надживи својега супруга, наслеђује га тек онда, ако умрли нема ближих наследника. Сада је тај члан измењен у томе, што се надживелом супругу одриче право на наслеђе све дотле, докле год умрли има сродника све до дванаестог степена.

„Природни подмет међународнога права“ јесте

уредниково приступно предавање, које је он, као хонорарни професор овог права у Вел. Школи, држао 15. фебруара ове године.

У овом чланку г. писац научно третира национално питање, као основу међународног права, износећи као дефиницију народности овај закључак: „Народност је природна заједница људи, које на заједнички државни живот позивају јединство земљишта и расе, истоветност прошлости, обичаја и језика; људи, који су свесни о тој својој заједници и вољни да живе заједничким државним животом.“

У нашој правној литератури врло је мало третирано питања из међународног права, и ако баш ми Срби имамо често несрећу, да нам се ово или оно право потуре од стране силнијих. Зато врло радо поздрављамо једног новог радника на овом пољу, а нарочито с тога, што у г. Веснићу налазимо јамства, да ће он студирати ова питања с оном научношћу и озбиљношћу, коју захтевају питања ове природе.

На завршетку овог реферата изјављујемо своју благодарност уредништву, што је за свој лист задобило нашег најбољег писца криминалних приповедака, г. Тасу Миленковића, који онако као што нас је некада у „Пороти“ занимао својом приповетком „Живот за динар“, тако исто нас сада, у „Правниковом“ подлиску, забавља својом најновијом приповетком „Поноћ.“

Али „Правник“ није само лист за правне, него и за државне науке. Према томе у њему треба да имају места и питања из области народне економије и финансијских наука. Међу тим у ове четири књиге нисмо учили ни једну расправу о овим питањима, па зато нека нам уредништво не замери што ћемо га опоменути, да још није испунило свој програм.

Б. Б. Несторовић.

ПРОСВЕТНИ КОВЧЕЖИЋ

ПИСМА ИЗ ПЕТРОГРАДА

(Изворни дописи „Просветном Гласнику“)

II.

(Свршетак)

Номенклатура сачувана је најстрожа. Речи, које долазе у двојаким облику, унете су под оба облика. Ако реч у флексији добива таку форму, из које би тешко било наћи основу, метнута је и у првој и у другој. Свака реч има акценат; ако у флексији акценат прелази на други слог — и то је на-

значено. Речи истог облика, а разног значења (на пр. *выривать* од *рвать* и *выривать* од *рыть*) наштамpane су засебно и снабдевене напред бројкама (1., 2., 3. и т. д.).

Уза сваку реч налази се кратко граматично објашњење: супстантиви имају свој род и генитив, а ако плурали има други акценат или другу форму, и то је наведено. Уз именице, које су постале од придева, налази се реч: *свойство* или *состояние* (н. пр. *вѣлость*, свойство отъ *вѣлый*); уз девербатива стоји *дѣйствие*, *состояние* од глагола (н. пр. *горѣние* од *горѣть*); глаголи су наведени у неодређеном на-

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

чину, с првим лицем једине и трећим множине садашњег времена.

Сродство руских речи с речима других аријских језика и сродних им словенских, показано је врло ретко, т. ј. само онда, кад помаже ближем разумевању дотичне речи. Међу тим, наведен је свуда руски корен и наставци, помоћу којих је произведена нова формација. Ако је јасан историјски развој значења дотичне речи, онда на првом месту стоји најстарији облик, па онда даље измене.

У старим академским речницима, речи су тумачили примери из споменика старе књижевности, ну ретко и случајно. Ново издање разликује се тим битно од пређашњих. Скоро свуда објашњавају речи опширне фразе из прво-, а често и другостепених руских писаца, кад-кад и народне пословице и »поговорке,« па и примери из живог разговорног језика. Једном речи, то ће бити *практичан речник*, који може потпуно одговорити потреби образованих људи у опште, но којим ће се моћи послужити и књижевник и научник.

Над речником ради скоро читава Академија. Рад иде овим путем: главном уреднику непосредно помажу два млада научника *Е. В. Пјетухов* и *Н. А. Смирнов*. Они спремају макулатуру и исписују, с још неколико младих учених снага, примере из писаца, тим попуњујући белешке, што их је спремило одељење и сам уредник. С макулатуре преносе се речи на цедуљице, које — још један пут прегледане, допуњене и дотеране — иду у штампарију. На седници одељења уредник даје академичарима коректурне табакe, који му на идућем састанку подносе своје напомене на поједине речи. Поправљени табаци шаљу се члановима других одељења Академије и туђим научницима, и тек после њихових напомена излазе из штампе. Свака специјалност има свог компетентног судију у једном од чланова Академије. Због тог издавање не може ићи брзо, и требаће још много година док дође до краја.

О радовима осталих академичара у 1891. год. дознајемо из извештаја, да је проф. Веселовски, осим превода Бокачија, написао две студије из епохе ренесанса: »Учитељи Бокачија« (*«Вѣстникъ Европы»*) и »Король—книгоцѣй« (*Жур. Мин. Нар. Просв.*). У првој студији црта учени професор интелектуалне интересе тог славног времена, и додирује питање о ондашњим научним одношајима Запада и Истока. Други етид представља нам »љубитеља« књижевности, неаполитанског краља Карла—Роберта, као тип литературног дилетанта оног доба. Осим тога академичар Веселовски пази над штампањем новог (гротофератског) текста грчке појеме о Дигенису, што ју штампа у Зборнику другог одељења турински научник.

Академичар Н. С. Тихонравов спрема за штампу шести и последњи том критичког издања »Сочинениа Гогоља«, у ком ће бити нови текстови некојих познатих дела Гогоља и неколико са свим незнатих. У »Етнографическомъ Обозрению« изашао је његов чланак: »Пет билина по рукописима XVIII. века.« То питање важно је не само у погледу изучавања литературних укуса прошлог века, већ има општи значај за историју нар. епске појезије руске. Под уредништвом Тихонравова издан је »Сборникъ Общества Любителей русской словесности на 1891. г.« у ком је академичар, осим нових текстова Гогоља (»Коляска« и Гоголев речник простих, старинских и ретких речи), наштампао своју студију: »Замѣтки о словарѣ, составленномъ Гоголемъ,« осветљујући у њој извор лексиколошког знања великог руског хумористе. Сад Тихонравов изучава мало позната дела фон-Визина.

Академичар А. Н. Мајков издао је у Зборнику другог одељења два своја рада: »Рассказы Нартова о Петрѣ В.« и две главе »Материјала за изучавање старе руске књижевности.« Причања Нартова беху до сад позната по непотпуном издању Погођина (у »Москвитянину«). Мајков је критички прегледао тај споменик и показао, шта је у њему изворно, а шта је доцније допуњено по разним иностраним изворима. Тај коментар биће од велике користи будућем историчару Петра В. Већи део рада свог А. Н. Мајков улаже у изучавање Пушкина по рукописима, спремајући за штампу поверено му академско издање великог руског песника.

Редовни академичар И. В. Јагић¹⁾ штампа и даље у издању одељења свој нови огромни рад, приказан прегледу и скупљању граматичких дела и чланака XV., XVI., XVII. века, који се тичу црквено-словенског језика у свези с грчким и латинским. Издање ће бити скоро готово; већ је наштампано око 40 табакa. Године 1891. била је готова 7. и 8. глава, а девета се штампала. У седмој глави налазе се различни чланци граматичког садржаја. Ту су анонимни списи из руских рукописних зборника XVI. и XVII. века, у којима се расправља питање о разним знацима над редовима, о правилима скраћивања и писања под титлама, о природи вокала и консонаната, о разним њиховим спојевима, на послетку о том, како су онда предавали језик. У осмој глави наштампано је по два рукописа, који један другог допуњују, руски превод »Доната,« познатог средњовековног руководства за предавање латинског језика. Тим преводом ушла је у граматичку теорију, која се развијала дотле на основи југосло-

¹⁾ У руском научном свету наш славни земљак зове се Игнатій Викентьевичъ.

венској и руској под искључивим утицајем византијским, нова стихија — латинска. У девету главу улази „Простословје“; аутор тог рукописа неки Јевдоким, живео је у другој половини XVI века. У „Простословију“ покушао је стари писац да скупи у једну целину све, што је ушло у седму главу Јагићевог издања, и да то долуни опширним озвондом из Доната. Последња, десета глава садржи преглед, а делимиче и издање граматичких руководстава, што их употребљаваху у Русији до првих штампаних дела те врсте, дакле ексклузивно до граматике Смотричког.

Прошле године приближило се крају и друго издање Јагићево, што му је поверила Академија: два важна дела чешког брата Хељчицког, што их поче издавати пре неколико година С. Ањенков, угледаће скоро света благодарећи труду Јагићевом. Чим се сврши штампање увода, појавиће се тај споменик старочешке књижевности у засебном тому „Сборника.“ Штампање трећег дела Јагићевог трошном Академије: „Очеркъ изъ славянскихъ древностей“, иде успешно напред. Узмемо ли на ум бечко издање „Missale glagoliticum Hervoiaе“, загребачко издање пољичког статута и ново дело што га штампа Јагић у Београду трошном Српске Академије — имаћемо приближан појам о неуморном раду великог слависте.

На крају одаје извештај топлу хвалу признања пок. члановима-дописницима другог одељења: Миклошићу, Гончарову, Потевњи и архимандриту Леониду.

Отац Леонид, намесник тројицко-сергијевске Лавре, родио се 1822. год. и био је брат од стрица славном професору К. Д. Кавелину. Изучив кадетску школу, ступи у гарду, где остаде 12 год. (до 1852.). Још онда почеше излазити у разним периодичним издањима његови историјски, етнографски и морално-религијски чланци. Године 1852. оде Кавелин у Оптину пустињу (усамљен манастир); ту се покаљуђери 1857. и доби име Леонид. Као калуђер путовао је два пут у Јерусалим и у Цариград; год. 1869. — 77. беше настојником славног манастира „Новог Јерусалима“, а од 1877. до смрти своје (22. окт. 1891. год.) управником тројицко-сергијевске Лавре. Отац Леонид био је неуморан радник на научном пољу; о раду му сведоче 177 дела већих и мањих, што изађоше за живота му, па и то још није све. (Види Жур. М. Н. Пр., Бр. 12., 1891. год.). Рад оца Леонида може бити раздџен на ове групе: научна истраживања, опис рукописа и издање старих споменика. Међу првима заузимају главно место његове црквено-историјске студије и опис манастира. Такво је знаменито му дело: „Церковно-историческое ислѣдование о древней области Вятичей.

(„Чт. въ общ. ист. и древн.“ 1862., Бр. 2). У њему је о. Леонид разрадио историју земље Вјатича од XV.—XVIII. века у свези с епархијом крутичком и суздаљском; ту су животописи јерарха, вести о манастирима и т. д. Овамо спадају и друге врсте радови, као: „Црквено-историјски опис скасираних манастира калушке јерархије;“ „Историја васкресенског Ново-Јерусалимског манастира“ и т. д. С нарочитом љубављу изучавао је о. архимандрит одношаје међу Русијом с једне, и југословенским земљама и православним истоком, с друге стране. Такви су му чланци о митрополиту Кипријану (Чт. общ. ист. 1867.); о Хилендару и о одношају његовом према цркви српској и руској (ibid.); о хану Ногају, по југославенским изворима (ibid. 1869.) и т. д. За историју старе књижевности од велике су важности његова „Библиографска истраживања у области најстаријег перијода словенске писмености“ (ibid. 1890.). Описи рукописа сведоче о дубоком критичком погледу и о опширној начитаности о. Леонида. Многи стари споменик нашао је у њему достојног издаваоца. Од важнијих радова му те врсте, навећемо: „Паломники-писатели петровског и послѣ петровског перијода“ (ibid. 1873., Бр. 3.); „Житие и чудеса св. Николая Мирликийскаго“ („Памяти. древн. письменности“, 1881.); „Сказанія о подвигахъ и жизни св. благовѣрнаго и в. кн. Александра Невскаго“ (ibid. 1882.) и т. д. Последњи рад покојног историчара беше дело: „Святая Русь или свѣдѣнїя о веѣхъ святыхъ и подвижникахъ благочестїя на Руси до XVIII. в. обще и мѣстно чтимыхъ.“

Тако је текла свечана седница у славу педесетогодишњег јубилеја другог одељења Академије Наука.

— Осмог фебруара т. год. славио је петроградски универзитет свој годишњи празник, ступајући тим даном у 74. годину свог опстанка. И ако је публика имала приступ само по билетима, промоцијона сала свеучилишта и хорови беху дупком пуни. Певао је и свирао је хор и оркестар студената под управом проф. музике В. Хлавача. Међу присутним видесмо министра нар. просвете гр. Дељанова, куратора петроградског школског округа Капустина, академичара Вичкова, некоје чланове Просв. Савета и т. д. Празник се почео у један сахат. На естради заузеше места сви свеучилишни професори с ректором Њикићином. Кад хор студената отпоја тропар „Днесь благодать св. духа насъ собра“, на катедру изађе проф. Д. И. Коновалов, да упозна слушаоце с радњом универзе и стањем јој у 1891-ој г. По добром старом обичају, прва реч била је у спомен умрлим почасним члановима свеучилишта: вел. кн. Николи и Константину, импер. бразилском Дом Педру II, Миклошићу, председ. археогр. комисије Титову, проф.

михајловске академије А. С. Платову, пређашњим професорима и ректорима универзе П. Рједкину и И. Е. Андрејевском и универ. професорима Дорну и Вредену.

Год. 1891. предавало је у свеучилишту 163 лица и то: 67 професора, 55 приватних доцената и 41 лектор и предавач. 1-ог јануара 1892. учитељско особље порасло је до 175 лица. Приватних доцената било је на факултетима: историјско-филолошском 21, физичко-математском 25, правничком 11 и на факултету источних језика 6. Студената 1-ог јануара било је 2.087, међу њима 45 ванредних. Да се спремају за универзит. професоре остављено је универзи 93 лица, од којих 26 имају државну стипендију. У току године добила су шеснаесторица учени степен магистра и доктора, а 55 студената изашло је из универзе с титулом кандидата (докторском дипломом на немачким универсама).

На универзитет потрошено је у 1891. год.: плата учитељима и за набавку уџбених средстава 357.405 руб.; на нарочите расходе 73.498 рубаља; стипендије уживало је 295 студената на суму од 74.828 рубаља; у име потпоре раздано је 3.765 рубаља; око 20 процената било је ослобођено од школарине, што сачињава 21.225 руб.; факултет источних језика добио је две нове стипендије с проц. од 20.000 руб., што скупиле руске трговачке куће у Хањкоу и једну стипендију у спомен Александру П., с проц. од 6.100 руб., што поклониле чиновници судске палате и окружног суда.

У првом семестру држано је 624, а у другом 627 лекција недељно и то по факултетима: истор.-фил. 161, физ.-матем. 238, правнич. 111·5 и источних језика 114·5 недељно. Научни кабинети обогатили су се новим кабинетом криминалног права, у ком су скупљени предмети, што беху прошле године изложени на „Тхоремной выставкѣ“; геолошки кабинет и неки други такође су знатно раширени. Библиотека је пренета у ново засебно здање; у њој има 86.762 дела у 205.576 свезака.

Професори и учитељи универзе издали су у 1891. год. 69 научних производа; 59 лица било је послано у научне екскурсије. У универзи постоје и делају ова друштва: историјско, нео-филолошко, физичко-хемијско, антрополошко и „Общество естество-испытателей.“ Проф. Коновалов завршио је свој говор жељом, да свеучилиште и даље напредује на част, славу и корист отаџбини.

Говор је био примљен бурним аплаузом. Хор студената уз пратњу оркестра отпевао је арију из „Волшебне флауте“ Моцарта.

Академску беседу: „Образованост Московске Русије XV, — XVII. века“ прочитао је редовни проф. А. И. Соболевски; после тога хор поче песму: „Слава Рускому Царю,“

За тим ректор прозва студенте, који добише награде за учене радове. Медалије раздавао је сам министар нар. просвете и друга висока лица. Златно одличје добило је 15 студената, сребрно 14, један премију и 18 „почетные отзывы“. Раздавање награда пратила је публика одушевљеним аплаузима.

Празник се свршио звуцима народне химне „Боже Царя храни!“

У вече тог дана био је банкет универзитет. професора и оних, који су некад учили у петроградском универзитету. Скупило се до 100 лица. Председник банкету био је проф. Бекетов, који напи прву здравицу императору. Професор Карјејев пије у здравље студената, а Моншуткин за славу Русије. Било је много беседа и озбиљних и оштроумних. Г. Леонтјев у свом говору, који изазива опште одобравање, упоредио је савремени интелектуални и морални живот университета с појавама у природи, које зависе од времена. Кад дува ветар с истока — хладно је, све се скупља и замрзава; ветрић са запада доноси топлоту, „все оживает и одухотворяется“; тај ветар диже својом снагом високе, силне вале. Проф. Бекетов, одговарајући на ту беседу, напомиње, да је он за 50 година свог универзитетског живота видео много у науци и у животу, и смело може рећи, да су вали пређашњег универзитетског живота били много нижи и мањи од данашњих. Оштроумне здравице пратио је туш оркестра, *Gaudeamus igitur* хорило се дуго после поноћи по широким дворанама велике Контанове рестурације.

— 14. фебруара била је свечана (годишња) седница „Словенског добротворног друштва.“ Слушалаца, као обично, скупило се врло много. Богато украшена сала Кредитног Друштва трепти у електричној светлости. На естради стоји друштвена застава. председава преосвећени Феогност, епископ владимирски; почасна места заузимају епископ виборски, Антоније; ректор Духов. Академије; управник канцеларије св. Синода, В. К. Саблер; академичар Бичков; прота казанског сабора Лебедев; архимандрит из Трапезунта, Тимофеј и други. У првом реду седи потпредседник Академије Наука Грот и уредник „Руске Старине“ Семевски. Скуп отвара хор Архангелског трошаром слов. апостолима Кирилу и Методу. За тим председник Слов. Друштва гроф. Н. П. Игњањев поче читати одломке из извештаја о раду друштвеном за прошлу годину. Почасних чланова било је 36, доживотних — 66 и правих — 367. У току године 1891. друштво је изгубило ове чланове: генерала Мирковића, проф. Којаловића, О. Наумовича, митрополита Платона, Нила Попова и проф. Первољца. Општих скупова било је 8, од њих 5 свечаних.

Одељење друштвено у Москви помагало је петнаест словенских младића, потрошив на њих 2.967 руб. Председник се нада, да ће се средства одељења скоро поправити, те ће моћи отворити конвикт за словенске ђаке у Москви. Парочита комисија, коју је друштво изабрало да пази над владањем друштвених питомаца и да помаже сиротим Словенима, што долазе у престоницу, и дала је могућност неколицини младих људи, да се спреме за више школе, а некојима да нађу себи занимања. Друштво има 39 стипендиста и 6 стипендистиња; осим тога, 11 добива помоћ за школарину. Понедељником састају се чланови друштва на разговор и читање новина, а по два пут месечно (суботом) долазе словенски ђаци (наизменце Срби и Бугари) у друштвену читаоницу, где се занимају, по грофовим речима, читањем песничких производа и научним разговорима. Капитал Комитета износи 220.679 руб.; прихода у прошлој години имало је друштво 48.840, а расхода 46.354 рубље. Гроф напомиње, да би требало осигурати рањене добровољце из 1876. год. и њихове породице, свега око 80 душа. Друштво им може помоћи само са 1600 рубаља и моли за даљу помоћ. У Комитету Престолонаследника предао је председник скупљеник 10.000 руб., да се из тог новца отворе бесплатне кухиње за ученике епархијалних школа у пределима, који пате од неродице. За тај дар послао је св. Синод друштву свој благослов.

Уз звуке хора „Слава Богу на небу, руском цару на земљи“ пође по дворани грофица Е. Н. Игнађева, да скупља од слушалаца добровољне прилоге на топлу храну сиротој школској деци. (Пало је 330 руб.).

За тим проф. Духовне Академије С. А. Сољартински прочита свој чланак „О злобџ дна,“ хвалећи у њему стојицизам и трпљивост Руза, који издржљиво подноси тешко бреме неродице с уздањем на Бога.

Кад хор отпева хуситску песму, изађе на катедру Д. Л. Мордовцев, да упозна слушаоце с личностју и радом пок. Первољфа,¹⁾ проф. варшавског универзитета, лингвисте и борца за панславизам. Умро је изненада, живо беседећи у кругу својих пријатеља о хуситском покрету. Био је он Чех, ну прилике га натераше, да остави своју отаџбину и да дође у Русију, где пуче пред њим широко поље рада. Међу многобројним делима му особито се одликује: „Германизација балтијских Словена,“ у ком покојник црта вековску борбу њихову с притиском Запада.

Кад је хор свршио нову чешку песму, председник прочита телеграм словенског митрополита Митрофана с Цетиња: „Духом сам с вама. Поздрав-

¹⁾ Умрѐ крајем децембра прошле године.

љам славно Друштво и молим св. словенског апостола, да увек „ходатајствује“ пред Свевишњим, да благослови ваше друштво на корист и славу велике Русије с целим Словенством.“

После полудже паузе беху прочитана имена нових чланова. Пошто су „Славянскія Извѣстія“ престала излазити, покренуло је друштво месечни журнал „Славянское Обозрѣние“ под редакцијом варшавског проф. Будиловича. Из јануарске свеске тог новог словенофилског органа прочитао је проф. Дух. Академије, Палмов, чланак, да упозна слушаоце с духом и правцем новог журнала.¹⁾

После Маринковићеве песме „Хеј, трубачу“ (често ју пева хор на друштвеним седницама), секретар прочита чланак Будиловићев, приказан успомени великог педагога, енциклопедисте и научника, Јана Амоса Коменског, приликом 300-годишњице од дана рођења тог славног сина чешког народа (16. марта ове год.).

Слушаоци се разиђоше уз звуке кантате хора Архангелског. Радован Кошутић.

У ОДБРАНУ

I.

У „Просв. Гл.“ за април под „критика и библиографија“ стоје наслови, ове две расправе:

„Облици својине у нашој историји средњег века“ В. Рибникара, и

„Биографија и државничка радња Вука Бранковића и Милоша Обилића“ Ж. М. Романовића.

Одкуда у критици на ове две расправе напад на мене?

Те две расправе, то су ђачки одговори, које београдска општина сваке године, на дан косовске битке, награђује и нове се теме дају за идућу годину, у тој племенитој сврси, да младићи наше Велике Школе изучавају проживљени народни живот, да љубе своју историју и своју отаџбину. Ништа лепше и ништа племенитије! Између више конкурената г. Рибникар и г. Романовић добили су те награде. Томе се од свега срца сваки Србин обрадовао. Критика, на место да их похвали, окуражи и оцушеви на даљи рад, напада их је тако као да су учинили Бранковићево издајство, што нису онако одговорили, како мисли критичар да треба да одговоре, према „најгазијум“ писцима, који су без икаквог основа прали мрљу издајства с Бранковића, али је нису спрали, јер он није вршио своју дужност. Онај други опет, није рекао да су средње-вековне српске властелске баштине оно, што су били турски снахилуци и читлуксајбилуци, него је одговорио онако како је требало по изворима одговорити. Одкуда онаква грозна срчба критичара против њих и против мене?

II.

Она господа, што се наљутила на ђаке, како у својим расправама смеду писати супротно њином мњењу, преко ученика насрну на „референта“, да сузбију критику, а посредно да му изјаве, како није

¹⁾ Док изађе неколико свезака, проговорићу опширно о „Славјанском Обозрѣнију.“

требало такве теме задавати, како два младића талентирана, даровита и начитана не знају за полемику између „Срећковића и Ковачевића“ и буди Бог с нама шта знаду ти младићи и за полемику и за све остало, али знаду и шта је „баштина“ и знаду да је „Бранковић“ издајник. У том спремању ове критике противу писаца две расправе и противу „референта“, била је осуђена моја критика на толико чекање. Па ко је потписан под том назови-критиком? Потписан је један младић, који у школу и не долази, али il ne m'en chaut.

Ето морала писаца ове назови-критике!

III.

Друга књига моје „Ист. Срп. Нар.“ садржава у себи време од 1159.—1367. г. О њој је написао г. Флорински неку чудновату критику, за коју да сам држао да има ма какве вредности, ја би давним давно одговорио. Ови критичари могли су ту критику г. Флоринскога просто превести на српски језик кад га признају за непогрешивог, или су могли сами написати критику на моју књигу. Они нису урадили ни једно, ни друго. Сва је мука у томе, што у другој књизи не говори се само о Душану, него о свима српским краљевима до Душана, па онда о цару Урошу, и наравно о Душану. Г. Флорински је писао само о Душану у књизи: Јужни Словени и Византија. Моје гледиште на Душана није сагласно са гледиштем г. Флоринског. Због тога се он и љути на мене. Писци назови-критике веле: „Он је (Срећковић) из тога дела (Флоринскога Душана) поцрпао готово сву грађу, па је само друкчије распоредио, неке одељке скратио, неке проширио и дотерао према своме „укусу“ тако, да је, тако рећи, приредио друго поправљено издање поменутог дела“ (стр. 306.). На другом месту веле, да је то „прост плагијат“—(У пр. стуб. стр. 306.). Како да се зналац не смеје оваком говору? 1) г. Флорински је писао само о Душану, с тога нисам имао из чега „црпати готово сву грађу; 2) „Друкчије распоредити“ може само одлиан зналац предмета истог; 3) Тако исто само зналац може знати, шта треба избацити (скратити), а онај, који зна више, може „разширити“. 4) „Дотерати“ књигу или статуу може само онај, који је у томе послу прави познавалац и вештак; 5) Историја се не пише по „укусу“, јер de gustibus non disputandum. 6) „Поправљено издање“, то је нешто боље од првог издања. С тога са таким критичарима не вреди улазити у разговор, јер то нису никакви ни историчари, ни критичари. То су просте незналице. Кад је г. Флорински све красно написао, а ја преписао, онда ме је требало похвалити бар за препис. Ако сам издао боље издање друго, нема тога историка на свету, ко то не би похвалио осим ових незналица. Та Бог вас видео славни паш историк Рајић пре је мене казао, да је Вукашин убио Уроша 1367. г. па што то не назвасте „плагијатом“? Позивајући се на нека „новија открића“, критичари не разумеју шта се под тим разуме, него мисле, да је адвокат лук историја. Историја је друго, а адвоцирање је опет нешто друго.

IV.

Гледиште на ток историских догађаја, поцрпљено на историјским изворима и објашњено према току историјских догађаја и личних факата, саставља

суштину историјске науке. Историци не измишљавају ни лица, ни факта, ни догађаје. Они само изјашњавају радњу лица и реставрирају догађаје по њиној узрочној вези. У чему су историци једног мишљења, ту нема посла критика, јер је ту истина, критика има места и смисла, кад она пронађе истину на место што је изнешена неистина, па је изнесе. Нисам измислио ја, а није кадар ни г. Флорински измислити, какав факт или догађај Душановог царовања; али ја не могу пристати на мишљење „Флоринског, да је Душан „чудак или узурпатор.“ Из тога се јасно види, да је све оно беда, чиме ме и он и они потварају. Ево доказа. Г. Флорински написао је критику на моју прву књигу „Историја српскога народа.“ Та је критика преведена на наш језик и печатана у „Новинама београдске општине“ за 1885. год. (бројеви 22, 23 и 25. Погрешно стоји у броју 25 реч „наставиће се.“ јер је то њен свршетак). У опште говорећи, он је ту прву књигу похвалио. Несаглашава се са неким тумачењима и објашњењима и тражи да буде описан опширније унутрашњи живот народни. На те његове замјерке њему је одговорено при преводу критике у приметбама. Пошто је пропратио *Историју српске историје он вели: „До данас она (српска историја) не представља ни једног умотвора, који би обухватио потпуну историју Српскога народа, или који би реставрирао читаве епохе српскога народног живота, а у исто време који би одговарао захтевима сувремене историјске науке; али у средини Срба најзад (накопец) нашао се човек, који се решио да изврши тај посао. То је г. Срећковић. Прва књига његове историје српског народа представља крупан појав (крупноје јављење) у српској књижевности. Ту се писац стара, на основу самосталних проматрања да објасни историју сваког српског жупанства¹⁾. Он дубоко улази у изучавање извора (Он дубоко входи в изучење источников), установљава ново гледиште на неке од њих“ и т. д. и т. д. јасно је, да је суштину ствари у дубоко изученим и прокритизираним изворима и у гледишту на ток догађаја историјских. Г. Флорински није писао историју нашу времена жупанијског. Није писао нашу историју од 1159.—1331. год. нити од 1355.—1367. год. Од њега нисам могао и да сам хтео „поцрписти сву грађу.“ У чему сам с њиме сагласан био, то сам и цитирао. За све остало, оно цитата и питање може бити: јесу ли верни оригиналу, а више ништа. Још их надарио ђаво да спомену Бодина, јер сам га написао баш противно ономе, шта о њему Петров²⁾ говори.*

¹⁾ Молићемо критичаре да објасне, какви су то „захтеви сувремене историјске науке“?

²⁾ В. А. Петрова: Књаз Константин Бодин. Ако је што рекао правилно, ја сам га и цитирао. Ист. срп. нар. стр. 398. Види се да нису ни читали дело Петрова, јер не знају шта он говори о Бодину. Тој господи Бог није дао талента да разрађују науку, него да печатају преводе и пишу доскопице и кад нађу какав докуменат или листину. Треба Богу бити благодаран и на томе. Најпре су доказивали, да Урош није „ни збачен, ни убијен.“ После Иречка „збачење“ (detronirt) признају, а оно је равно упрочишћењу царства. Још је само у питању „убиство“ или како веле Хрвати „уморство“ тога бунтовничког и отмицарског факта. И то ће се пронаћи, кад се пронађу званична акта (дубровачка). За мене је достаточна и оних факата и навода, које већ имамо.

Прокриумчареним критичарима имам да изјавим ово: Неприпадам никаквом друштву за „узајамно хваљење.“ Не покреће ме на рад ни корист, ни слава, ни награда, ни страх, него једино *истина* коју кад сазнамо у *прошлости*, паметније ћемо радити у *садашњости*, и нећемо упропастити тековине наших предходника, као што су после Душана урадили његови потомци, него ћемо очувати ову тековину наших дедова и отаца и сувременика за добро и благо народа, чији смо синови.

1892. г., маја 27.

Срећковић.

РАЗНИ ЗАПИСИ

Екскурзија ученика ратарске школе у Краљеву. — Нема сумње да су ученичке екскурзије врло корисне установе, и да оне веома повољно утичу како на физички, тако и на интелектуални и на морални развратак ученика. То је одавно опажено, па је с тога екскурзији одређено место и дат нарочито значај у васпитању и образовању ученика, како основних, тако и средњих и виших школа. Код нас се у последње време све већа пажња поклања ученичким екскурзијама. Отуда су оне све чешће и разноврсније. У последње време није скоро ни једна наша гимназија изостала, а да не приреди по коју мању или већу екскурзију. У томе су се нарочито одликовале: прва и друга београд. гимн., нишка гимн. и учит. школа, београд. учит. школа, крагујев. гимн., шабачка гимн., крушев. гимн. и т. д. Од свију екскурзија ових школа највеће су оне, што их је приређивала друга београд. гимн. Оне се нису ограничиле само на простор уганицама краљевине Србије, него су се пружале и ван ових, нарочито по Босни.

Екскурзије ученика Велике Школе такође су чешће и веће него што су биле ранијих година. У последње време нарочито су нам познате екскурзије ученика Велике Школе, које су предводили вредни професори, г. г. Јов. Жујовић и Ђ. Јовановић. Па и екскурзије основних школа све су чешће последњих година. Докле су се ученичке екскурзије ранијих година сматрале за нешто ретко и необично, дотле је сад то обичнија ствар и сматра се за моћно средство у настави и васпитању, а нарочито у изучавању географије и природних наука.

* * *

У половини месеца маја ове године извршена је повећа екскурзија ученика ратарске школе у Краљеву. Ову екскурзију, којој се посвећује ово неколико реди, састављали су: управитељ ратарске школе, с једним наставником и 23 ученика III. разреда казане школе. Министар народне привреде одобрио је ову екскурзију, која је предузета у намери да ученици заједно с наставницима упознају привредне прилике и уређење неких наших пољопривредних завода.

Ради потпуности ми ћемо саопштити овде цео пут и правац, којим се кретала ова екскурзија. Тако из Краљева путовало се пешке до Крагујевца. У Крагујевцу су се чланови екскурзије бавили један дан, где су прегледани: крагујевачки виногради, који су филоксером заражени; за тим је прегледана војна фабрика у вели са занатлиском школом, и Вуловићево имање. Све је ово имало нарочитог интереса за ученике, јер им је много шта било ново и не-

познато. Из Крагујевца се путовало железницом у Параћин, где је прегледана Минхова фабрика разних вунених тканина. Из Параћина ишло се пешке у Раваницу и Добричево, где су ученици упознали задужбину кнеза Лазара, а у Добричеву разгледали државно имање и стоку. Из Добричева се пешачило у Јагодину, где су ученици разгледали и проучили фабрику стакла. Из Јагодине путовало се железницом у Осипаоницу, а из Осипаонице ишло се пешке у Љубичево, где је прегледано државно имање и државна ергела. Из Љубичева су ученици вођени у Мало Црниће, где су прегледали млин и имање браће Бајлонија, а у исто време посматрали неисцрпно богаство Стига, и уживали лепо изглед Поморавља. За тим су се путници вратили у Љубичево, одакле су се упутили у Смедерево, где је прегледан државни расадник америчке лозе, положај и земљиште смедеревских винограда и виноград г. Пера Дамњановића, вредног и врсног пчелара и виноградаря. Из Смедерева путовало се лађом у Београд, где су се ученици највише задржали, јер су у Београду провели читаво три дана. 14. маја пре подне прегледали су збирку, магазин справа и пчеларник „Српског Пољопривредног Друштва“, а после подне гледали су изложбу и трку „Кола јахача кнеза Михаила“; 15. маја били су у Топчидеру, а 16. маја прегледали су велику пијацу, Народну Библиотеку и Музеј, за тим зграде: Народну Банку, државну штампарију, министарство народне привреде и перманентну изложбу народних рукотворина у министарству народне привреде, што се спрема за земаљску изложбу у Врању. Тог истог дана ученици су походили шпиритну фабрику, парну хлебарницу, и пивару г. Ђ. Вајферта. Још је било у програму, да ученици оду и до фабрике дувана, и да обиђу нека приватна имања у околини Београда, али се од тога морало одустати због кратког времена, које је још било на расположењу, а и због ученичке заморености. Ученици су у вече добили бесплатна места у Народном Позоришту, где су гледали представу „Поп Коста“. Овај комад као да је био поручен за ученике, јер је садржином у многоме везан за пољопривредни рад и живот на селу.

Још да споменемо да су ученици за време свог бављења у Београду доспели да обиђу парно купатило г. Пера Петровића, у коме су се, по одобрењу сопствениковом, бесплатно окупали.

Ван сваке је сумње, да су се ученици, који су овај пут прошли, лепо провели и упознали се с многим новим стварима, обогативши своје знање новим искуствима, која ће им, као потоњим пољопривредницима, бити од велике користи у њиховоме — нади пуном — раду и животу. Ми им желимо најлепши успех, а управитељу школе честитамо, што се својски стара за напредак младе, али корисне, ратарске школе. Још је желети да ратарска школа у Краљеву буде, у практичном погледу, срећнија од своје претходнице *земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу*, и да буде од осетнијег утицаја на напредак народне привреде у нас, —

Завршујући ове редове, желимо да се и од сада што чешће приређују ученичке екскурзије свију школа.

Ј. Д. Ј.

мијаско, те у потаји бесне. Нешто им беше првобитно мило и свето, али најзад могу од свега одустати, ступају само за огњем залуталости, који их мами, а у стању су да пале храмове, у којима су се пређе молили, да би тако само стекли славу Херостратову. Таштина тражи у опште много и много жртава. Неправо се оглашава тај порок искључиво принадежан женскињу; има и људи, код којих ћемо, ако их само из ближе упознамо, видети то као једину тежњу, као једини постицај свега рада. Много пута таштина војсковође постала је одсудна за сву војску. Како је хтео да се по што — по то одликује, то свога похода није предузео у добри час и са згодног места. Самољубље бива узрок, да много пута човек пун духа постане у друштву досадан, сви га се клоне, јер он није у стању да истраје у дијалогу — он вазда мора да говори сам и само о себи. Даље, сличан је порок самоволство, упорност (*Rechthaberei*), који софистички доказује све, или са Шајлоком остаје при својем и тада, када су важнији, светији обзири, на пример човечност, против тога; то је таштина, која подражава сили.

Непрегледан је ред начина, којима *страст* руши карактер. *Страст* је постојана жудња и одишта знак изворне снаге. С правом се вели, да та снага при *страсти* има само лош правац. И збиља, та снага, управљена на другу страну, извршила би велике ствари. Ну, разлика између карактера и *страсти* јесте та, што је у првом човек слободан, у другом је потчињен. Сетимо се само две најпознатије *страсти*: *игру* (коцкање, од А па до Z; од билијара до лутрије, шах, карте, берза...) и *прождрљивости* или, *уже, пијанства*. — Ти људи имају много *красних особина*: снажно изводе своје намере; пред очима имају *један смер*, коме подвргавају све остало; јесу у његову опсегу *истрајни* и *послени*; живот тече кроз њих, кадгод досегну к своме заљубљеном предмету — све су то такођер знаци карактера. Али шта им при том недостаје! Пре свега, *находе се у борби са својим рођеним разумом*; тај им налаже нешто друго, а не оно, што они чине, *будући су потчињени другим моћима*; нису, дакле, слободни. Средиште, око кога се покреће *страст*, није положено тамо, где *цела личност налази своје средиште*; за то јака *страст* има вазда положај претеран, ексцентричан, па према томе и утисак. Најзад *избија на поље и унутрашња борба*; *страст* је у спору са животом и с моралним законом. Како се на пример *при страдном коцкању* показује борба са животом, не морамо описивати. Све те борбе морају најзад избити, и човек постаје жртва њихова изједначења. „Касно“ некуд *страст* се губи, а на место њезино долази туга, грижа савести, омрзелост и очајање. Трајање и свршетак *страсти*, као нацртана слика, јесу доста жива, па и најбоља гласила и опомене против ње: *заплашавају и опомињу*; живот у маломе даје нам сваки дан истините примере, а мајстори од пера дају нам слике у великом (Шекспир), не гледајући на лапорију.

Кличу ли учитељи људства свима тим једностраним појавама: „Тресните собом! Јуначите се и

осмелите се да будете слободни! Будите други људи!“ — показује лако на немогућности, да би се човек на тај начин изменио. Какав је, такав ће остати, а при том ће се позвати на приповнате аукторитете, који потврђују *непромењеност* карактера. Али и казнена теорија и тамничење нашег века имају такођер тај споредни обзир, да би се грешник поправио; шта више, читава је школа, која види основу и *правицу казне* само у томе, што друштво хоће да заблуделог члана свог изведе на прав пут, да га поправи, — и из тог су узрока противу смртне казне. Ако је по целом људству раширено мишљење, да је могућно, да се грешник поправи, не налазимо узрока, за што у опште не би човек могао изменити свој живот према одлуци својег разума. Заступницима неизмењености пада на ум нешто друго. — Они војују против мишљења, као да би човек могао добровољно намах постати од грешника јунак, од белца црнац — то би била *чаролија*. Али нико паметан неће у том смислу разумети. Промена се може десити као и на другом месту, само по из тиха, дугим вежбањем, исто онако, као што се гимнастиком мењају наши удови; — *не престајмо позивати се на ту сличност*, као што смо већ учинили, говорећи о навици. Она ће нам у многим спорним питањима дати светлости и сачуваће нас од крајности. У том смислу ваља нам сматрати, да је могућно, да би се човек на бољу страну окренуо (јер такођер може се и покварити), а одишта било би жалосно, кад бисмо напустили то мишљење. Човек се може прибрати; *разгледа око себе, види свој положај, осећа своју снагу и пита се: Где сам ја? Какав ми је смер? Шта значи то све? Обазрети се, где стојим и куда смерам, појачати своју свест, да би човек постао душевнијим, разуму прибавио моћ, то се догађа непрестано. Није језик неумесно обељежио те промене, као да би се човек „пренуо“, „дошао к себи“, будући је пређе ван себе, — тиме је означио ону јачу свест, која једино разликује човека од машине и биљке. Свесношћу је могућна слобода, без ње нема слободе, — јест, разум, свест, слобода јесте једна ствар.*

За то имају оне изреке, које подстичу, своју добру основу. Јест, ви, полукарактери, прените! Усудите се бити паметни, слободни, будите други људи! — тако човек кличе другима и себи.

III.

Општи израз свију мана у карактеру. Романтични карактери. Узори карактера. Однос женскиња. Истинитост. Показивање карактера у маломе. Обележје васпитања код племићана. Наше девојке и жене. Пријатност. Радник. Саствак о раду. Узори радности и подузетности, и противности духу обртности. „Наши мужеве.“ Раширеност карактера.

Сви наведени недостаци карактера показују се, дакле, као погрешке против главних захтева,

које стављамо савршеном карактеру, идеалу свом. Према њему мислимо, да човек треба да буде:

1. слободан,
2. снажан,
3. јединствен а ипак различан, живахан а изравнат, управо да се вазда изједначаје, кад год никне у њему спор;
4. чист и доследан;
5. ваља да буде онакав, какав се показује, онакав, каквог га видимо, а не вечита маска (истинитост).

Мање постају, кад је један од тих захтева тако занемарен, да се одмах појављује једностраност. На пример.

Замислимо само да не достаје слобода, и човек са свом својом снагом, различношћу и истинитошћу биће ташт, у кратко, карактер несавршен, на пример порочник.

Несавршеност је општи израз свију полукарактера, као и свију појава, за које велимо да су бескарактерне. Оно, што је несавршено, може код нас да побуди наду и очекивање, може много да обећава, па за то нас и задобива, по кашто чак и неодољиво. Однос полукарактера према потпуном појаву можемо објаснити испоређењем: песму, која одговара свима захтевима, називамо класичном, тако, да нам за оне песме, које, истина, имају неко првенство, ма тим више падају у очи, што греше против осталих захтева — остаје назив „романтичне“.

И овде да употребимо исте речи. Романтичност је несавршена класичност и обично се на тај начин појављује, јер су плодови романтични или *прегерани*, или *занемарују* сва правила *јединства*, или вређају чисти и постојани *укус*, или имају у себи *туђе, непристојне живље, удаљују се од истине*, или опет *ову сликају са свима мрљама* и т. д. Исто је тако и са романтичним карактером.

Нико не може бити са свим без карактера, као што и она песма, за коју велимо, да *и није песма* — има на себи вазда нешто, што подсећа на песнички облик. И тако, остављајући на страну све укоре, не говоримо одмах о лошим карактерима, већ о *романтичним*.

Та одступања нису овде изнесена ради тога, да злорато ценимо своја сопствена првенства — већ да бисмо се и с те стране приближили правом узору. Код сваког недостатка, о коме је била реч, помислимо: то не треба да буде тако, већ обратно — па ће нам јасније изаћи пред очи слика савршеног карактера.

Захтевима карактера може се одговорити на разне начине. У савршенству неће бити никакве монотоније. Као што је велико мноштво уметничких дела класичне вредности, тако је и са истинским карактерима. Они нам сачињавају узоре, придружујући мање више наше идеале, какав треба да је човек. Сваки човек, дакако, има некаког карактера; али изрично с неким одликовањем дајемо га човеку, који је већ доказао, да има своје воље и то је засведочио делањем својим. Поуздан човек, узвишени дух, племенита душа, добротвор, човек поштен, енергичан, одлучан, чврст, срчан, правичан,

непристрасан, пун пожртвовања и т. д. и т. д. сличне речи сачињавају наше биће, из кога *означавамо карактер*. Туђа реч *карактер* одомаћила се у свима језицима у особитом смислу. Када човек снажном вољом својом произведе нешто од веће вредности, или у опште постане знатан, у кратко, моћној особи велимо са особитим нагласком као *највеће одликовање: то је карактер!* Такви су појави прави узор и својој околини и својим потомцима.

Они су, чини нам се, на таквој висини, да нама, обичним људима, како се то каже, није могуће доспети до њих. Ни у расправи својој нећемо прећи одмах на идеална имена њихова, но ћемо им се приближавати по из тиха. Почећемо обичним појавима, приликама које нас окружавају и у којима никакав човек не може рећи: то је много за мене. Овде је позват свако без разлике. Карактер ћу показати, када будем у стању да нешто извршим, што сам мудро предузео. Прво је правило: *вежбати вољу*. И у скромноме животу најпотребитијих има за то прилика исто толико, као и у палатама. Без дугог разлагања: сваки од нас нешто поуми, тежи да то изведе, или жали, што је то пропустио — дакле, нека изврши то, и проста девојка и узвишена дама, и одушевљени младић и муж с породицом, стављен у скучени обим живота. Разуме се, да мушкиње нема повластице на карактер, али, на шта се мора вазда гледати и шта се мора вазда имати на уму, у толико више, у колико се више брајају појмови, јесте: да се код сваког рода карактер показује друкчије. Напредак човека није у томе, да се приближава жени, као и обратно, јер напредак женскиња не условљава подржавање навика, које су људима својствене. У оба случаја поникле би карикатуре: женкарош је исто тако неприродан појав, као и мушкобана. Човеку доликује срчаност, жени нежност — то је светски закон, но кога не смемо тумачити као да би морали бити: човек без нежности, жена без снаге.

Води се реч о човеку, с тога нећемо једнако разликовати човек—жена. Што је год речено о карактеру, то вреди за обоје, с припадљивим изменама; ну, баш те особине чине битност. Уредно обављати своје дужности, обома је подједнака за даћа; — какве су пак те дужности, зависи од различности положаја, али без обзира на садржину, јер дужност је дужност. Од чиновника при телеграфу захтевамо вештину и тачност, био он којег му драго пола. Учитељка ваља да је испуњена свесношћу о достојанству свога положаја, непрекидном тежњом за васпитањем и напретком, но та тежња ваља да је далеко од наступне ексцентричности, као и од мртве равнодушности; ваља да *зна и уме* — баш као и *учитељ*. Како би чудновати били њезини покушаји у дивотној еманципацији, када се она у најважнијој ствари, то јест, у знању и марљивости, не би могла одликовати, па би се тада изговарала мањим даром женскога рода, слабијом вољом и мекошћу лепе половине.

Нећемо улазити у појединости, које, нити спадају у ову расправу, нити нам пак припадлеже. Зар да зборимо о дужностима женскиња у кујни, газдинству и слично томе? Та за то имамо доста и

других саветника. Али, дотаћи се речи еманципација — не избегавамо. Смисао њезин није у томе, изједначити жену с мужем, већ разум и човечност увести у односе, који неопходно захтевају поправке. Цело тако звано *женско питање* јесте само особит пример из многих питања о раду, која се расправљају у нашем добу и долазе у круг газдинства и социјалистике. Дакле, није то особењаштво или претераност, нити то зависи од прохтева неколицине људи, већ има основ много дубљи, важнији, непобитан. Једна, на пример, задаћа његова гласи: „Како да се ствар уреди, те да чељаде без мужа може себе издржавати.“ Каква је то задаћа и колике нескладности садржава у себи! У колико више напредује образованост, у толико се видљивије показују и све нескладности. Та карактер је баш добар лек против претераности, која се лоше скрива иза еманципације. Против тога највише и протестује разумно женскиње, будући стављено на стражу укуса, нежности, уљудности и пристојности.

Када је реч о напредовању народа у образованости, о развиту душевног и телесног стања његовог, у кратко, о томе, да напредак његов буде у истини: да ли се то све односи само на људе? Да ли само они напредују? Да ли би и било могућно, развити код људи карактер, када томе не би већ био постављен темељ у *породици*?

Тиме је све казано.

Наравно, да се с друге стране не може по рећи, да је васпитање васколике младежи, у целини, преко мере занемарено од стране женске половине, као и то, да се најмања пажња обраћа на страну, о којој је овде реч.

Наша би расправа далеко отишла, када бисмо почели о тој ствари истински говор. Назори су често тако чудновати, скоро препотопски, да многи и не знају представити, шта је то: развити код девојке карактер, јер су им обично несједињени појмови: карактер и девојка. Познавати писмена, умети с погрешкама написати по неко писамце, када околности допуштају, мало музике и нешто француских фраза, а уза све то мало сујеверја — довољно је, јер у осталом може бити девојка каква му драго, без духа, без карактера, ташта, површна. Од тога зависе последице, које би могле бити још и много горе, када недостатке људске не би поправљала сама природа својим моћним и непогрешним нагомом. Ту долази још и добар мајстор, практичан живот, који васпитава човека и служи му одиста као ваљан учитељ. Оба та чинитеља спајамо у тројство са још једним обимним изразом: *породични круг*. Он је за женскиње од веће важности у сваком погледу, но за мушкиње.

Природа поништава многе предрасуде и трагове лошег васпитања и попуњава недостатке, које је такво васпитање оставило, докле се не покаже све, што се у животу стекло, као добро и племенито. Ну, на те моћне чинитеље не смемо се слепо ослонити. Као што мушкиње напредује васпитањем, тако се може мислити, да би добро васпитање и женскињу било од користи као и мушкињу, само кад би се оно вршило савесније, но досле што је.

Карактер није претераност, шта више, он се баш клони многих претераности, те се, на жалост, сматра за прозаичног. Не смемо мислити на ексцентричне примере, који су пре за позоришну галерију, но за наш обични грађански живот. Карактер води свуда правој мери и искључује све, што ташту малодушност уздиже до неке важности. Тиме нећу показати величину својег карактера, ако се ставим на отпор пролазној моди. Када се, рецимо, учврстила мода „турнира“ извесне величине, била би то иста таква претераност узети турнир два пута, три, већи, као и водити неугледну борбу против њега. Разуман човек подвргава се, без дугог отпора, навикама и обичајима, који владају и неће постати јунак у борби са стварима, које нису ни од какве важности, и од којих ништа не зависи, биле оваке или онаке. Неко мисли, да ће показати особиту мудрост, када мргодна чела заметне бој против „модe.“ Он је такав исти мудрац, као и онај, што вас дан размишља, шта је за другу половицу најновија мода. Удаљавање с правога пута, за љубав какве ситнице, да би се по што по то показала само новина или површна самосталност — противи се сваком здравом духу. Баш онај, кога се тиче ствар, штитиће њезину битност, уклањајући се свију излишних споредности, које би јој удиле. На ствар, само на ствар — на страну љуска!

И у маленоме кругу, домаћем и породичном животу, карактер се гаји, глача и утврђује. Човек од карактера то је појав, у чијој се присутности осећамо узвишени. Он осваја поштовање, привлачи к себи недољиво, оставља утисак неисказано блажен; њиме се освежавамо и крепимо осећамо како се с поуздањем можемо на њ ослонити и морамо себи рећи, да ништа није тако красно, као карактер. У свету има много слабостиња, лудака, дерлади и окрутника — али мужеве од карактера јесу једрина друштва, јесу железне мишице, које одржавају зграду његову.

Нико не треба да мисли, да је карактер нешто особито, намењено само јунацима и јунакињама, а да је искључен из нашег свакидањег, једноликог живота. То би била судбоносна обмана. Карактер не тежи за јунаштвом; он врши дужност своју, не услед навале осећаја, или постицаја површно јуначних, него из уверења, које мирно стоји у свима бурама, у свима одушевљењима, па и у ражљућености својој. Па и у самој неправди, као и у болести, морам се одмеравати. Не смем се уклањати испред својих обавеза, нити заборављати, да *дужност* надмашује бол.

Свагдањи живот даје доста прилика за све ове појаве воље. Нема места, положаја, година, где не би било важних захтева, па и у самим случајевима, који се чине незнатни, такођер се показује карактер.

На пример.

Девојка отпочне да чита књигу, ну ова је не занима и не привлачи довољно; она је остави, па, или је више и не чита, или покуша још неколико пута с првашњим успехом. Она само додирне садржину књиге, али не савлада тешкоће почетка, ма да има времена и ма да је рада. Шта више, дешава

се још и то, да се касније похвали, како је ту књигу читала — ма да није то учинила. Беше потребно само мало више снаге — кад сам се одлучио, да књигу прочитам (бејаш слободан и предадох се сопственој одлуци), дакле, можда ће то бити мало и опорно — али напреднућу снагу своју мало више, па ћу то извршити.

Што је овде с књигом, то је и са тисућама других ствари — од чарапе, па до гласовира. Ко не би похвалио на девојци: савесност, окретност, чистоту, гиздавост — а све те особине зависе од карактера, и то више, но што ми очекујемо.

Када смо већ повели реч о „сићушним“ стварима, да поменемо још једну.

Имају многе уважене породице, којима је не само постанак, него и мишљење чешко — у грађанским редовима и међу племством. Несрећа, која нам задеси народ, чудновати систем васпитања и декретални утицаји с друге стране учинише, те језик чешки не би проциштен у више кругове. Чешки народ, као политичка особа, имао је да угине, а где се и чула чешка реч, то се сматрало за простачки збор. Сада се, душа ваља, то предругојачило, али чудновати систем васпитања траје и даље. Таква узвишена девојка учи по неколико страних језика, које опет, у страху Божјем, заборавља, али језик чешки, свој матерњи језик, не сме изучавати. Па шта видимо из тога? Племићска породица, по имену — не чинимо никоме на жао, да речемо како му драго — на прилику, породица Тетве Пенелузине, има имање (добро) у средини чешкога народа. Мушки чланови те лозе називају се „историјским племством,“ а женскиње им не зна ни речи чешки. Неко од њих било би радо знати; нису баш непријатељи народном језику. Кад с њима збориш, они признају то за паметно и потребно, ма у ствари не могу то да изврше. Узрок је томе *недостатак воље*. Јер, када би збиља хтели, живећи међу људима, изучити њихов говор, који им непрестано звони око ува, говор, којим се разговара цела земља, лугови и воде њезине, заиста би један месец, једно четврт лета истрајности и вежбања изменило ствар.

Недостатак у девојчином карактеру лежи често у спољним узроцима. Милујући удварање ласкача, оне збуне млађани дух свој, који се на тај начин обре у свету самих фантасија. Свесност и девојачко достојанство задобива учтивост — али, када пупољци, још неразвијени, присвајају себи таку важност, као да их је *Сонг д' атои* прогласио за краљице, те коснатоме човеку на поздрав једва одговарају, јер је „матор,“ па на тај начин и „ружан,“ — разуме се, да је то комично.

Има опет девојака, које се стиже нежности, и, како изгледа, радије узимају за узор гиздавог официра, него изображену даму. Другима је опет зазорно зборити с по неким девојкама, јер се богатством својим осећају несразмерно виши од њих. Разговоре, који се воде, и остало — нећемо овде претресати. Има, кажу, таквих предела на земљи, у којима мисле девојке из племићских породица, да према земљацима својим показују Бог зна какву милост, када су према њима уљудне, док се, међу тим, дају очарати сјајем туђинаца. Виде онај сјај

звучнога метала и шарених боја, сјај смеоних речи и назадног васпитања, а код земљака својих не виде карактер и напредност у послу, него се још жале на њихову неотесаност. Има предела, где би све „богате удаваче“ најрадије пошле за непријатеље и душмане свог рођеног народа; где узвишене даме немају ни мало појма за тежње родољубивих карактера своје околине, ни осећаја за узвишење рода свог... Ну, нећу и даље описивати тамне стране туђих предела — све имају једно објашњење: *недостатак карактера*.

Овде бисмо се могли дотаћи и неких празнина код наше омладине, ну, радо прелазим преко тога на лепе особине, будући нисам у стању, да на самоме себи потрем истину: да сјај свима људима засењује вид и да истом тада видимо неге на сунцу, кад га посматрамо кроз мрко стакло. Ко пише у прози, томе не опраштамо тако лако, као шаљивоме песнику, — стакла нећу употребљавати, нећу опомињати, ни давати савете, али, не бих се нигда сагласио, да је „девојка, која има карактера,“ неприродан појав и да на тај начин губи дражи своје.

Прави узори, то су вам жене из народа. Оне по кашто одржавају целу кућу, пуне су духа, расудне и карактером савршеније од човека. Разумна домаћица доводи у ред ону анархију, коју често ствара муж. Оне су кепке, па опет како мудре и нежне, умеју импоновати и задовољити човека. — Често смо виђали, да је таква жена карактером својим надвладала свога помамног човека, који се, подлежући тренутном расположењу, изједначио у свему са животињом.

Наши писци често су сликали такву жену, о којој можемо рећи: да има карактера. За њу вреди оно, што се наводи у књизи „Беседник“: „ко је нашао добру жену, тај је нашао више од злата и бисера.“ Сваки човек, који је свестан себе сама, има некаки тајнени извор за своје делање; — у тих жена то је *доброта*, и ко хоће да јој из даљине посматра слику, нека прочита речи, које се наводе у књизи „Вавишка.“ И када погледамо на живот тих жена, видећемо: једно непрекидно пасмо рада, као да би оно нежно тело било од челика; расположење и радосна резигнација, кад се год тиче породичне среће, пожртвовање, нежан дух, а ипак довољно снаге у својим подвизима — то су јунакиње материнске љубави, које су нас однеговале.

Све што може топло срце
Дати љубави у награду —
Мајке наше, мајке драге,
Вама полажем на олтар хвалу!

Имамо такођер жена подузетних, одважних, срчаних, које вазда остају у границама свога рода. Те границе не мора женскиње прекорачити, па да ипак може самостално упражњавати радњу, управљати обимним заводом добротворним, школом, домом за сирочад, болницом и т. д. Пожртвовање даје му снаге а напредак у послу спокојства — и тога за дуго одржава на важном месту. Дабогме, историја свију векова износи нам обично *људе*, као праве појаве величине — геније у свима струкама, оне, који су оснивали и рушили читаве државе: уметнике, научаре и друге. А зар нам се жене појав-

љују у ретко? Шта би био њихов позив у развитку људства, у историји? Тражити таква имена женскиња, која би се, од прилике, изједначила са именима мушкиња, био би залудан посао. Најбољи и најприроднији одговор јесте, да су сви ти великани имали мајке. Тиме, да јабука не пада далеко од стабла — доста је казато. Утицај жене на дому, на прво васпитање, на цело животно смер — од преголеме је важности. Баш велики људи, добили су велики део своје генијалности од мајака својих, тако, да слободно можемо рећи, да сваки од њих не прославља само себе. А ако би какво славољубиво срце женско хтело да избере из историје много женских великана, нека сваком мушком имену дода: „и његова мајка.“

На овоме месту, пре но што пређемо на узоре људи, приличи поменути једну особину човека, којој је женскиње искључиви хранитељ. Та је особина пријатност — у колико је у вези са самим карактером. Има људи, који се боје да буду пријатни, боје се за то, да себе на тај начин не понизе, да не изгубе од своје величине, те у некој набуцитости налазе знак надмоћности. За то, разуме се, угледају се на своје узоре, људе, који су се у нечем одликовали и тиме задобили поштовање њихово — ма заборављају, да набуцитост, неуљудност, опорост бејаху само њихови споредни знаци, јер их они нису учинили великима. По више је таквих великана, који су се поносили и тим особинама. Човек, који је у истини богат, не преза од сваке ситнице, нити се боја, да ће што изгубити од своје важности, ако у опхођењу своје буде као и други људи, без охолости, без набуцитости. То га неће ни у колико уздићи, шта више, видело се код неколико генија, да су имали оне више наивности, која је само била доказ праве детиње безазлености а у исто доба и величине духа. Значајне особине не могу остати прикривене, оне на какав му драгу начин избијају на видело и причинявају особиту драж, која се узноси око сопственика њиховог. Оне привлаче к себи својом простотом, скромношћу, дубином и срећним чине све око себе. Код неких се нарочито хвали та пријатност, а одиста то су имена великих људи. Ко није чуо или читао оне мајусне пригоде, које утврђују пријатност, из живота мудраца и песника, од Платона и Софокла, па све до Шекспира, Спинозе, Канта и Шилера? „Мио беше живот у близини њиховој,“ збораху савременици. Па тако је то и са знатним људима другог занимања. Када посматрамо у нашем завичају начин живота људи, који су по себи оставили нешто трајно, одмах ћемо, на другом месту, чути причање: о људском и пријатном опхођењу њиховом, о „простоти,“ са којом су се вазда одликовали. Учивост зближује непознате људе, поставља нежне лествице своје између појединих сталежа и застире бљештаве разлике и несагласности невиним, мирисним цветовима питомог опхођења. С друге пак стране штити од досадности, шта више, још је најбоље оружје, бар у прво доба, помоћу кога ћу се избавити од дрског, непријатног или просто неотесаног човека. Бићу учтив, и на најлепши начин даћу му на знање, да одржава растојање према мени.

Пријатно опхођење не прави, разуме се, толико галаме, али оставља дубљи траг од суровости и разузданости насилника, који одбацује уљудност, или и не зна за њу. Стара је и позната истина, да се у тој ствари најјаче огледа женски утицај. Тако исто, не мора се по ново напомињати, да права пријатност не искључује достојанство, нити пак могу пријатности послужити за приговоре изучено, мајмунско клањање, лакрдијање и слабост; то су само карикатуре пријатности, које се нигда не могу истаћи против тога, да човек треба да је пријатан и услужан према свакоме, с киме дође у додир. На тај начин, многоме је пошло за руком, да обезоружа своје противнике или да задобије љубав охладнелих другова својих. Даље разлагање о овоме, припада већ другој књизи; овде смо се, како је горе речено, само дотакли ствари, у толико, у колико је она у вези с карактером.

Многи узор, из реда радника и занатлија, светли се у најближој нам околини, те показује осталима, шта може да учини истрајност, часност и штедљивост. Млад човек, пуни животне снаге, ожени се и постави темељ скромноме домаћем животу свом. Ради од јутра до мрака, непрекидно; децу своју брижљиво васпитава, истина с многим погрешкама, али у целини успешно, те постају од њих честити људи. Трудом својим и штедњом најзад стече скромни иметак, искреношћу пријатеље, а трезвеношћу поверење: живот му је протекao не без бриге, али срећно — негда му беше истина мучан, ну ипак природан ток његов.

На такав живот напћинемо у пуно прилика; тако би, *при доброј вољи*, могао живети сваки радник. Шта више, многи би од њих могли постати и имућни људи — у таквим су приликама — кад би само мало били упознати са штедњом. Чим су упућени на саме себе, одмах почну владати у животу њиховом неправилности. Понеки је обланоран — не можемо то друкчије да изразимо — колико му се год пута преко дан појави прохтев, он га мора задовољити. Јело и пиће једнако га мами, и он не може да одоли, те, с времена на време, примрекује и пијуцка, троши и убија своје здравље. Други опет имају прави ужас од иметка, не познају дражи његове, и мисле, да и не смеју ништа имати. Кад би само учинили први корак и постигли уштеду колику толику, та мајусна сума била би од огромног дејства, управо она би била подстицај за право кућење.

Најзад, многи се занимају великим размишљањем о раду, и пате од уображења, да они једини и раде на овом свету. Не воле рад, па за то ни у једној струци не могу ништа извршити до потпуности. Рад је веома разгранат. Да подузетник, научар, раде духом, то је постала општа изрека. Све живо ради. Начин, како се народи односе према раду, заснива најодсуднију разлику међу њима. *Темељан и истрајан рад* ујемчава народно благостање, част и будућност. Темељан рад даје већег права на народну носитост, него и само јунаштво. Њиме се може човек да дичи пуним правом. Темељан је рад као неко мерило снаге народне, и то најмодерније. Веома је поучно, како погледају на рад народи на

разним степенима образованости. Знамо, да дивљаци презиру рад, јер га сматрају као недостојног за човека. У народа, који се истом развијају, истина мора се радити, али се рад сматра за нешто просто; беспосличење је први знак човека узвишеног, шта више, »ништа не радити» и »вини положај« сливају се, тако рећи, у један смисао. Истом код народа на вишем степену образованости почиње се говорити о »потребности рада«, то јест, да морају сви људи радити, а што је најчудноватије — и богаташи. Тако, напokon, код народа, који је у целини досле најнапреднији, видимо, да је највише израдио, и да и сада ради највише. За то се убојавамо, слуда у свету, енглеског трга, јер би нас заплавио робом на штету домаће радиности. Бројеви, што показују огромни размер енглеске производње, у стању су објаснити ствар као што треба. Васколика трговина, коју води Јевропа са источном Азијом, јесте до четири петине у рукама Енглеза. Само последњу петину деле остали јевропски народи. Тамо ћемо наћи и међу самим богаташима, књижевницима, државницима и илеством најпостојаније раднике. Тамо рад ужива највеће важности код јавнога мњења, а залудничење не служи на част.

Каже се, да је живот борба; ну, не морамо одмах мислити на крваву сечу. Пре, но што се оде тако далеко, води се борба на другој страни, а ту је главна чињеница рад. Ко је у стању да да савршенији производ, тај побеђује — то вам је утакмица. Рад је, дакле, најчвршће оружје; он решава многе тајне задаће животне, он је извор, из кога потиче свако телесно благостање и душевна наслада. И у природи се ради. Да не речемо за пашу домаћу живину, али и оно птиче у ваздуху тражи хране, стара се за се и за младенце, у кратко — и оно ради, ни оно се не изузима од општег закона.

Некада се рад сматрао за велико свакодневно мучење, али баш он чини живот пријатним. Веле, нема нигде умешено, па обешено; ми додајемо: баш кад би и било, не би пријало. Непрекидно уживање светско брзо би нам отупило сваки осећај, моћ појимања за сличне утиске брзо би ослабила, а управо на том појимању све и почива. Без рада, нама би постало досадно, па и сама највећа сладост најзад огади, а непрекидно почивање, без труда, постаје досадно. Мир је мио само као отпочинак; здрав дух њега се клони, он тражи покрет, у коме једино може показати снагу своју. »Чамати« може народ само тада, када је жеља већине »ништа не радити.« Отправљати своје послове, измењивати их, обрађивати нешто, показивати свету да смо живи, и чинити употребу од своје снаге — то је управо сав смисао чувене загонетке о *задаћи човека*. Тако је и здрави разум, за сва времена, ствар схватио: да би снагу, која нам је дата, корисно употребили, као и све што је у нама, развили и усавршили.

У томе правцу налазимо, дакако, и на сметње, које могу потпуно уништити наше смерове, па можда и самог човека. За тим има препрека мање врсте, које могу осујетити извршење извесног посла. Но и сама та борба са сметњама, јесте рад — а што се тиче првога, страшнијег случаја, ту се мо-

рамо борити на живот и на смрт, борити докле нам год не избију оружје из руку. У времену незгода, падања, губитака, јавних и приватних недаћа, вазда морамо имати на уму своје опредељење, свој циљ — а тај је: што већма се развити, а то се постигава само делањем, радом. Плашити се сметњи, то то је кукавичлук; зазирати од посла, леност; изгубити све наде, очајање. То су пеге, које налазимо на карактерима људским. Кукавичлук и леност сродни су међу собом, а очајање, које је изабрало ништавило за своју идеју, није од њих далеко.

Уважавајући и ценећи рад, ми тиме не препоручујемо *претераност*. Ну, и о томе смо дужни да учинимо напомену, јер *све има своју меру*. Правила гласе, да се што више приближимо тој мери, — њу прећи, штетно је. Појединци могу у раду и претерати, те тада пропадају. На тај начин изгубили смо многе племените људе; читави редови посленика могу тако бити уништени, па и читави народи могу доћи у опасност услед безобзирног напора, — све то захтева своје размисљање, позива нове снаге за *измене и поправке*, постаје опет извор новог рада, новог живота, нових бораба. Али против рада и његове неопходности не може се ништа изнети; једино може бити речи о његовој *одели и поправци*. Остаје у вредности реченица, да је рад најопштији закон светски, да исказује тајности нашег свакидашњег живота, главне црте нашег бића. Исагом радом својим стоји човек у вези са својом околином, тако се одржава и усавршава.

Сада видимо, у каквом су односу рад и карактер. О карактеру може бити збора, кад је човек делатац, дакле, док има снаге и док ову даје на знање својој околини, то јест док има *радиности* у најширем смислу речи. Није дакле ни чудо, што рад можемо узети, управо, за један од најглавнијих знакова карактера; — раду припада извешан карактер, а опет пословањем се тај карактер развија. *С тога код радних народа видимо највише карактера*, највише срчаних самосталних људи, док се опет код народа лених и нерадних учвршћује недоследност, непоузданост, поништење. У раду се човек учи савлађивати себе, обуздавати своје појуде, опирати се заводним гласовима, у кратко, учи се вежбати своју вољу. Ко је у стању да ради, у тога је развијенија свест, но у левенте и нерадника, који мора да очајава, када има да се ослони на своју снагу. *С тога налазимо, да су сви, које сматрамо за праве узоре карактера, и у раду били узори, да су много, свестрано и с вољом пословали, и да су на име ти истински велики умови били прави дивови у радиности*, јер су редили много, много више, но што им је било у дужности.

Узор марљивости и истрајности, које су сиромашно пиварско слупче учиниле једним од најбогатијих мештана прашких, то је Јан Китл. Он би и у другој погледу могао послужити за пример својим земљацима, који не знају срећу своју да уживају као што треба. Китл беше син сиромашног сељака из села Голубица. Кад му је било дванаест година, доведе га мати у Праг и даде га да изучи начин грађења пива. При расстанку даде му сребрн двогрошац, на коме је одиста почивао благослов

божји. Пошто се Китл снабдео са потребним знањем и поред тога уштедио још и нешто новца, он, с прва краја, отвори гостионицу, где му тако пође рад за руком, да је ускоро могао купити и пивару, у којој је негда и сам радио. Чудновата бепе његова вредноћа и труд му. Једнако на ногама, свуда је помагао, свуда је надгледао, размишљајући једнако о унапређењу свога завода. Године 1851. снађе га голема недаћа, јер му изгоре пивара са свима стварима у њој. Но и то, не само да му није уставило напредовање, него му је, шта више, подстакло још већу делатност. Будући није ишао у више школе, то, разуме се, није ни имао литерарног образовања, које је високо уважавао. С тога је то накнадио према деци својој. Али у питањима практичним био је бистра духа, извезбаног искуством толико, да су се његовом обртништву више пута дивили људи, у техничкој струци научно образовани. За достојанством и одликовањем није тежио, али је за то савесно испуњавао своје грађанске дужности и стајао чврсто уз народ. Једнога дана, при важном избору, када се од сваког гласа водио тачан рачун, не могаше га задржати ни сама опасна болка, да својим гласом народу не користи. Исто тако беше нечујно добротворан, не заборављајући своје место рођења, у коме је основао школу са књижицом. Патриотска и добротворна друштва помагао је сва из реда. Име његово далеко се прочу при почетку новог политичког покрета, око шесте године. У то време немачке новине беху уобичајиле безобзирно проглашавати Праг за немачку варош, а капитале, обртност и све друго — да је у рукама Немаца. Збораше се, како прашки Немци плаћају највише пореза, те њима, према томе, и припадаји господарство и т. д.... Слушајући то непрестано, почесмо и сами у то веровати. Но гле, када напоскон наши новинари загледаше у прашке пореске књиге, ствар се показа друкчије. Показа се, да су управо чешки обртници ти, што плаћају највише пореза, а на првом месту: фирма Китлова. После њега дођоше друге фирме чешке, а тек за овима једна од оних прослављених трговачких кућа немачких. Ето, тако је чешки радник показао својом делатношћу, да се губе све голе речи према стварности и цифрама. За што, дакле, да се чудимо, што избори у Прагу све више испадају у народну корист! Радник чешки толико даје у државну благајну, да се само с тим новцем може лако издржавати, на пример, чешки универзитет. Са тога узрока, што је родољуб, о коме је била реч, све зарадио својим сопственим трудом, што се вазада на своју снагу ослањао, те је у одлучном тренутку име његово морало бити изнесено, јер је служило на част чешком имену — заслужује тај муж часну и трајну усмену међу нама.

Даље да поменемо ради примера Ђорђа Стефенсона, који је изнашао локомотиву. Дечко, који је осуђен на вечито пословање при парној машини, без школске наставе и реда, учи се самоучки ноћу читати, ма да је заморен сведневним пословањем. И у таквим приликама почиње се он занимати својим замишљајима — те се учењем, размишљањем, испитивањем и брижљивом штедњом снабдео са

средствима, помоћу којих је срећно остварио своје замишљаје. На име, он изнађе парна кола и у њих упреже пару, те тако даде подстицај за целокупну измену људског стања. То је појава веома узвишена. Њу ћемо још боље познати, кад саопштимо, да је Ђорђе и у времену свога благовања, своје победе, остао племенит, честит човек, радник од срца за своје другове. Из те слике можемо сви врло много научити. Правилно живљење, свесно уживање сваког тренутка, тачност, темељност, поузданост, мирноћа, а ипак железна истрајност, уз то још непрекидно будан дух, постојана тежња за напретком и усавршавањем — то су, од прилике, оне особине, које садржавају тајну сваког напретка. На тај начин може се много поправити, много дотерати. Од главне ће помоћи и овде бити *просвета*. Кад би људи добили потребне поуке, многи од њих би био друкчији. Ту сада додирујемо питање о школама, предавању и књигама. Истина, не да се порећи, време је зло, озбиљно, задаје и сувише много бриге — јер чешка земља плаћа на остале земље у Цислитавској, а тај новац мора добити *радом*, и у колико више наваљује на нас невоља, у толико се више уздиже наша снага, у толико се сјајније показује наше биће.

Од таквих радника, као што је Стефенсон, постају подузетници. Подузетност нема свој извор у таштој тежњи за новцем, јер би на тај начин сваки, ко гори од жудње за новцем, морао бити подузетан — шта бисмо на тај начин имали подузетних духова! С друге пак стране подузећу био би крај, када бисмо достигли свој смер, то јест новац. А ипак видимо, да није ни једно, ни друго. Подузетност је особита посленост духа, које се човек не може отрести; она је илто и уметнику његова творевина, испитивачу проматрање, у кратко — животна потреба. Када бисте му заказали, да ништа више не предузима, ви бисте му уништили живот. Људи лакоумни, безбрижни, који не гледају ни корака ни за собом, ни пред собом, који сматрају душевну леност за рајску насладу — ни појма немају о тој чилости, о том вечном напрегнућу подузетног духа, и ужасавају се од успеха његовог, од напретка његовог у имовини и поверењу. Једнако се пише и говори: радиност, трговина, подузетност и т. д.; ну, да свему томе треба непрекидног борења, неуморности, душевне снаге, у кратко, *карактера* — обично се при поукама заборавља.

Не дајмо се варати тобожном лакоћом кога посла, или измишљеним причама, како је овај или онај имао среће; — до душе, срећа ту има такођер реч, али, зар се не вели, да јој човек мора ићи у сусрет, то значи, да мора бити устамац. И овде је основ свега *солидност*, ахо се хоће да подузеће буде нешто више од тренутног појава, те да постоје не само неколико година, већ стално, и да служи на част целоме роду. Изговарати се на срећу, па стајати скрштених руку, чамати тамо, куд нас је судба вргла — шта би то значило и куда би нас одвело? Вредноћа и подузетност много су бољи савезници. Шта је то срећа, судбина? Људи сами граде сличне утехе, или у својој ненависти, или да тиме заглуше гласове од прекора. Када вредном човеку пођу

послови за руком, завидљивци су одмах готови: „Море, ласно је њему! Он је у стању за ђубре да узме злато!“ Они виде само то злато, а не и трудбу његову. Но да видимо и распоред њихова живовања.

Трговац у најбољим годинама, здрав, снажан; има добру радњу, коју би могао још и да увећа. Радо би се обогатио, али му се не мили правилаи рад, на своју радњу не полагаје тако много, шта више, послове, које је негда с највећом вољом сам обављао, који су сваком трговцу драги, почео је мрзити. Раскош га је надјачао, одиграва „госполина.“ то јест, беспослични по јавним местима, касно се диже, док не одспава поћну теревенку, а када устане, бригу и старање о својој радњи и своје газдинству преноси на домаћицу, а господин супруг иде — „да пеца рибу.“ Ако човек на тај начин не осиромаша, мучно ће се обогатити. То је оно *нетрговачко* кретање, омиљено код свију Словена, изумимајући Велико-Русе, или је то макар извод тога кретања.

Права тајна и једини рецепт за имућност јесте *штедња*, економија, — што је мимо то, то је обмана. Ни сам подузетни дух, кога служи срећа, не сме економију занемарити, а нарочито је неизбежна за почетак. Познаваоци нашег народа нису у том погледу вазда задовољни, те се жале, да су наши суседи Немци већи економи. На њих опет туже се њихови људи, стављајући им за пример Французе, који су пажљивији, с мало задовољни и не воле излишне издатке. Тамо сваки, ко ради, има пред собом јасан смер: да за неколико година учини уштеду, која би му у старости била потпора. То је нарочито раширено у редовима занатлија и мањих трговаца. Народ француски дао је величанствену потврду те особине. То се огледа у стању његових финансија после рата 1870. и 1871. После оваких удара, после толиких уплењених милијуна, платише Французи за две године још пет тисућа милиона — и поред тога, имали су још поверења! Како да се објасни та чудноватост? Просто на просто: поверењу, које ужива Француска, јесте залога француска штедљивост. И сама деца показују већ вољу за штедњом, што то не би могли одрасли? У колико животне потребе постају скупље, у толико их више морамо штедети и ни пару утрошити у залуд. Угледајмо се увек на људе, који имају мање од нас, па су ипак срећни, а не на оне, који имају више, па се опет жале. Учимо се од оних првих, како да будемо скромни и да се опиремо навикама. Овде разликујемо две врсте: штедња из лености и штедња из потребе. Има људи, који немају никаквих потреба, који су навикли на немарност и невољу, па такођер не расипају; други опет, који имају потребе, па да би их задовољили послују од свег срца и цене зараду — за то не расипају.

Живот је важан, истинит; ко би за своје знамење узео стих из пијанке, рђаво би учинио. Из тога круга не сме се ништа преносити у стварност, јер се отуда рађа јалова безбрижност, која је знак неспособности за живот; која се боји бриге и бежи испред ње, ну не може утећи; која се уклања испред рада и није у стању пословати, осим *приморана*, и то за друге, па по кашто чак до претера-

ности. Тима људима не достаје потпуно самотворна тежња, подузимљивост и срчаност, с тога дају само грађу туђим намерама. Живот на нас стално наваљује својим силама, наваљује безобзирно. И у малом и у великом морамо, дакле, једнако бити на опрезу, пажљиво посматрати око себе и имати на уму, да само онај живи, који бди; ко је дремован, тај приличи мртвоме. Опрезност и гибак дух означавају здравог човека, који хоће да опстане у борби живота. *Само трезвенима припада право, смело свет.* Тешити се изрекама: „Нека иде, како иде!“ „Све ће то земља изравнати.“ „Прах и пепео“ и т. д. јесте, дабогме, лакше од неуморног пословања, да се измени стање, пуно предања. Таквим се мудричењем, па ма оно било најнародније, неће ништа доказати. Храброст сваком доликује; срчаност, тиха одлучност у свима животним недаћама, истрајност, која се не да омести клицањем противника, — то су те моћи, које побеђују судбу. Бити радан, одважан, имати самопоуздања, не сањати, већ размишљати, подухватати се смело својих предузећа, не ослањати се на чудотворну моћ, већ највише на себе — то су средства, којима освајамо напредак. На тај начин излази, шта је то *личност*: карактер је мерило личности. Тако се одликује појединац и целина — појединац у каквом му драго занимању: земљоплељ, радник, ђак, правник, лекар, обртник и сви остали положаји. То су науке, које из познавања узоритих карактера саме истичу. Ко их може све побројити! Сваки народ има своје омиљене слике и прилике.

Ми, на име, имамо особити ред људи, које можемо истаћи у потврду карактера и од њих црпсти снагу своју и окрепљење у злој коби нашој. То су будилници народне свести, наши *књижевници*, који су у напретку чуда са починили. Јунгман, Челаковски, Колар, Пуркиње, Шафарик, Палацки... више не треба наводити — у Чешкој зна их свако дете на памет; али, много их је било који нам нису ни били познати, чија имена нису ни досегла до ступња славе, али су ипак верно пословали на великој удози. Ево црта њихових: пожртвовање, љубав к послу, истрајност, витешко држање у добу искушења, и оно неуморно, непоколебљиво уверење о нечем вишем, вера у добро, сигурност да ће нераздвојна, искрена тежња постићи свој смер и успех жељени — то су те светле врлине, због којих славно те људе као своје заштитнике и узоре. Они су имали један циљ, тежња њихова добила је израза у јединој чаробној речи: *Отаџбина!* Она је била њихова идеја, којој су се посветили и којој су давали живота својом моћном личношћу. С тога су за собом повукли толике сународнике — и иза сна пробудили народ — то је сила карактера. Из таквих слика и прилика, над гробом наше прошлости, и сада жубори пријатни ток живота. Оно пак весело клицање, које над нашом пронашћу одјекује из густих редова наших душмана, и пророштво њихово, које, с времена на време, продужава нашем опстанку рок кад шест, кад десет, кад опет педесет година, било би само тада оправдано, кад би се неким наређењем могла избрисати из наших срдаца имена народних генија и њихова делатност, која је

не само онога времена чинила чудеса, него и сада побуђује нов покрет. Ну, као што никакво наређење не може такве људе створити, тако нам их не може ни одузети. „Име и успомена великих људи јесте народни мираз. Напуштеност, пораз, издаја, па ни само ропство не могу одузети тај свети завештај. Чим живот његов добије опет свежине, преминули јунаци оживљавају у успомени народа, и као узвишене судије стоје ту живим сународницима својим. Народ, који је свестан славних предака својих, не може пропасти. Они што су били у животу, то су и по смрти, јер пример њихов живи и даље у отаџбини, непрекидно будући све, који имају духа, да им следују.“ Оно, што су у овом столећу наши прваци извршили, долази у најзнаменитије појаве целе историје. С тога су им тежње свуда налазиле признања и хвале; они су нам задобили поштовање образованих народа, па и сами Немци писаху о нама непристрасно, докле се народни фанатизам није тако јако распламтео. Неуморним упињањем, тихим али обилним радом, узвишењем народа, пирињем просвете — извођаху они свој „програма“ — која би нам „политичка ситуација“ могла порушити тај програм?

Ко би изређао све узоре? А баш, кад бисмо и бележили та имена, то би био само мајусни део оних, за које бисмо рекли да су карактери. У томе незнању скрива се за нас такођер мила утеха. Људи добрих, поштених и честитих има више, но познатих славних имена — — — с карактерима је као и са песницама:

Има песника, који нигда не писаху
Своју одушевљеност — и можда су најбољи;
Имађаху у себи осећај, љубав — и тако преминуше...

Има карактера, за које и не знамо, а можда су понајбољи! — Не кружи по свету прича о свима, што би, ваљда, били тога достојни — из тога излази, да се при оцењивању људи не смемо управљати по једном погледу. Ни са величином не стоји свагда у вези популарност. За то нека нико не јадикује, што му живот протиче у закутку, што свет о њему не збори и глас имена му не одговара његовој вредности. Права вредност и не обзире се много на оно, што о њој збори свет. И без славе човек може бити велики и шта више: и без величине честит. Па не морамо завидети ни оним великанима, јер како из свега јасно излази, морали су скупо платити своје преимућство. Велики душевни дар сличан је богатству; обоје побуђује завист из тога узрока, што с њима спајамо потребну срећу. Ну, многи је богаташ само управник добара својих. Бригама и радом оптерећен, многи великан види благо своје, како пада на жртву своје духу, своје несигурне дару, у коме се не скрива спокљество, мир и јака воља. Било како му драго, никаква спољна одлика не може наградити унутрашњу вредност засновану у карактеру. Помоћу ње састајемо се с највећим и најславнијим људима.

IV.

Карактер код читавог народа. Однос земље и климе. „Дужност“ у Енглеској. „Мали народ“, величање отаџбине. „Више достојанства!“ Фриволност, маленост. Потреба слоге и дела. Неуглађеност, одважност. Васпитање читавог народа. Практична питања. Благостање и одушевљење.

Како је с појединцем, тако је и са читавим народом. За њега велимо да има карактера, када се синови његови одликују карактером. Напредак народа оснива се на истим особинама, на којима се оснива и код појединаца. Због чега напредовале републиканске општине у старом веку? Због тога, што су грађани њихови имали карактера. А због чега државе пропадају? Због недостатка карактера. Историја и садашњост потврђују то једним речима. Из новијег доба то је растење Јелисавете, дакле пре енглеског народа. За краљице Јелисавете, дакле пре 287 година, енглески навод бројаше на 4—5 милиона, а погледајмо како се данас умножио! Енглески је језик најраспрострањенији на свету, саобраћај људства на земљиној кугли врши се највећма на енглеском језику, племе њихово има највећу обртност, највећу трговину и — највећу слободу. А откуда постаде тај тако велики напредак? Да ли срећом, природним положајем, железом, угљем или вером протестанском? Све то можда је било од помоћи, ама је све то споредна ствар; моћни чинио тељ тих баснословних аоследица јесте, у првоме реду, карактер. Не може се све објаснити zgodним природним положајем, богатством угља и железа, јер мач не сече сам, без снажне руке; истом карактером оживљава све природне погодбе.

У по неким књигама овладао је сада гледиште, све и сва полагаати на положај земље, и сав народни карактер расветљавати с тога терена — то је таква иста крајност, као чаробни назор о људском духу, као да је он и без средстава у свему моћан. И ми велимо, да дух све може, ама са потребним средствима. На пример. Хотели кроза зид проћи, ја га нећу пробијати главом, већем ћу се латити потребних средстава, железног длета, чекића и т. д. Зид се не разбија главом, и ко би жалио што не можемо главом разбити зид, па би чинио пребацавања, како је човек слаб, кад ни зид није у стању главом да разбије — био би будала. Тако морамо и природни положај, угаљ, железне руде и др. сматрати само за средства. Ну, ни длето, ни чекић не могу сами развалити зид, док нема ту човека — тако, дакле, најзгодније погодбе не би ништа вредиле, кад не би ту било једно, подузетно људство, које се уме користити њима. Шпански народ имађаше такође сјајних погодаба, па какав је успех постигао? Не споримо, да односи, истина, имају на човека голем утицај, али да је и његов лични карактер од велике важности, — о томе нема сумње. Не може се све објаснити полжајем једне земље, већ се морамо обазрети и на карактер дотичног народа. А баш то се и потврђује на енглеском народу. Он се поноси са сразмерно највећим бројем знаменитих карактера. У политици видимо,

како политичку имовину освајају једну за другом, својом доследношћу и једнодушном тежњом; у трговини и радности видимо огромну распрострањеност, подузетност и темељитост; у борби са океаном и бурама неустрашивост; у пословању неуморност — тиме се, дакле, обележава цео народ. Ту је постављена и разрешена задача о односу између појединачности и друштва.

Вредно је поменути, да васколики рад оних великих људи, као што су радник Стефенсон, грађанин војник Вашингтон, Нигтингал, та анђелска слика и прилика, као и многи други — није био последица тренутне раздраганости, нити позоришни ентузијазам. Па ни само јунаштво није их гонило на витешке подвиге. — Енглези су народ и сувише ташт у обичним напорима, веома несимпатични, без песничког духа, ма да имају највеће песнике. Ну, њих гони дужност. Њу сматрају као Божју заповед, која је дубоко усађена у срце и душу народа. Па ипак, они нису без осећаја за *правим витештвом*: Енглеска није нигда имала у „комендијашима јунаке, ама ни у јунацима комендијаше!“

Сваки народ има своје првенствене особине, којима се одликује од других. Нећемо да узмемо за пример томе блиске народе, нити да градимо испоређене народе чешког с његовом словенском браћом или с немачким племеном. Како се, управо, гради она огромна различитост карактера код читавих народа, видећемо најјасније из стварних учинака њихових и из многих, истина малих, али врло карактеристичних знакова. У очи битке код пирамида реч Наполеонова, изговорена Французима, овако почиње: „Војници, са врхова ових пирамида гледа вас четрдесет столећа... и т. д.“ — Дивотна реч, која испред пирамида може одиста да распали ентузијазам и ватрену жељу за славом.

Други пример.

На океану, у очи битке много страшније, пред самим сударом огромног бродовља, код Трафалгара (1806.), адмирал Нелсон грмну Енглецима са свога брода: „Јунаци, Енглеска очекује, да ће данас сваки вршити своју дужност!“ И тако је и било.

Вршити своју дужност — за све прилике, за сва знамења. Ако је реч да се одржимо, потребни су нам карактери. Је ли народ у невољи, то их мора куд и камо пре стварати, иначе пропада. Баш у тим лошим приликама треба да покажемо, да је унутрашњост наша здрава и племенита. И читави народи, као и појединци, челиче се и ојачавају у искушењима. Најславнији листићи из прошлости народа јесу они, који зборе о патњама, у којима се карактер њихов развио и одгајио.

Ми морамо хтети, да postanемо карактери; хтети, да postanемо врсни чланови велике јевропске породице, без обзира на свеколике сметње, које нам се истичу. Народ не мора бити многобројан, па ипак да заслужије поштовање. Од малих народа потичу велике ствари. Зар Енглези не беху некада такођер мали народ. Малих је народа више но великих и способни су за све задаће. С тога нека нас нигда не збуњује мали број, јер што нам не достаје у броју, накнадимо то личним трудом. Да-

леко је од нас помисао, да наводимо овде ласкаве речи, које успављују. Речи вазда има доста, али између њих и дела не треба да буде хиљаду конака. Велики део онога, што се данас представља као љубав према домовини, састоји се из празног лицемерства и тесногрудости, која је, управо, само народна предрасуда, сујета и кратковида ненавист. Таква љубав према завичају не показује се у одважним делима, него у хвалисању, празним речима, пренемагању за помоћ, развијању застава, певању песама и понављању старих нарицања и тугованки и т. д. Овде се често врши она судбоносна замена обележја и ствари, о којој је већ била реч. Величање, напредак и ослобођење потлаченог народа нека је циљ — али за то нема друга начина, до средством дела. Ако се хоће, да се домовина уздигне и прослави, то нека сваки почне од самог себе, то јест, да постане сам онакав, као што би желео да буду остали суграђани. Зар нећу отаџбини користити, када постанем честит човек, човек карактеран, који одговара својим дужностима?

Кад украси ружа себе,
Краси тад' и цео врт.

Дабогме да ће домовина имати у томе користи, јер човек на своме месту радо избавља онога, који је у невољи, тим ће, дакле, пре мајку своју; а бити родољуб баш спада у круг његових дужности. Та дужност, љубав према отаџбини, претходи свима осталима. Не заборављајмо, да у свакоме од нас има домовина свога борца. Чувајмо снагу за случајеве, где нам је она неопходно потребна; не палимо на празно и без циља, да би, тобож, противника само заглашили. Сваки од нас нека се загрева великом идејом, која ће га подстицати на неуморно пословање свете ствари, достојне сваке пажње и сваког збора. Нека су сметње какве му драго, оне ће му још и ојачати карактер. Ако се о нама збори да нам је народни осећај веома развијен, онда потврдимо то ванредним стварним делима, обилним радом, самопрегоревањем и непрекорним опхођењем у сопственом животу — пожртвовању пак остаће такођер свагда доста места. Био то човек, жена, девојка — сви имају на своме месту јасно одређене своје дужности. За то нам наводе текст светога писма: „Ко каже, да љуби Бога, а не љуби ближњег својег, збори неправду.“

Из те опште изреке створимо правило за свој живот. Нека не пађу веровања код нас онај, што тврди, да је родољуб, а не испуњава своје дужности. Исто тако и онај, ко би родољубље наводио за оправдање несмотрености, за оправдање изгубљена времена, бескорисних речи, за оправдање живота, који протиче без циља и задаће. Одагнајмо од себе уображење и заблуду, да без сопственога труда и напора можемо истрајати од славе наших предака. Прошлост је велика ризница искуства, које, ако се њиме разумно користимо, постаје моћан чинилац за напредак и свеколике поправке. Не умедосмо ли га употребити као што ваља — постаје обмана и празни снови. Човек, ако хоће да вреди више но биће, које се с дана у дан само више приближава гробу, мора да има свесних тежњи и јасно одређени смер. Међу нама не треба да пађу

места они романтични карактери, који за љубав прохтева својих презиру рад, — који нису ништа, не умеју ништа, не послују ништа, а ипак се пожаљкују, како их свет није разумео. „Колико Чеха, толико капетана,“ збораху једном Пољаци. Времена се изменише. Нека се та изрека сада сведе на: „колико Чеха, толико војника.“ Тако да се изразимо сада у мучном времену своје усамљености и напуштености. Нека се нико не вара у погледу правога смисла, који, ево, да преведемо на модернији језик: „колико Чеха, толико посленика.“

Многе нам реформе још не достају. Многе лоше наваде и неуредности морамо са свим одбацити, па се привикавати на добре ствари. Још се више има учинити у погледу народног духа и мисли. Ове треба неговати и крепити, *расиламтелост ситујити с мирноком, истрајност са одушевљењем.* Од тако званог ружичастог расположења доста смо се вратили у стварност, морамо још и више. Будимо истинитији, достојанственији, часнији. Та наша је ствар света — проста и јасна. Није потребно да се на јасно обележје њезино скреће пажња оштрим бојама. Ми нећемо да будемо отимачи, нећемо да производимо ни криво ограшје, ни преврат, ми хоћемо само да радимо, а глас свој подижемо једино, да би били поштеђени од големих неправди. Ако ли нас пак устерате тиме, да некемо мутимо воду, то је још стари Езон објаснио, како се може то десити. Злочин наш у томе је, што на прву жељу богаташа, који има много тисућа оваца, не дамо му и своју једину. Овome се придружују и други, једино ради тога, да би ратни поклич био оправдан како тако. Више достојанства доликује нама, као неправдо окривљеним, него онима што нас окривљују.

Више достојанства! Оштроумље и досетљивост красна је ствар, ама је истина још и више. Не допустимо, да нас упрска кал *тренутка*, који се тако ревносно на нас сипа — када витешки сносимо време од *два и по столећа*, које нас притискује огромном тежином неправде. При свима задевицама имајмо на уму свој бол — *«и учимо га да буде поносит.»*

Јер сета је поносита
И очвршћава свога власника.

Наше речи бивају, по кашто, тако нас недостојне, као да не бисмо ни имали правих болова. Неправичност, презирање и грдње, које се на нас осипају, сносимо као људи образовани и племенити. Ови се не упуштају у препирку, ни јавно ружење, већ радије ћуте, када им реч праведне молбе не налази одзива. *Раздраженост своју треба учинити извором черстине, храбрости и дела.*

У много прилика морамо напустити безочност и лакоумност, која слободом незнања одмерава важне ствари, умањујући им вредност. За пример наводимо само једну, на први поглед незнатну, ствар.

Политични листови доносе, поред осталих, и вести о јавном раду у суду. Реч је овде о злочину, по кашто о таквом, који својом грозотом поражава човека и друштво и даје нам могућности, да видимо и тамни део људскога срца. Ствари тако стра-

шне, па ипак по грозни својој тако значајне и поучне за хуманисту, лекара, правника и философа. И гле, на какав се само начин то врши! Са увредљивим досеткама гради се увод, подсмех и покуда измењују се са површном иронијом, безочност попуњује места, која су одвећ света. — Фриволност је као зарез на душевној основи карактера — то је супротност истинитости. Фриволан човек, који је у стању да од озбиљних околности прави смех и да о њима води реч прстачким тоном, нема у себи моралне снаге, ни ослонца, те с тога и не може нигда дотерати до карактера, пошто свему нађе он изговора и оправдања.

Исто тако морамо одбацити и оно ситничарство у мишљењу нашем. То се парочито тиче тако званих народних знакова и обележја. Појимамо добро шта је знамење и символ, знамо какву имају важност, и не смемо се изгубити у празној апстракцији. Ну, *сувишину* важност не смемо придавати *свољним* знацима на штету саме ствари. Трака, застава, пантљика, душанка, тробојка и т. д. *имали су своје време*; беху тада потребни највише као знаци народне свести, која се истом буди. *Време је то било и прошло* — то беше једна фаза народне борбе и развитака. Сада, нарочито после год. 1870., време је друго, сасма друго, истинитије и озбиљније. Зар, рецимо, још и сада да се декламује против цилиндра, као немачке капе?! Озбиљне људе гони то на смех. Цилиндер и фрак јесу француски изумци и распрострањени су по целом свету. Тиме, што наводимо, да се председник републике американске, а сада и француске, или у Шпанији славни републикански беседник Кастелар, појављују у свечаном руху са цилиндром и фракком — Руси и Пољаци такође носе цилиндер и фрак — не браним цилиндер, већ браним *слободу*. За њу радимо и не гледајмо на то, шта човек носи на глави.

Дакле, треба да кријемо своје мишљење, да се за њ стидимо и да се бојимо рећи: ми смо Чеси? — О, не, нама је само до начина како се то чини. Да не би то било ситничарски и на начин, који нагони на смех. Ако је до тога, да се да изрази својем уверењу, за то имамо доста и места и прилике, баш у овој земљи. Пре свега потребна је *слога*. — Нека се сваки прође својих особених прохтева, своје зависти, упорства и покуда. Те особине имају свој постанак код „странака“ махом у нашим паланкама. Па ни већа места нису од њих поштеђена. Кома лежи на срцу напредак отаџбине, тај мора имати, за љубав целине, само одрицања. Мора свакоме пожелети усцех, од кога ће отаџбина имати користи.

Сви смо ми једна странка — и одиста не појимамо, је ли онај, који их је узалудно стварао, имао већих и важнијих узрока. Против нас стоје чинитељи огромних моћи, које ће на своје међусобне несугласице одмах заборавити, чим се да знамење: „Против Чеха.“ И тада ће се душмани наши такмачити у непријатељству према нама, који постављамо разлике између себе због незнатних ствари, што су већ или решене, или их ми никако и не можемо решити. Нека има сваки лично уверење своје, ну нека се не пунчи с њиме у јавности.